

Західний науковий центр
НАН України та МОН України

ISSN 2409-1375
Громадська організація
«Львівський аналітичний дім»

Психологічні виміри культури, економіки, управління: науковий журнал

Psychological Dimensions of Culture, Economics, Management: Science Journal

ВИПУСК ІХ

Львів – 2016

ISBN 978-966-397-184-9

Психологічні виміри культури, економіки, управління: Науковий журнал. Україна, Львів. – IX, 2016.

Psychological Dimensions of Culture, Economics, Management: Science Journal. Ukraine, Lviv. – IX, 2016.

Матеріали друкуються у редакції авторів. За дотримання авторських прав, достовірність інформації, коректність висновків відповідальність несуть автори.

Упорядники можуть не погоджуватися з ідеями авторів статей.

РЕДАКЦІЙНА РАДА:

Н.І. Жигайло д-р псих. н., проф.; **І.В. Карівець** д-р філос. н., доц.;
О.Д. Кузнецова д-р філол. н., проф.; **О.А. Ліщинська** д-р псих. н., проф.;
М.З. Буник к. політ. н., доц.; **О.І. Гук** к. філос. н., доц.;
О.М. Лосик к. філос. н., доц.; **Б.О. Магура** к. техн. н., доц.;
Т.Д. Матвійчук к. соціол. н.; **О.В. Руденко** к. мистецтв., доц.;
І.І. Семків к. психол. н., доц.; **Є.В. Захарчук** ст. наук. співроб.;
М.В. Кравець; **І.І. Кожушко-Лозинська**; **У.Ю. Парубій**.

Керівник проекту, відповідальний редактор
О.М. Лозинський.

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія ЛВ №1178/432-Р від 03.09.2014 р.

ISSN 2409-1375

ББК 88. 5

ISBN 978-966-397-184-9

© ГО «Львівський аналітичний дім», 2016.
© Західний науковий центр НАН України та МОН України, 2016.

Зміст:

ПЕРЕДМОВА.....	4
Частина 1. ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ ТА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ	5
Бльок Анна-Марія. Психологічні детермінанти особистісної зрілості студентів-психологів.....	5
Боса Надія. Що на вашу думку є творчість?	16
Гончаренко Єлизавета. Еволюція механізмів психологічного захисту у студентів-психологів протягом навчання.....	28
Гриник Ірина. Психологічні особливості формування пізнавальної мотивації творчої особистості.....	39
Вільчинська Зоряна. Покоління незахищених жінок	45
Кучкуда Софія. Психологічні особливості прийняття студентами рішення щодо професійного майбутнього	53
Ліпковська Юлія. Формування адекватної самооцінки у школярів ...	61
Любочкіна Ганна. Психокорекція емоційних станів ігрозалежних юнаків.....	70
Мірило Юлія. Гендерні особливості особистості у юнацькому віці	83
Наконечна Лілія. Вплив соціального середовища на емоційний стан студентів	91
Пастух Галина. Смесложиттєві орієнтації Інтернет-залежної особистості	99
Хомік Христина. Страх смерті в осіб похилого віку: проблема чи вимисел?!	108
Частина 2. ПСИХОЛОГІЧНІ РЕСУРСИ УПРАВЛІННЯ	116
Дармороз Ірина. Особистість керівника та його мотивація до роботи	116
Лесів Ольга. Успішність менеджера: ефективні стратегії комунікації з різними типами людей	129
Пеленська Ірина. Як досягнути успіху в житті і у бізнесі?	135
Сторожинська Зоряна. Моральні цінності у житті сучасної людини .	146
Частина 3. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ	158
Лозинський Олег. Соціально-психологічні умови подолання явищ політичної корупції.....	158
Сватюк Оксана, Пальна Анна. Основні пріоритети зміцнення фінансової безпеки	171
Яворська Жанна. Гроші та мораль. Уроки історії та сучасна фінансова грамотність	176
ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ	182

Передмова

Науковий журнал «Психологічні виміри культури, економіки, управління» видається з 2013 р. громадською організацією «Львівський аналітичний дім» та Західним науковим центром НАН та МОН України з метою покращення наукової комунікації, захисту авторських прав науковців, підтримки молодих дослідників.

Редакційна рада заохочує авторів публікувати результати міждисциплінарних досліджень на межі психології, економічної теорії, політології, міжнародних відносин, правознавства, теорії масової комунікації, культурології, мистецтвознавства, релігієзнавства, педагогіки.

Упорядники наукового журналу дотримуються принципів:
а) дотримання авторського права на наукові твори;
б) оперативність оприлюднення наукових творів.

Друковане видання «Психологічні виміри культури, економіки, управління» зареєстроване Міністерством Юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія ЛВ №1178/432-Р від 03.09.2014 р.), Міжнародним центром ISSN (ISSN 2409-1375, від 29.10.2014 р.), діє у відповідності до закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» N 2782-XII від 16.11.1992 року; закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» N 1977-XII від 13 грудня 1991 року.

Науковий журнал «Психологічні виміри культури, економіки, управління» виходить щоквартально. Авторські наукові статті обсягом до 12 стор. прохання надсилати на електронну скриньку: **lviv-forum@ukr.net**

Автори статей отримують електронну версію журналу у форматі PDF та при бажанні друкований примірник. Повідомлення про наступні випуски наукового журналу знаходяться на Інтернет-сторінці «Львівський аналітичний дім» у соціальній мережі Facebook.

Частина 1. ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ ТА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ

Бльок Анна-Марія.

Психологічні детермінанти особистісної зрілості студентів-психологів

В основі феномену зрілої особистості лежать проблеми росту, розвитку, самовдосконалення людини. Поняття зрілості ґрунтовно та різнобічно розглядається з позиції акмеології, що дозволяє описати нове розуміння потенціалу особистості. Потенційність часто розуміється як самореалізація, самоактуалізація, реалізація можливостей. Зазначається, що зрілість як якість може бути віднесене не тільки до етапу зрілості (дорослості), але й до аналізу будь-якого періоду в індивідуальному розвитку людини й особистості. Особистісна зрілість не є віковою характеристикою, що неодноразово підкреслювалося дослідниками.

Затитання: *Що собою являє особистісна зрілість?*

Відповідь: Особистісна зрілість – це складне структурне утворення, яке включає в себе характеристики: відповідальність в різних сферах діяльності, самостійність, емоційну зрілість, самореалізацію, адекватне самоствердження, цілепокладання. Дане структурне утворення відрізняє соціально-зрілу особистість від соціально-незрілої.

Особистісну зрілість можна розглянути як динамічну особистісну структуру, в якій важливими є такі аспекти:

- особистісна зрілість є критерієм особистісного зростання і тому не характеризує його безпосередньо. Наприклад, особа з низьким рівнем особистісної зрілості зростатиме як особистість лише за організованих ззовні сприятливих обставин і, вірогідно, зовнішньої мотивації. Особа з високим рівнем особистісної зрілості сама організовує ситуації саморозвитку;
- особистісна зрілість є виявом особистісного потенціалу. Тобто життєстійкість людини забезпечується сформованістю особистісної зрілості як певної особистісної структури, важливої для его-ідентичності і тому стійкої під тиском екзистенційної тривоги;

- самодетермінація є феноменом особистісної зрілості. Вона характеризує як систему, що самоорганізується і виявляється у володінні людиною інструментами власного світогляду – свободою і відповідальністю. Іншими словами – здатність до самого створення.

Зріла особистість внутрішньо детермінована, здатна координувати своє життя в цілому зі своїми потребами, має здатність до продуктивного застосування своїх особистісних можливостей і особливостей пропорційно життєвим завданням, володіє здатністю до саморегуляції, здатна визначати й направляти хід подій у своєму житті, формувати ситуації життя, задавати стиль спілкування, впливати на оточуючих людей.

Отже, особистісну зрілість можна розглядати не лише як характеристику особистості, а й як професійну рису, яку потрібно формувати.

Затитання: *Тобто особистісна зрілість є віковою характеристикою?*

Відповідь: Особистісна зрілість не є віковою характеристикою, що неодноразово підкреслювалося дослідниками. Так, Б.Г.Ананьєв [3] відзначав необхідність розмежування дорослості й зрілості. О.О.Бодальов указує, що дорослість і зрілість – це поняття не тотожні [5]. З погляду К.О.Абульханової і Т.М.Березіної, зрілість – не даність віку, а досягнення певного, відповідного до типу особистості способу життя [1]. Е.Еріксон описує достатню слабкість взаємозв'язку дорослості як вікового етапу й зрілості як якості особистості: індивід, що не досяг фізичної дорослості, може бути морально зрілим, і навпаки [7]. Г.Оллпорт [10] також відзначає, що не всі дорослі досягають повної зрілості. Але уявлення стосовно сутності особистісної зрілості, її критеріїв до сьогодні недостатньо систематизовані, що ускладнює проведення досліджень за даною проблематикою, встановлення цілісної картини розвитку особистісної зрілості на всіх етапах онтогенезу.

Затитання: *Які характеристики свідчать про зрілу особистість?*

Відповідь: Найважливішими характеристиками зрілої особистості є: цілеспрямованість, самостійність, динамічність, цілісність, конструктивність, індивідуальність. Ступінь актуалізації даних характеристик залежить від певних умов –

насамперед від того, які в особистості складуться взаємини із власним внутрішнім і зовнішнім світом, іншими людьми. Актуалізуючий, творчий початок визнається, в першу чергу, за внутрішнім світом, у якому закладене прагнення до росту, до розкриття здатностей і посилення можливостей, до більшої ефективності, зрілості й конструктивності. Основний закон особистісного росту С.Л.Братченко й М.Р.Миронова формулюють так: якщо є необхідні умови, то в людині актуалізується процес саморозвитку, природнім наслідком якого будуть зміни в напрямку її особистісної зрілості. Саме ці зміни – їх утримування, спрямованість, динаміка – можуть виступати в якості критеріїв особистісного росту.

Зріла особистість внутрішньо детермінована, здатна координувати своє життя в цілому зі своїми потребами, має здатність до продуктивного застосування своїх особистісних можливостей і особливостей пропорційно життєвим завданням, володіє здатністю до саморегуляції, здатна визначати й направляти хід подій у своєму житті, формувати ситуації життя, задавати стиль спілкування, впливати на оточуючих людей [2].

Запитання: Які є структурні компоненти особистісної зрілості?

Відповідь: Автор диспозиційної теорії особистості Г. Оллпорт найважливішою одиницею аналізу цієї структури особистості визначив рису (диспозицію) [11, с. 163].

Він виокремив три типи рис особистості:

- кардинальні риси, якими володіє дуже небагато людей. Вони настільки охоплюють поведінку людини, що майже усі її вчинки можна звести до їх впливу;
- центральні риси – це домінуючі типи поведінки. Вони є своєрідними будівельними блоками індивідуальності і являють собою такі тенденції у поведінці людини, які легко може помітити оточення;
- вторинні риси менш помітні, менш стійкі, менш узагальнені і виявляються не так чітко й систематично, як інші риси характеру.

Можна вважати що, саме центральні риси утворюють, складають, характеризують особистісну зрілість.

Проблема особистісної зрілості зумовлена не лише складністю й суперечливістю даного феномену, а й недостатньою визначеністю методологічних засад роботи з таким предметом, недостатньою опрацьованістю поняттєвого

апарату, багатозначністю слів, які застосовуються для опису й аналізу даного явища.

Затитання: У попередньому титанні ви говорили про проблеми особистісної зрілості, можете обґрунтувати це титання?

Відповідь: У зв'язку з розумінням особистісної зрілості як інтегративної характеристики, що позначає відповідність рівня розвитку особистості певній онтогенетичній нормі, виникає ряд теоретико-методологічних нюансів дослідження даного феномену.

По-перше, це стосується складного питання взаємозв'язку соціального середовища і особистості. Так, особистісно зріла людина з точки зору соціальних очікувань і норм одного суспільства (культури), може здатися незрілою з позиції інших. Тому, методологія дослідження особистісної зрілості повинна враховувати характеристики конкретного соціального середовища, у якому відбувається формування і реальна життєдіяльність людини.

По-друге, проблема вимірювання особистісної зрілості – це проблема співвідношення дискретного і континуального. Окремі дії, вчинки і переживання особистості можуть свідчити про високий або низький, достатній або недостатній рівень особистісної зрілості. Завдання полягає у тому, щоб кваліфікувати не лише сам факт динаміки відповідних властивостей, а й віднайти саме ті властивості, що свідчитимуть про зміни процесу досягнення особистісної зрілості.

По-третє, оцінювання особистісної зрілості ускладнюється через гетерохронність дозрівання окремих її компонентів, тим більше що надзвичайно складно визначити ступінь цієї нерівномірності. Незрозуміло, що відбувається з особистісною зрілістю, якщо до певного необхідного рівня дозріває обмежена кількість їх складових; якою конкретно повинна бути їх кількість і співвідношення тощо [13].

Не менш складне завдання при дослідженні особистісної зрілості становить не лише питання про достатність кількості «дозрілих» окремих компонентів, а й проблема достатності того чи іншого рівня вираженості, розвинутості кожного компонента структури особистісної зрілості з метою кваліфікації людини як особистісно зрілої [14].

Водночас, гетерохронність розвитку компонентів особистісної зрілості, яка обумовлює труднощі при її

дослідженні, доповнюється іншими не менш складними проблемами: нелінійність життєвого шляху особистості, можливість виникнення життєвих криз, відома оборотність розвитку – все це ускладнює як визначення сутності особистісної зрілості, так і методів її дослідження [12].

Запитання: Коли відбувається формування та становлення особистісної зрілості?

Відповідь: Латентним періодом формування особистісної зрілості можна вважати 11-19 років, оскільки у підлітковому та юнацькому віці яскраво виявляються психологічна та соціальна зрілість особи як основа для формування особистісної зрілості.

Логіка обґрунтування латентного формування особистісної зрілості у підлітковому та юнацькому віці спирається на такі засади: 1) у цей віковий період рівень сформованості психічної та соціальної зрілості достатній для того, щоб бути основою для вияву особистісної зрілості; показником цього є самоусвідомлення особистості; 2) контент-аналіз психологічних новоутворень цього вікового періоду свідчить про наявність рис зрілої особистості у пропріумі особистості підлітка; 3) яскравим ефектом особистісного розвитку в зазначений віковий період є утворення особистісного конструкту зрілості, який виявляється у почутті дорослості, готовності до функціонування у дорослому світі, самовизначенні через переоцінку системи цінностей.

В 11-19 років, за Е.Еріксоном [8], остаточно формується его-ідентичність, чіткість якої науковець пов'язував самовизначенням підлітка, а дифузність – з регресією до інфантильних реакцій. Отже, у зазначений віковий період стає очевидною реверсивність станів «зрілість-інфантильність». Зазначені посилки дають змогу зробити висновок про особистісну трансформацію у віці 11-19 років, результатом якої є формування первісної особистісної зрілості людини, яка кристалізуватиметься протягом подальших життєвих змін. Але саме у підлітковому та юнацькому віці в емоційній, поведінковій та розумовій сфері утворюється конструкт зрілості особистості: почуття дорослості, бажання бути дорослим, готовність діяти як дорослий, скоригованість власних цінностей до системи цінностей дорослого світу. Зрілість стає значущою цінністю, яка реалізується у вияві індивідуальності особистості.

Результати дослідження довели наявність центральних рис зрілої особистості у молодих людей віком 19-20 років [15].

Головними рисами у молодих людей 19-20 років є відповідальність, глибинність переживань, життєва філософія, самоприйняття, синергічність, саме вона є найважливішим чинником.

Затитання: З чим пов'язана зрілість у 19-20 років?

Відповідь: Зрілість у 19-20 років тісно пов'язана з особистісною трансформацією та саморозумінням. Подіями, переживання яких вплинуло б на зростання їхньої особистісної зрілості, молоді люди 19-20 років вважають: 1) життєво важливий вибір (64%); 2) заміжжя або одруження (62%), народження дитини (називали лише дівчата, 35%); 3) власне житло (54%); 4) повне відокремлення від батьків (називали лише хлопці: 65%); матеріальна незалежність від чоловіка (відповіді лише дівчат – 35%); життя і заробіток окремо від батьків і від будь-кого іншого (54%); 5) відповідальна робота (47%), бажана посада на роботі (32%).

Феномен зрілості у віці 19-20 років тісно пов'язаний, передусім, з саморозумінням, що є однією з детермінант особистісної зрілості, а також з особистісною трансформацією й чіткістю Я-концепції.

Можна припустити, що молода людина, прагнучи саморозуміння, починає більш реалістично сприймати риси власної особистості, індивідуальний стиль спілкування і професійні здібності. Це спричиняє певні перетворення, трансформації, які, за К.Юнгом, ведуть особистість до набуття цілісності, завершеності. Це підтверджується тим, що найбільш значущою рисою у молодих людей є саме синергічність.

Затитання: Чи змінюється рівень особистісної зрілості людини?

Відповідь: Так, рівень особистісної зрілості людини може змінюватися. Ці зміни зумовлені розвитком особистості, у якому існують як позитивні, так і негативні, так звані мінусові фази, коли стосунки людини зі світом збіднюються, її часові перспективи звужуються, зменшуються можливості самореалізації [11, с.103]. Періоди зниження рівня особистісної зрілості можна пояснити виявом особистісної трансформації, яка, за К.Юнгом, супроводжується тимчасовою регресією [11, с.137].

Зростання рівня особистісної зрілості пов'язане з ефектом самодетермінації. Терміном, що відповідно окреслює процес зміни рівня особистісної зрілості внаслідок цього ефекту, можна

назвати «актуалізацію». Актуалізація – відтворення у людини знань, умінь, різних форм поведінки й емоційних станів, що вже були їй властиві, а також їх переведення з латентного, потенційного стану в актуальну дію [6, с.25].

Затитання: *Які аргументи можна навести щодо актуалізації?*

Відповідь: Як аргументи на користь припущення щодо актуалізації особистісної зрілості можемо навести:

1) наявність рис особистісної зрілості у молодих людей віком 19-20 років підтверджує, що особистісна зрілість у зрілому віці (20-65 років) не формується, а продовжує розвиватись; тому особистісну зрілість вважають психологічним новоутворенням зрілого періоду життя людини;

2) домінуюча інтернальність показників особистісної зрілості імперативно свідчить про першопочаткову значущість внутрішніх чинників у її детермінації як динамічної особистісної структури.

Затитання: *Що можете сказати про особистісну зрілість як акмеологічна інваріанта психолога?*

Відповідь: Дослідження особистісної зрілості має і прикладний аспект, адже основним засобом, що стимулює вдосконалення особистості клієнта, є особистість психолога. Тому важливим завданням є визначити якості особистості психолога, що сприятимуть його ефективній роботі.

Р.Кочюнас пропонує таку модель особистості ефективного психолога: важливішою стрижневою якістю особистості психолога та екзистенційною цінністю є автентичність, а також відкритість власному досвіду як щирість та відвертість у сприйманні власних почуттів, і розвиток самопізнання. Для такого психолога відповідь на питання, як можна допомогти іншій людині, полягає у самооцінці психолога, адекватній до його ставлення до власних здібностей та загалом до життя. Він постійно перевіряє себе та свої життєві цінності, виявляє толерантність до невизначеності і здатність нести відповідальність за свої дії у цих ситуаціях. Має добре почуття гумору і вміє абстрагуватися від ситуації та сприймати її з іронією. Ефективний психолог – це передусім за все той, хто може зрозуміти позицію іншого, здатний до емпатії [9].

Р.Джордж та Т.Крістіані зазначили риси некваліфікованого, «закритого» психолога, а саме: авторитарність, пасивність, залежність, замкненість, схильність використовувати клієнта для

вирішення власних проблем, невміння бути терпимим, невротична установка стосовно грошей [9].

Затитання: *Що означає акмеологічні інваріанти психолога?*

Відповідь: Акмеологічними інваріантами практичного психолога є певні компоненти структури професіоналізму, які зумовлюють оптимальний творчий потенціал та найвищу продуктивність праці незалежно від впливу зовнішніх умов та чинників. Серед акмеологічних інваріантів, що визначають просування психолога до вершин професіоналізму, зазначають, зокрема, постійну включеність у процес прийняття рішення, передбачення, проникливість, особистісні досягнення, мотивацію досягнення та саморегуляцію

Затитання: *Які риси особистості має мати практикуючий психолог?*

Відповідь: Багато авторів у своїх роботах шукають ті риси особистості практикуючого психолога, які слугують катализатором самопізнання, зміни та вдосконалення іншої людини. К.Шнейдер виділяє три рівні ефективності практикуючого психолога: особистісна зрілість; соціальна зрілість; зрілість як процес, а не стан [16].

На думку Г.Берулави, неможливо бути ефективним практикуючим психологом, не маючи добре розвинутої інтуїції, рефлексії, високого рівня абстрактно-логічного і соціального інтелекту, позитивних моральних якостей, фасилітативності, високого рівня емпатії, сформованості широкого спектра рольової поведінки [4, с.54].

Затитання: *Які можна назвати атрибути зрілої особистості?*

Відповідь: Можна визначити атрибути зрілої особистості, що сприяють самовираженню та самовизначенню індивідуальності:

- здібність самостійно мислити – людина стосовно будь-якого приводу має власну думку, засновану на власній системі цінностей;
- готовність взяти на себе відповідальність за свої вчинки - людина готова визнати свої недоліки і взяти провину на себе;
- вміння долати страх і стримувати гнів, тобто вміння володіти собою, не впадати в паніку;

- бажання працювати - людина бере на себе відповідальність, хоче приносити користь суспільству і домогтися повної фінансової незалежності;
- здібність до любові та побудови міцних стосунків з партнером – людина вміє виявляти свої почуття до іншої людини, що є основою глибоких і близьких відносин.

Зріле самовизначення, розвиток особистості на всіх етапах життєвого шляху здійснюється за допомогою процедур самоаналізу психологічних властивостей особистості, свідомої постановки питань особистісного розвитку, кар'єрного зростання. Важливу роль у цьому відіграють такі чинники особистісного становлення, як потреба в досягненні мети, престиж знань, моделювання особистісного профілю, потенціал особистості, рівень розвитку мотивації навчальної та самоосвітньої діяльності, самовдосконалення. Ці чинники мають яскраво виражену психологічну специфіку, що, безумовно, дозволяє стверджувати необхідність всебічного дослідження феномену особистісної зрілості.

Запитання: Отже, особистісну зрілість можна розглядати не лише як характеристику особистості у зрілий період її життя, а й як професійну рису, яку потрібно формувати?

Відповідь: Так. Зріла особистість в процесі становлення самостійно обирає чи змінює зовнішню ситуацію свого розвитку, а завдяки цьому змінює і себе.

Висновок. Отже, найважливішими характеристиками зрілої особистості є: цілеспрямованість, самостійність, динамічність, цілісність, конструктивність, індивідуальність. Ступінь актуалізації даних характеристик залежить від певних умов – насамперед від того, які в особистості складуться взаємини із власним внутрішнім світом і зовнішнім світом, іншими людьми. Актуалізуючий, творчий початок визнається, в першу чергу, за внутрішнім світом, у якому закладене прагнення до росту, до розкриття здатностей і посилення можливостей, до більшої ефективності, зрілості й конструктивності. Основний закон особистісного росту: якщо є необхідні умови, то в людині актуалізується процес саморозвитку, природнім наслідком якого будуть зміни в напрямку її особистісної зрілості.

Для кожної особистості існує певний ритм життя, оптимальний для неї, часові потенціали, що створюють основу

для наростаючої здатності особистості опанувати своїми природними психічними можливостями й особливостями, перетворювати їх у ресурси своєї активності, з наступним використанням або свідомим застосуванням своєї активності як ресурсу самовираження, самореалізації у формах життя, діяльності, спілкування. Чим більш зрілим і гармонічним є ряд цих перетворень, здійснених особистістю, тим більше зрілою вона стає.

Важливу роль особистісного становлення відіграють такі чинники, як потреба в досягненні мети, престиж знань, моделювання особистісного профілю, потенціал особистості, рівень розвитку мотивації навчальної та самоосвітньої діяльності, самовдосконалення. Ці чинники мають яскраво виражену психологічну специфіку, що, безумовно, дозволяє стверджувати необхідність всебічного дослідження формування особистісної зрілості.

Потреба в саморозвитку, самореалізації – це основоположна складова зрілої особистості. З наявністю вираженого прагнення до саморозвитку пов'язана успішність студентів та досягнення ними також професійного успіху.

Джерела:

1. Абульханова К.А., Березина Т.Н. Время личности и время жизни. – СПб.: Алетейя, 2001. – 304 с.
2. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 298с.
3. Ананьев Б.Г. Психология и проблемы человекознания. – М.: Изд-во «Институт практической психологии»; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 384 с.
4. Берулава Г. А. Методологические основы практической психологии. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2004. – 192 с.
5. Бодалёв А.А. Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения. – М.: Флинта: Наука, 1998. – 168 с.
6. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. – СПб.: прайм – ЕВРОЗНАК, 2003. – 672 с.
7. Эриксон Э. Детство и общество. – СПб.: Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996. – 592 с.
8. Крайг Г. Психология развития. – СПб.: Изд-во Питер, 2000. – 992с.
9. Кузовкин В. В. Тренинг личностного роста/ Под ред. Соломатиной Т. Б. – Химки: Изд-во Высшая школа UNIVERSUM, 2001.
10. Олпорт Г. Становление личности: избранные труды. – М.: Смысл, 2002. – 462 с.
11. Психологія особистості: Словник-довідник / За редакцією П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
12. Райгородський Д.Я. Практическая психодиагностика. – Самара, 2002. – 672 с.
13. Феномен особистісної зрілості // Соц. психологія. – 2005. - №1.
14. Хухлаева О. В. Психология развития: молодость, зрелость, старость. – М.: Издательский центр Академия, – 2002. – 208 с.

15. Штепа О. С. Формування особистісної зрілості у підлітковому і юнацькому віці // Соц. психологія.– 2006. – №1(15). – С. 129–146.
16. Schneder K. Therapist personal maturity and the therapeutic success // The Psychhtrapy, 1992, Vol. 8. – P. 71 –79.

Стаття надійшла 20 травня 2016 р.

Боса Надія. Що на вашу думку є творчість?

Творчість є історично еволюційною формою активності людей, що виражається в різних видах діяльності і ведуча до розвитку особистості. Через творчість реалізуються історичний розвиток і зв'язок поколінь. Воно безупинно розсовує можливостей людини, створюючи умови для скорення нових вершин. Попередньою умовою творчої діяльності виступає процес пізнання, нагромадження знання про предмет, що має бути змінений.

Творчість розглядається як ціленаправлена діяльність, результатом якої виявляється відкриті (винаходи) чогось нового, раніше не відомого або активне відповідаюче вимогам часу освоєного вже існуючого багатства культури. Необхідності в творчості являється глибоко зацікавлені відношення особистості до своєї епохи, вміння розпізнавати її наставші проблеми в контексті конкретних (соціальних, пізнавальних, професіональних, життєво-практичних) ситуацій. Направлення на рішення об'єктивно заданих, загально зазначених задач, творчі дії одночасно протікають як процес само існування і самореалізації, задовольняючи внутрішні потреби. В процесі творчості зазвичай відбувається мобілізація таких внутрішніх можливостей (відображення пам'яті, інтуїтивного схоплення думки) в існуванні якого людина спочатку не підозрює. Тому в закінченні творчої діяльності він дізнається дещо нове не тільки про внутрішній світ, але і про самого себе. Зазвичай індивід ніби то призупиняє процес другого народження, одночасно замучене і радісне творче натхнення. Будучи в двох сторонній думці (в розумінні пізнання і самопізнання) "подорож в невідоме", творчі дії завжди відбуваються до відомої ступені невідомих для самого діючого суб'єкта: воно включає в себе момент прояснення, відходження за межі початкового поняття "самої умовної проблеми".

В багатьох книгах творчість визначається як процес людської діяльності, створюючи якісні нові матеріальні і духовні цінності. Творчість являє собою винайдену в праці здатність із доставленого дійсності матеріалу (на основі пізнання закономірностей об'єктивного світу) нову реальність, задовольняючи загальним потребам. Види творчості виділяються характером діяльності (Творчість - процес людської діяльності, що створює якісно нові матеріальні та духовні цінності. Творчість - здатність, здібність людини, що виникає в

процесі праці, створювати (на основі пізнання закономірностей об'єктивного світу) з наданого дійсністю матеріалу нову реальність, що задовольняє багатоманітність суспільних потреб.

Запитання: Як на вашу думку визначали суть творчості в психології і філософії?

Відповідь: В історії психології і філософії по-різному визначали суть творчості. В античній філософії творчість зв'язувалась з сферою кінцевого, плинного і минулого буття, а не буття нескінченного і вічного. Творчість в поглядах античних мислителів виступає в двох формах: як дещо божественне - акт народження (творіння) космосу і як людське мистецтво, ремесло. Одна з характерних рис античної філософії полягає в тому, що всяка діяльність, зокрема і творча, за своїм онтологічним значенням розглядається як нижче споглядання (пізнання). Разом з тим уже в античній філософії існували й інші точки зору на творчість. Арістотель, який доводив, що час нескінченний, тим самим відкидав божественний акт творення. Своєрідну точку зору висловлював і Платон, який вважав, що творчість є проявом тієї повноти досконалості, яка є в божественному пізнанні.

У християнській філософії Середньовіччя в поглядах на творчість найрельєфніше виявляються дві взаємозв'язані тенденції. Перша тенденція зв'язана з розумінням Бога як особистості, яка творить світ не відповідно з якимось вічним зразком, а зовсім вільно. Творчість є виклик буття з небуття за посередництвом вольового акту божественної особистості (Августин). Друга тенденція в підході до визначення творчості зв'язана з античною традицією, зокрема, з точкою зору Платона. Так, творчість Фома Аквінський розглядає як добро в завершеності, як розум, що вічно спостерігає сам себе. Людська творчість у християнстві розглядалася, насамперед, як творчість історії. Художня і наукова творчість, навпаки, розглядалася, як дещо другорядне. У своїй творчості людина мовби постійно звернена до Бога і обмежена ним, тому в Середньовіччі ніколи не знали того пафосу творчості, що характерне Відродженню.

В епоху Відродження людина поступово звільняється від Бога і починає розглядати саму себе як творця. Творчість мислителі Відродження розглядають як художню творчість, як мистецтво в широкому розумінні, що в своїй глибині й суті

розглядається як творче співпізнання. Це породило культ генія як носія творчого початку.

В кінці XIX - на початку XX ст. найбільший інтерес становлять погляди прихильників філософії життя і екзистенціалізму. У філософії життя найбільш розгорнута концепція творчості дана французьким філософом Анрі Бергсоном.

Запитання: На які компоненти поділяється творчість?

Відповідь: Основними компонентами творчого характеру свідомості є можливість створення Людиною у своїй голові таких образів, які, «матеріалізувавшись за допомогою практики, не мають аналога в об'єктивній дійсності (створення нових видів речовин, сплавів, видів рослин і тварин, ліків, препаратів, нових технічних споруд, приладів, зброї тощо); можливість людської свідомості дати відносно вірну картину тих подій, що відбуваються в майбутньому (наукове прогнозування); висунення ідей, для яких ще не визріли об'єктивні умови і передумови. Це здатність і здібність свідомості Людини до відчуження у формі ілюзії та у формі ідеологічних побудов, що не відповідають дійсності і реальному ходу речей; здібність свідомості Людини до постійного розвитку і збагачення, до творчої переробки відображеного, постійного нагромадження все нових знань.

Умовно розрізняють: а) людей з переважно творчим складом розуму, які можуть запропонувати вирішення конкретної проблеми; б) теоретиків - систематологів, що володіють здібностями до ретельного дослідження, намагаються дійти до сутності питання; в) експериментаторів, здібних помітити в масі незначних неістотних явищ основоположну тенденцію, провідну закономірність; г) людей з переважно критичним складом розуму, що сумніваються в усьому, але мало здатних дати позитивне рішення проблеми; д) ерудитів з енциклопедичними знаннями, однак не здібних і нездатних до їх творчого використання.

Такі форми мислення можуть бути притаманні людині будь-якої професії, але вкрай необхідні людям так званої творчої праці - вченим, винахідникам, письменникам, художникам, скульпторам.

Запитання: Які компоненти взаємодіють в креативному процесі?

Д. Фелдман вважав, що у креативному процесі взаємодіють три компоненти.

- Рефлексивність як основний процес, що відрізняє людину від тварини, дозволяє формувати самосвідомість, самооцінку, за допомогою мови дає змогу планувати, відображати та аналізувати світ.
- Цілеспрямованість, або інтенціональність, що дозволяє організовувати переживання та суб'єктивний досвід «всередині та зовні організму»; разом з вірою у можливість змін на краще цілеспрямованість допомагає реально змінювати середовище.
- Володіння засобами трансформації і реорганізації, які пропонуються культурою і зумовлюють індивідуальні відмінності.

Процес творчості є специфічним у різних видах діяльності і сферах знань, але незалежно від проблеми, на яку він спрямований, креативний процес включає: а) зміни структури зовнішньої інформації і внутрішніх уявлень за допомогою формування аналогій і поєднання концептуальних пропусків; б) постійне переформулювання проблеми; в) використання наявних знань, спогадів і образів для створення нового, а також використання навичок у новому ключі; г) використання невербальної моделі мислення; д) внутрішнє напруження, яке може виникати трьома шляхами: у конфлікті між старим і новим на кожному кроці креативного процесу в самих ідеях, в різних шляхах вирішення або передбачуваних продуктах. Напруження може також виникати між хаосом невизначеності і бажанням перейти на більш високий рівень організації та ефективності всередині самої індивідуальності чи суспільства в цілому. Можливо, різні види напруження виникають на різних етапах креативного процесу.

Затитання: Які використовували шляхи формування творчості з давніх давен?

Відповідь: З давніх часів як правило, рідні і близькі, які схилилися над колискою дитини, уловлюючи її перші рухи і реакцію на навколишній світ, пророкують немовляті велике майбутнє. Фантазія батьків у даній сфері не має меж. Тут, плідно висуваються гіпотези з приводу того хто знаходиться перед ними. Швидше за все це майбутній великий (велика): учений; полководець; композитор; естрадний виконавець;

спортсмен; фото-модель; підприємець; релігійний діяч і т. д. Але дані припущення залишаються тільки припущеннями, не більш того, тому що поле реалізації особистості безмежне. Присутність у людини творчого початку самореалізації призводить до здатності діяти - що це, дар від природи чи результат величезних зусиль особистості на шляху розвитку і самовдосконалення? На це питання не існує відповіді. Про те зазначивши що природне бажання людини внести свій внесок у благо суспільства, а також потреба в самореалізації, надає особистості можливість прожити прекрасну і повну гармонію життя.

Відповідь: Яка існує ієрархія ціннісних рангів?

Відповідь: Існує ієрархія ціннісних рангів, що характеризує ступінь схильності людини до художньої творчості: здатність, обдарованість, талановитість, геніальність.

Здатність – означає "набута властивість чи підхожість людини або речі до чогось". Не кожен має здатність до чогось, тому прикметник здатний прикладають до людини, що під впливом тих або інших умов у житті набула певних властивостей, а не народилася з ними.

Обдарованість – поняття загальної психології; високий рівень задатків, схильностей. Обдарованість є результатом і свідченням високого рівня інтелектуального розвитку індивіда

Існує загальна і спеціальна обдарованість.

Розрізняють обдарованість технічну, наукову (зокрема математичну), музичну, поетичну, художню, артистичну та ін. Вищими рівнями обдарованості є талант і геніальність.

Оскільки обдарованість виявляється у конкретних психічних процесах, розрізняють моторну, сенсорну, перцептивну, інтелектуальну обдарованість.

Талановитість – високий рівень обдарованості, природний хист людини до певного виду діяльності; видатні природні здібності людини до діяльності в якійсь галузі та уміння, які розвиваються з набуттям навичок і досвіду. Талант обумовлює високий рівень розвитку спеціальних здібностей, які дають людині змогу успішно, самостійно й оригінально виконати певну складну діяльність.

Вирізняються певні типи таланту, якими володіють люди в тій чи іншій мірі. Говард Гарднер написав книгу в якій він визначив сім типів таланту:

- вербально-лінгвістичний (відповідає за здатність писати і читати, властивий журналістам, письменникам і юристам)
- цифровий (характерний для математиків)
- просторовий (властивий дизайнерам та художникам)
- фізичний (ім наділені спортсмени та танцюристи, ці люди легше навчаються на практиці)
- особистісний (його також називають емоційним; відповідає за те, що людина говорить сама собі)
- міжособистісний (люди з цим талантом часто стають політиками, ораторами, торговцями, акторами)
- талант навколишнього середовища (цим талантом бувають наділені дресирувальники, землероби).

Геніальність — це набір здібностей, який визначає появу творів, що мають історичне значення в житті суспільства, засвідчують нову епоху в розвитку культури, науки та науково-технічного прогресу.

Геніальність — це найвищий ступінь прояву творчості. Реалізується в створенні тих або інших добутків, що мають важливе значення для розвитку суспільства. Для особистості генія характерні такі риси, як творча продуктивність, володіння певною методологією, готовність до подолання стереотипів і традиційних настанов.

Затитання: Що на вашу думку є самореалізація?

Самореалізація — прагнення людини до якомога повнішого виявлення і розвитку своїх особистісних можливостей. У деяких напрямках сучасної західної психології самоактуалізація висувається на роль головного мотиваційного фактора, на протипагу біхевіоризму і фрейдизму, за якими поведінкою особистості рухають біологічні сили.

З. Фрейд був одним з перших, хто спробував побачити в домінуючих інстинктах людини потреба в самореалізації. Самореалізація, по З. Фрейдові, локалізується в несвідомому шарі людської психіки і виявляється в "прагненні до задоволення", властивій людині з народження. Цієї інстинктивної потреби в самореалізації протистоять нав'язані суспільством імперативні вимоги культури (норми, традиції, правила і т. д.), основна функція яких складається в цензурі за несвідомим, у придушенні інстинктоподібних потреб.

Чимало сторінок присвячує характеристиці потреби в самореалізації Е. Фромм. Він зв'язує її з потребами людини в ідентифікації і цілісності. Людина, відзначає Фрейд,

відрізняється від тварини тим, що він прагне вийти за межі безпосередніх утилітарних запитів, хоче знати не тільки те, що необхідно йому для виживання, але і прагне пізнати сенс життя і сутність свого "Я". Ця самореалізація досягається індивідом за допомогою вироблюваної їм системи орієнтацій у спілкуванні з іншими людьми.

Потреба в самореалізації, згідно з Фроммом, є екзистенціальна потреба – психічний стан, вічне і незмінне у своїй основі. Соціальні умови здатні змінити лише способи її задоволення: вона може знайти вихід у творчості й у руйнуванні, у любові й у злочині і т. д.

Для мислителів матеріалістів, не підлягає сумніву, що прагнення людини до самореалізації має не інстинктивне, а іншої природи походження і, зобов'язано своїм існуванням "другій людській природі", що містить у собі: а) трудовий спосіб існування; б) наявність свідомості; в) специфічний людський вид взаємин між людьми – спілкування за допомогою другої сигнальної системи. Завдяки цьому людина стала "суспільною твариною".

Самоактуалізація припускає наявність сприятливих соціально-історичних умов. Це безперервна реалізація потенційних можливостей, здібностей і талантів, як звершення своєї місії, або покликання, долі тощо, як повніше пізнання і, отже, прийняття своєї власної початкової природи, як невпинне прагнення до єдності, інтеграції, чи внутрішньої синергії особистості.

На думку Маслоу як гуманістичного психолога, бути здоровою повноцінною людиною – означає бути самоактуалізованою особистістю. Кожна людина прагне актуалізувати свій потенціал, тобто стати настільки розвинутою особистістю, наскільки дозволяють її здібності: "Для повного щастя музикант повинен грати, художник-малювати, а поет-писати. Людина має стати такою, якою вона може бути. Цю потребу ми можемо назвати самоактуалізацією".

Самоактуалізація визначається як "неперервна актуалізація потенціалів, здібностей, талантів, як виконання місії, як повніше визнання і прийняття людиною своєї власної внутрішньої природи, як невпинне прагнення до внутрішньої єдності, інтеграції чи синергії". Самоактуалізовані люди досягли того рівня особистісного розвитку, що потенційно закладений в

кожному, вони живуть повним життям і якнайкраще виконують те, до чого вони здатні.

Самоактуалізовані люди мають міцні етичні стандарти, хоча це не завжди звичайні стандарти правди і кривди. Коли мова йде про їхні принципові цінності, вони поведуться незалежно і нетрадиційно. Вони сприймаються як ексцентричні та непоступливі, якщо хтось не докладає зусиль, щоб зрозуміти суть їхньої поведінки. Разом з тим вони не вимагають від свого оточення негайного вдосконалення. Знаючи недоліки суспільного життя, вони приймають з розумінням, що зміни в ньому на краще можуть бути поступовими, повільними, але їх легше досягти, працюючи всередині цієї системи.

Проблематику самоактуалізації активно розробляв А. Маслоу. Він вважав, що самоактуалізація є найвищою потребою людини, відповідно до «піраміди потреб». Відповідно до його теоретичних положень, людина здатна до задоволення більш високих (з піраміди) потреб тільки після того, як задоволені нижчі. Отже, щоб людина змогла самоактуалізуватися, їй спочатку необхідно задовольнити всі інші потреби відповідно до піраміди. Також А.Маслоу у своїх роботах визначив загальні характеристики людей, що самоактуалізувалися (зрілих людей, які змогли реалізувати свій потенціал, талант, здібності): добре психологічне здоров'я, задоволені базові потреби, віра у своє покликання, у справу, якою займаються. Вони роблять свою справу заради вищих кінцевих цінностей, заради принципів, які мають цінність самі по собі. Вони захищають і люблять ці цінності, які не є для них порожньою абстракцією

Затитання: Як ви вважаєте за якими характеристиками визначаються самореалізовані люди?

Самореалізовані люди визначаються такими характеристиками:

- Ефективне сприйняття реальності. Тривоги, стереотипи, ілюзії мають незвичний вплив на сприйняття світу самоактуалізованою людиною, Маслоу назвав таке неспотворене сприйняття "буттєвим пізнанням". Люди толерантніші до суперечностей та невизначеності.
- Прийняття себе, інших, природи. Самоактуалізовані люди здатні приймати себе такими, якими вони є. Вони не схильні до своїх недоліків та слабостей.

- Безпосередність, простота та природність. Самоактуалізовані люди визначаються простотою, відсутністю нещирості або бажання справити враження на когось.
- Фокусованість на проблемі. Люди віддані обов'язку, покликанню, поставленим перед собою завданням або роботі, яку вони вважають важливою. Вони живуть щоб виконати свою місію, Маслоу порівнював таку своєрідну поглинутість працею з любовним захопленням.
- Незалежність: потреба в усамітненні. Люди відрізняються гострою потребою недоторканості внутрішнього життя і в тому, щоб час від часу побути на самоті. Зберігають рівновагу та стійкість у ситуації невдач та особистих нещастя.
- Автономія: незалежність від культури та оточення. Люди вільні в своїх діях, вони не залежать від інших людей чи світу в задоволенні своїх потреб.
- Свіжість сприйняття. Самоактуалізовані люди завжди живуть почуттям шанобливого хвилювання перед життям, черпаючи оновлення та сили.
- Вершинні або містичні переживання. Це особливі екстатичні стани, які переживаються в кульмінаційні моменти любові, інтимності, творчих відкриттів, пізнання, розуміння, злиття з природою. А також моменти сильного хвилювання та високого напруження або ж моменти спокою блаженства, душевного спокою.
- Суспільний інтерес. Люди відзначаються щирим бажанням допомогти своїм братам стати кращими. Це особливий вид братерської любові.
- Глибокі міжособистісні стосунки. Вони здатні до "більшого єднання, більшої любові, більш досконалої ідентифікації, більшого стирання меж між Его, ніж це вважали би можливим інші люди".
- Демократичний характер. Люди демократичні не мають упереджених поглядів, вони готові вчитись в інших, не проявляючи зверхність.
- Розрізнення цілей та засобів. Самоактуалізовані люди більш впertі, стійкі.
- Філософське почуття гумору. Таких людей приваблює філософський гумор, що викликає більше посмішку ніж сміх.

- Креативність. В креативних людей творчість проявляється де вони можуть прикрашати житло, зустрічати друзів, частувати їх, проявляти себе максимально творчо.
- Опір культурі. Люди перебувають в гармонії зі своєю культурою, вони автономні, впевнені в собі.

Затитання: На вашу думку вивчаючи професійну самореалізацію які моменти слід відмітити?

Відповідь: Вивчаючи професійну самореалізацію, слід відмітити кілька суттєвих моментів, які можуть допомогти прояснити ситуацію, що склалася в психологічній науці стосовно феномена професійної самореалізації.

По-перше, професійна самореалізація є надзвичайно важливою на шляху професійного становлення особистості, оскільки саме професійна діяльність слугує основним критерієм, що дає людині можливість з'ясувати, вдалося її життя чи ні.

По-друге, в наявних дослідженнях аналіз феномена професійної самореалізації здійснюється у тісному взаємозв'язку з вивченням здатності особистості щодо творчого самоперетворення різних аспектів її Я. Тому важливо проаналізувати основні положення зазначеного напрямку в контексті професійної самореалізації особистості.

По-третє, основу ефективної професійної діяльності особистості складає можливість реалізувати себе у творчій праці. Але, на жаль, часто мотивами трудової діяльності людини є не прагнення до самоактуалізації через творчу працю, а прагнення задовольнити свої біогенні й соціогенні потреби більш низького порядку. Тому дуже важливо виявити психологічні умови професійної самореалізації особистості, тобто те, наскільки взаємозалежні сформовані ціннісні орієнтації з вибором професії і наскільки людина бачить особистісний смисл у своїй професійній діяльності. Зміст професійної самореалізації неможливо зрозуміти без аналізу й врахування життєвих принципів і смислів, життєвих цінностей, ідеалів, життєвих можливостей і здібностей, життєвих домагань та ін., того, що ще недостатньо розроблено в сучасній психології. Зміна такої ситуації можлива лише при зміщенні акцентів у психологічних дослідженнях особистості. По-третє, важливість феномена професійної самореалізації проявляється не тільки в процесі поступального особистісного й

професійного розвитку, самовдосконалення, досягнення гармонії, але й відіграє важливу роль в усіх інших формах реалізації особистості – соціальній, особистісній та ін.

По-четверте, професійна самореалізація в будь-яких формах дозволяє задати для конкретної людини доволі чіткі межі та орієнтири можливого й бажаного (її дій і вчинків, діяльності й поведінки, активності в цілому). За допомогою професійної самореалізації практично задається соціально-психологічний простір перебування (існування) суб'єкта в професії, професійні смисли і принципи, цінності й ідеали, норми і правила.

По-п'яте, сконструйований суб'єктом простір включає найбільш значимі події та явища діяльності, які є вираженням власної індивідуальності як значимої й потрібної для себе та інших (самовираження), самоздійснення (реалізація своїх потенцій), самоутвердження, самостійності (здатність до планування, регулювання цілеспрямованості власної діяльності, до рефлексії та саморефлексії), творчості (здатність до автономної поведінки, саморегуляції й міжсуб'єктної взаємодії), самоосвіти, впевненості в собі, послідовності в досягненні цілей, умінні відстоювати свої права тощо. Високий рівень самореалізації є результатом становлення усвідомленої суб'єктної позиції особистості на шляху виявлення, розкриття та опредметнення своїх сутнісних сил.

Затитання: За яких умов виявляється творче мислення?

Відповідь: Дослідження психології творчого мислення показали, що воно виявляється за певних умов, які цілком піддаються опису та чіткому визначенню.

По-перше, це виникнення проблемної ситуації. Якщо на попередніх етапах певний спосіб розв'язання тих чи інших завдань був досить успішним, людина схильна і надалі дотримуватись його. Якщо цей спосіб уже не спрацьовує, виникає проблемна ситуація, яка збуджує уяву, змушуючи людину мислити нестандартно. І що більше зусиль вона витратить на те, щоб знайти і застосувати на практиці новий спосіб розв'язання завдання, то вірогідніше звертання до нього в майбутньому. Психологічні витрати на виявлення нового способу розв'язання, як свідчать дослідження, пропорційні прагненню використовувати його якомога частіше.

По-друге, мислення стимулюється до творчості за умов наявності усталених стереотипів. Саме стереотипи, що склалися завдяки успішному застосуванню тих чи інших методів

розв'язання завдань протягом історично тривалого часу, нерідко заважають людині відмовитись від звичного і шукати нового, більш придатного шляху їх розв'язання. Один із способів подолання усталених стереотипів полягає в тому, щоб на деякий час припинити спроби розв'язання завдання, щоб потім повернутись до нього з твердим наміром віднайти нові шляхи.

По-третє, максимальної ефективності й результативності у розв'язанні інтелектуальних завдань можна досягти за умови оптимальної мотивації та відповідного рівня емоційного збудження, суто індивідуального для кожної людини.

По-четверте, що більшим тезаурусом, тобто запасом знань, володіє людина, то ширше вона виходить за межі її власне професійної діяльності, то різноманітнішими будуть її підходи до розв'язання творчих завдань.

Джерела:

1. Давиденко А.А. Процес творчості // Практична психологія та соціальна робота. – 2013. – №12. – С.69-72
2. Музика О.Л. Ціннісна регуляція і ціннісна підтримка розвитку творчих здібностей // Практична психологія та соціальна робота. – 2010. – №6. – С.1-7.
3. Варій М.Й. Психологія навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2009.
4. Романець В.А. Психологія творчості. – К.: Либідь, 2004.
5. Петровская И.Б. Активізація інтелектуального і творчого потенціалу // Практична психологія та соціальна робота. – 2012. – №10. – С.1-10.
6. Губенко О.В. Психологічний аналіз творчої діяльності. Біополярна концепція механізмів творчого мислення // Практична психологія та соціальна робота. – 2014. – №6. – С.68-80.

Стаття надійшла 20 травня 2016 р.

Гончаренко Єлизавета.

Еволюція механізмів психологічного захисту у студентів-психологів протягом навчання

Останніми десятиліттями проблема особистості займає центральне місце у вітчизняній і закордонній психології. Науковий інтерес до її вивчення ґрунтується на багатогранності феноменології особистості, міждисциплінарному статусі проблеми. Проте, попри появу значної кількості робіт, пов'язаних з дослідженнями закономірностей розвитку особистості, як і раніше поза увагою вітчизняних вчених залишається проблема розвитку її психологічних механізмів захисту, які оптимізують взаємодію із соціальним середовищем.

Психологи – спеціалісти, від професіоналізму, особистісних якостей, навичок та вмінь яких, в багатьох випадках, залежить успіх консультації. Тому, чи готові наші студенти-психологи до подальшої професійної діяльності, наскільки вони зрілі особистості, зі зрілими захистами надзвичайно актуальне питання, про яке ми поговоримо зі спеціалістом.

Затитання: Як давно почали вивчатися механізми психологічного захисту?

Відповідь: Вперше про психологічний захист згадується в 1894 році, в роботі З. Фрейда «Захисні нейропсихози». Вважається, що саме в психоаналізі були закладені фундаментальні передумови для вивчення захисних механізмів.

Найбільш повна концепція механізмів психологічного захисту, з позиції класичного психоаналітичного підходу, була представлена в 1936 р. А. Фрейд, в монографії «Психологія «Я» і захисні механізми», в якій вона детально описала, узагальнила і систематизувала знання про механізми психологічного захисту [12]. Пізніше, їх інтерпретацією, модернізацією займалися представники і інших напрямків психології – гештальтпсихології, екзистенціальної психології тощо.

Що стосується вітчизняних вчених, досить тривалий період часу наші вчені відмовлялися приймати ідею психологічного захисту і вивчати її, оскільки ставлення до психоаналізу було досить суперечливе і неоднозначне. Тільки з 60-х років ХХ ст. у вітчизняній психології почали визнавати за психоаналізом здатність вирішувати психологічні проблеми, які не розглядалися в рамках інших наукових шкіл. Це стосувалося і проблеми захисних механізмів психіки [11].

Запитання: В чому полягає сутність захисних механізмів?

Відповідь: Нажаль, на даний момент серед дослідників немає єдиної точки зору ні щодо визначення поняття «механізми психологічного захисту», ні щодо кількості механізмів, їх співвіднесення між собою. Це ускладнює виявлення інваріативних характеристик захисту, його ролі в житті індивіда і розуміння сутності даного явища.

Тільки у вітчизняній літературі існує більше 10 визначень психологічного захисту, в яких він визначається через певні функціональні характеристики: ціль, результат, афекти, діяльність тощо. Наприклад, К. Зеленовська наводить такі варіанти: 1) психологічний захист як психічна діяльність, спрямована на спонтанне зняття наслідків психічної травми (В. Бассін, В. Рожнов); 2) психологічні захисти як способи переробки загрозової інформації (І. Тонконогий); 3) психологічні захисти як механізм адаптивної перебудови сприйняття й оцінки, який виступає тоді, коли особистість не може адекватно оцінити почуття занепокоєння, викликане внутрішнім або зовнішнім конфліктом, і не може впоратися зі стресом (В. Ташликов) [5].

Тобто, з точки зору вітчизняних вчених механізми психологічного захисту забезпечують адаптацію індивіда, зняття надмірного психологічного напруження.

Психологічні захисти, з позиції З. Фрейда – це техніки боротьби особистості з неприємними та травмуючими переживаннями, які пов'язані з зовнішніми або внутрішніми конфліктами, станами тривоги і дискомфорту. На його думку, функціональне призначення захисту полягає у вирішенні конфлікту між інстинктивними прагненнями несвідомого та інтеріоризованими вимогами зовнішнього середовища. Послаблюючи цей конфлікт, психологічний захист регулює поведінку людини, врівноважує психіку та покращує адаптацію до середовища. Усі механізми психологічного захисту, за З.Фрейдом, мають дві загальні характеристики: фальсифікують або спотворюють реальність; діють несвідомо, так, що людина не знає про їх існування.

Тобто, З. Фрейд стверджував, що механізми психологічного захисту пов'язані з основними функціями психіки: пристосуванням і регуляцією [13].

А. Фрейд розглядала механізми захисту, як перцептивні, інтелектуальні і рухові автоматизми, виникнення яких пов'язане

з травмуючими подіями у сфері ранніх міжособистісних стосунків. Вони забезпечують послідовне викривлення образу реальної ситуації з метою послаблення травмуючої емоційної напруги. У результаті, небажана інформація може ігноруватися (не сприйматися); будучи сприйнятою – забувається, а у разі допуску в систему запам'ятовування – інтерпретуватися так, як буде зручно людині [12].

Науковець підкреслює зберігаючий характер захисних механізмів, вказуючи на те, що вони попереджують дезорганізацію і розпад поведінки, підтримують нормальний психічний статус особистості. А. Фрейд дала першу розгорнуту дефініцію захисних механізмів: «Захисні механізми – це діяльність Я, яка починається, коли Я перебуває під дією надмірно активних спонукань або відповідних афектів, які становлять загрозу для нього. Вони функціонують автоматично, не узгоджуючись зі свідомістю» [12, с.76]

В системній теорії захисних механізмів Р. Плутчика, яка концептуально базується на загальній психоеволюційній теорії емоцій, механізми психологічного захисту розуміються як похідні емоцій, оскільки основні захисти онтогенетично розвивалися для стримування однієї з базисних емоцій. Наприклад, теорія стверджує, що заміщення розвивалося спочатку головним чином для опанування гніву, придушення – для опанування тривоги, заперечення – довіри, а проєкція – для опанування почуття неприйняття [14].

Загалом, психологічний захист – система механізмів, спрямованих на мінімізацію негативних переживань, пов'язаних з конфліктами (зовнішніми або внутрішніми), які ставлять під загрозу цілісність особистості.

Запитання: Психологічні захисти є вродженими чи набутими?

Відповідь: Відповідно до ранніх поглядів З. Фрейда, механізми психологічного захисту є вродженими та запускаються в екстремальних ситуаціях. Проте, його дочка та послідовниця А. Фрейд наголошувала на тому, що їх виникнення пов'язано з конфліктами раннього онтогенезу. Самі механізми розглядалися нею не тільки як прояви вроджених задатків, але і як продукти індивідуального досвіду і мимовільного навчання [12]. Р. Плутчик вважав, що механізми психологічного захисту формуються в процесі розвитку індивіда, в зв'язку з необхідністю контролю базових емоцій.

Тобто, більшість вчених, які займаються вивченням механізмів психологічного захисту схиляються до думки, що захисні механізми є продуктами конфліктів раннього онтогенезу особи.

Існує безліч хронологічних класифікацій розвитку захисних механізмів. Так, А. Фрейд виділила такі етапи розвитку механізмів захисту «Его»:

- Предстадія захисту – кінець першого року життя;
- Механізми проєкції та інтроекції – від одного року до дворічного віку;
- Механізми витіснення і інтелектуалізації – від двох до трирічного віку;
- Механізми реактивного утворення і сублімації – від трьох до п'ятирічного віку [12, с. 58].

Існує хронологічна класифікація розвитку захисних механізмів, відповідно до стадій розвитку особистості за З. Фрейдом, яка відображає поступовий перехід від найбільш примітивних захистів до найуспішніших [5].

Е. Еріксон вказував ще на одну передумову виникнення механізмів психологічного захисту, а саме інтелектуальну зрілість індивіда, відповідно актуалізацію певних видів пізнавальних процесів: пам'яті або мислення в онтогенезі. Так, регресія, ймовірно, з'являється раніше, ніж інтелектуалізація, заміщення і придушення, оскільки є радше умовно-рефлекторною, ніж розумовою операцією [1].

Р. Плутчик та Г. Келлерман стверджували, що в процесі дорослішання кожен індивід стикається з великою різноманітністю ситуацій, що викликають такі емоційні стани, як гнів, страх, відраза, обурення або смуток. Дуже часто вираз емоційного стану викликає подальший конфлікт і додаткову небезпеку. В результаті дитина розвиває захисні стратегії, які являють собою непрямі шляхи переживання емоційного конфлікту і його опанування. При цьому специфічні захисні стратегії, що розвиваються особистістю, залежать від специфіки емоцій, включених в конфлікт [11].

Запитання: З чим пов'язана саме така послідовність прояву різних захисних механізмів?

Відповідь: З процесом еволюції механізмів психологічного захисту, тобто з природнім процесом переходу від найбільш примітивних до найбільш адаптивних та конструктивно

складних захисних механізмів, який зумовлений формуванням та розвитком самої особистості, успішним проходженням кризових етапів онтогенезу, входженням в нові періоди свого життя, що висувають підвищені вимоги для адаптації.

Цей процес відбувається не лише у зв'язку з дорослішанням особи, тобто виключно віковим параметром, але і внаслідок процесів та подій, що відбуваються в житті індивіда і створюють сприятливі передумови для еволюції механізмів захисту.

Вивчаючи розвиток механізмів психологічного захисту та причини їх еволюції, Є.С. Романова та Л.М.Гребенников прийшли до висновку, що даний перехід від найбільш примітивних до найбільш зрілих захисних механізмів є закономірним явищем, оскільки, передумовою для розвитку тих чи інших механізмів є певний рівень розвитку самої особи. Так, для прояву раціоналізації, як зрілого захисного механізму, необхідно, щоб у індивіда було розвинене абстрактно-логічне мислення, інтелект, пам'ять, відповідний рівень самосвідомості та само сприйняття. Тому, спостерігати даний захисний механізм у особистості, як домінуючий, ми можемо лише після підліткового віку, а саме в студентський період життя [11].

Першими виникають механізми, в основі яких лежать перцептивні процеси (відчуття, сприйняття і увага). Саме перцепція несе відповідальність за захисти, пов'язані з незнанням, нерозумінням інформації. У міру розвитку процесів мислення і уяви формуються найбільш складні і зрілі види захистів, пов'язані з переробкою і переоцінкою інформації [10].

Запитання: Як поділяються захисні механізми, чи існує загальна класифікація їх видів?

Відповідь: Єдиної класифікації механізмів психологічного захисту не існує, хоча є безліч спроб їх угруповання на різних підставах. А. Фрейд виділяла 15 механізмів захисту. При цьому, Р. Плутчик і слідом за ним Л.Р. Гребенников виділяють 16, половина з яких базові, а інші - вторинні. Загалом, кількість виділених механізмів психологічного захисту коливається від 8 до 23 різновидів [3].

За рівнем зрілості механізми захисту можна розділити на: проєктивні (витіснення, заперечення, регресія, проєкція, реактивне утворення); дефензивні (раціоналізація, інтелектуалізація, компенсація, ізоляція, ідентифікація, сублімація, заміщення) [6].

Перші вважаються примітивнішими, не допускають надходження конфліктної і травмуючої особистість інформації у свідомість. Другі допускають травмуючу інформацію, але інтерпретують її як би «безболісним» для себе чином.

Типологію захисних механізмів за рівнем їх зрілості в континуумі «примітивність - зрілість», запропонував також Д. Вайллант. Ця класифікація отримала широке визнання і досі користується великою популярністю [4]:

- Рівень I - психотичні механізми (відкидання реальності, спотворення, ілюзорна проєкція);
- Рівень II - незрілі механізми (фантазія, проєкція, відхід у хворобу, компульсивність та ін.);
- Рівень III - невротичні механізми (інтелектуалізація, формування реакції, зміщення, дисоціація);
- Рівень IV - зрілі захисти - (сублімація, альтруїзм, супресія, антиципація, гумор).

Н. Мак-Вільямс відзначила, що примітивні захисти діють загальним, недиференційованим чином у всьому сенсорному просторі індивіда, а більш розвинені захисти здійснюють певні трансформації чогось одного – думок, почуттів, відчуттів, поведінки або деякої їх комбінації [9].

Запитання: Яким чином можна зрозуміти, що діє той чи інший механізм?

Відповідь: Існує багато типологій механізмів психологічного захисту, в яких описуються захисні механізми та особливості їх дії. Загалом, кожен механізм має свої специфічні прояви, орієнтуючись на які, можна зрозуміти, що дана особа використовує саме цей психологічний захист. Проте, варто пам'ятати, що кожна людина має сформований набір захисних механізмів і в різних ситуаціях може використовувати різні захисти. Ще однією важливою умовою розуміння психологічного захисту є те, що всі захисні механізми є неусвідомлюваними, тому ми можемо спостерігати їх дію на іншій людині, або маючи високий рівень рефлексії та самоусвідомлення, ми можемо проаналізувати, який саме механізм ми застосували діючи в певній ситуації.

Наведемо декілька суттєвих характеристик різних механізмів психологічного захисту:

Заперечення – проявляється в запереченні тих аспектів зовнішньої реальності, які, будучи очевидними для оточуючих,

не приймаються, не визнаються самою особистістю. Відомий випадок, коли батьки відмовлялися визнати у прийомного сина шизофренію. Вони його дуже любили, виховували за типом гіперопіки, захищали від будь-яких його проявів, що, можливо, спровокувало шизофренію. Обоє батьків освічені люди, мають вищу освіту і обидва прийшли до твердження, що син прикидається, валяє дурня [2].

Витіснення – забування ситуацій, думок, переживань, бажань, потягів, що викликають тривогу. Наприклад, нав'язливий страх матері, що маленька дочка захворіє важкою хворобою, є захистом проти ворожості до дитини, який поєднуватиме механізми витіснення і заміщення [4].

Заміщення – проявляється в розрядці пригнічених емоцій (як правило, ворожості, гніву), які направляються на об'єкти, що становлять меншу небезпеку або доступніші, ніж ті, що викликали негативні емоції і почуття. Наприклад: бос кричить на співробітників, працівник не може нічого сказати тому що він втратить свою роботу, так що він зганяє свій гнів на комусь менш загрозливому, на його дружині вдома. Цей ланцюжок не зупиняється на досягнутому [8].

Регресія – особистість в своїх поведінкових реакціях прагне уникнути тривоги шляхом переходу на більш ранні стадії розвитку. Наприклад, молода жінка може згорнутися в позу ембріона після розриву відносин і відмовлятися вставати з ліжка [11].

Проекція ґрунтується на тому, що особистість несвідомо приписує іншим людям якості, бажання, потяги, притаманні самій людині, які вона не хоче мати, усвідомлювати, розуміючи їх соціальну неприйнятність. А ті негативні емоції, які направилися б проти себе, тепер спрямовуються на інших, і суб'єкту вдається таким шляхом зберегти високий рівень самоповаги. Наприклад: дружина, яка ніколи не слухає, буде сердитися і звинувачувати чоловіка в тому, що він ніколи її не слухає. Хоча, насправді, це не так [8].

Раціоналізація – особистість притупляє переживання, викликані неприємною або суб'єктивно неприйнятною ситуацією за допомогою логічних установок і маніпуляцій навіть при наявності переконливих доказів на користь протилежного. Наприклад: студент, який отримав дуже низькі оцінки в тесті може раціоналізувати, кажучи, що вчитель

навмисно поставив йому низьку оцінку, тому що вона його не любить [10].

Реактивне утворення – особистість запобігає прояву неприємних або неприйнятних для неї думок, почуттів або вчинків шляхом перебільшеного розвитку протилежних прагнень. Любов і ніжність підлітка за механізмом реактивного утворення трансформується в поведінку, протилежну ніжності і закоханості. Хлопчик доставляє дівчинці самі різні неприємності: смикає за волосся, б'є портфелем по голові, не дає їй проходу [11].

Компенсація – механізм, який Еґо використовує для захисту від тривоги, що виникає через почуття незахищеності, докладаючи зусилля в зоні уявної або дійсної слабкості. Деякі великі люди є дуже хорошими прикладами механізму компенсації в дії: Мільтон, будучи сліпим, писав чудові твори; Бетховен створював свої великі симфонії, борючись з прогресуючою глухотою [10].

Сублимація – це перенаправлення неприйнятних думок, емоцій та імпульсів в соціально прийнятні форми. Наприклад: людина, яка має проблеми з гнівом записується в секцію кікбоксингу [6].

Затитання: Чим зумовлений інтерес до вивчення психологічних захистів у студентів-психологів?

Відповідь: Період навчання у ВНЗ є важливою сходинкою життєвого шляху людини, крім того, це принципово новий етап в порівнянні з попереднім життям школяра. Адаптація до нових соціальних умов, її сприятливі і несприятливі результати пов'язані, зокрема, з тим, наскільки ефективно особистість здатна впоратися з даними негативними станами. У багатьох випадках зняття напруги відбувається за допомогою психологічних захистів. Тому, вивчення захисних механізмів студентів першого року навчання і порівняння їх з механізмами захисту студентів п'ятого курсу є особливо актуальним, оскільки отримані результати дослідження будуть відображати, чи насправді відбувається перехід до використання зрілих захистів, що є необхідною передумовою успішної професійної діяльності даних осіб [12].

Якщо вивчити студента як особистість, то вік 18-20 років - це період найбільш активного розвитку моральних і естетичних почуттів, становлення і стабілізація характеру і, що особливо

важливо, оволодіння повним комплексом соціальних ролей дорослої людини: громадянських, професійно-трудова та ін. З цим періодом пов'язане включення людини в самостійну виробничу діяльність, початок трудової біографії та створення власної сім'ї [10].

За період навчання у молодих людей відбувається вироблення і трансформація власної системи поглядів на життя і ціннісних орієнтацій, формування життєвого ідеалу; відбувається проживання нормативних і ненормативних криз, адаптація до якісно нових умов життєдіяльності; інтенсивний розвиток самосвідомості і самоприйняття, виробляються нові адаптаційні стратегії поведінки; інтенсивно розвивається абстрактно-логічне мислення [2]. Якщо особистість так інтенсивно розвивається в студентському віці, то еволюціонують і її механізми захисту, до найбільш успішних та конструктивних, які могли б забезпечити успішну самореалізацію особистості, а не блокування даного процесу, що спостерігається при використанні примітивних механізмів захисту.

Студенти-психологи мають свою специфіку, яка зумовлена вимогами даної професії до спеціаліста. В процесі навчання студенти здобувають багато психологічних знань та практичних навичок, проходять тренінги з розвитку особистості, самосвідомості, мотивації, беруть індивідуальні консультації у викладачів ВНЗ, практичних психологів, які сприяють поглибленню самоусвідомлення, вирішення власних конфліктних ситуацій та особистісних труднощів, що на нашу думку, має відобразитися на динаміці змін у застосуванні механізмів психологічного захисту [12].

Ще однією причиною зацікавленості саме цим віковим періодом і спеціальністю для розгляду еволюції механізмів психологічного захисту є наявні передумови та необхідність для розвитку позитивного самоприйняття, високого рівня рефлексивності, конгруентності особистості, соціогенних потенцій людини, високого рівня саморегуляції.

Оскільки, протягом останнього десятиліття минулого століття досить активно вивчалися механізми психологічного захисту у осіб з різними відхиленнями і практично не вивчалися у здорових людей, дослідження еволюції психологічного захисту у студентів-психологів потребує подальшої розробки та реалізації.

Затитання: *Чи є можливість проведення дослідження процесу еволюції захисних механізмів?*

Відповідь: На даний момент існує достатня кількість надійних та валідних методик для дослідження даного процесу. Так, для виявлення домінуючих механізмів психологічного захисту можна використати методику «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика, Г. Келлермана. Незаперечними перевагами цієї методики є її теоретична обґрунтованість і валідність, цілеспрямована багатовимірність і конструктивна простота. Дана методика дає можливість не тільки виявити домінуючі механізми захисту особи, але і порівняти їх з іншою вибіркою, що сприяє виявленню наявності або відсутності еволюції захисних механізмів у студентів-психологів від першого до п'ятого курсу [4].

Висновок. Отже, поняття механізмів психологічного захисту є одним з найпроблемніших питань сучасної психології. На даний момент не має єдиного підходу до визначення даного поняття, до кількості захисних механізмів та закономірностей їх розвитку.

Механізми психологічного захисту є невід'ємною частиною нашого життя. Одні з них є менш конструктивними, оскільки не допускають травмуючу інформацію у свідомість, інші – більш конструктивними, які пов'язані з переробкою та переоцінкою інформації.

Дослідники акцентують увагу, що необхідно розділяти паталогічний захист та нормальний, постійно присутній в нашому житті. З позиції нормальності, психологічні захисти – це система технік, способів, спрямованих на зведення до мінімуму почуття тривоги, негативних переживань, пов'язаних з конфліктами, які ставлять під загрозу цілісність особистості [7].

Еволюція механізмів психологічного захисту у студентів-психологів відображає рівень готовності даних осіб до подальшої професійної діяльності, здатності допомогти собі та іншим. Даний процес є мало дослідженим та неопрацьованим. Враховуючи значимість еволюції захисних механізмів для студентів-психологів, вважаємо за доцільне провести дослідження даної тематики.

Джерела:

1. Андрущенко Я.С. Теоретико-психологічний аналіз проблеми механізмів захисту особистості [Електронний ресурс] / Я.С. Андрущенко. – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/1053> (22.03.2016)
2. Балл Г.А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности // Вопросы психологии. – 1989. – №1. – С.92–100.
3. Вассерман Л.И., Ерышев О.Ф., Клубова Е.Б. и др. Психологическая диагностика индекса жизненного стиля (Пособие для психологов и врачей). – СПб.: Издательство: СПбНИПНИ им. В.М.Бехтерева, 2005. – 50 с.
4. Журбин В.И. Понятие психологической защиты в концепциях З. Фрейда и К. Роджерса // Вопросы психологии. – 1990. – № 4. С.14 – 23.
5. Зеленская В.Ю. Специфичность онтогенеза механизмов психологических защит: теоретический контекст [Електронний ресурс] / В.Ю. Зеленская. – Режим доступу: <http://jurnal.org/articles/2014/psih42.html> (20.03.2016)
6. Киршбаум Э.И. Психологическая защита. – М.: Смысл, 2000. – 181с.
7. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе / Нэнси Мак-Вильямс // Библиотека психологии и психотерапии. – Вып. 49. – М.: Независимая фирма «Класс», 2001. – 480 с.
8. Налчаджян А. А. Психологические защитные механизмы / А. А. Налчаджян // Самосознание и защитные механизмы личности: хрестоматия / ред.-сост. Д. Я. Райгородский. – Самара : Изд. дом «Бахрах-М», 2008. – С. 395 – 479.
9. Никольская И.М., Грановская Р.М. Психологическая защита у детей. – СПб.: Речь, 2001. – 507 с.
10. Резнікова О.А. Адаптаційна трансформація психологічного захисту особистості студента / О.А. Резнікова // Автореф. дисертації канд. псих. наук, – Харків, 2010.
11. Романова Е.С., Гребенников Л.Р. Механизмы психологической защиты: Генезис. Функционирование. Диагностика. – Мытищи: Талант, 1996. – 139 с.
12. Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы: пер. с англ. – М.: Педагогика – Пресс, 1993. – 142 с.
13. Фрейд З. Лекции по введению в психоанализ [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.lib.ru/PSIHO/FREUD/lekcii.txt> (20.03.2016)
14. Plutchik R. Emotions in early development: A psychoevolutionary approach. In R.Plutchik, & H.Kellerman (Eds.), Emotion: Theory, research, and experience: Vol. 2. N.Y.: Academic Press, 1983.

Стаття надійшла 16 травня 2016 р.

Гриник Ірина.

Психологічні особливості формування пізнавальної мотивації творчої особистості

Наукова робота присвячена комплексному дослідженню психологічних особливостей формування пізнавальної мотивації творчої особистості. Було зібрано та проаналізовано літературу з цієї проблематики, розглянуто основні підходи до тлумачення пізнавальної мотивації як елемента структури творчої особистості, показано шляхи формування пізнавальної мотивації за допомогою особистісних атракторів.

Затитання: *В чому полягає актуальність дослідження формування пізнавальної мотивації творчої особистості?*

Відповідь: Сучасний стан розвитку суспільства передбачає постійне включення людини у різні види діяльності, в основі якої лежить пізнавальна мотивація. Вивчення рушійних сил процесу пізнання обумовлює постійну потребу мотивації творчості. Тож постала необхідність дослідження чинників формування пізнавальної мотивації у творчої особистості.

Слід підкреслити, що дослідження закономірностей формування пізнавальної мотивації, становлять продуктивні результати не лише для психології, а й інших міжгалузевих дисциплін – педагогіки та філософії з метою успішного розв'язання проблеми особистісного розвитку та розвитку суспільства загалом.

У сучасній психологічній науці створені передумови для дослідження психологічних особливостей формування пізнавальної мотивації у творчої особистості і в той же час відсутній єдиний погляд на психологічні чинники формування мотиваційного апарату у процесі творчої діяльності.

Затитання: *До наукових праць яких учених Ви звернулися при вивченні даного питання?*

Відповідь: Дослідженням феномену мотиваційної сфери займалися як зарубіжні, так і вітчизняні психологи. Так, мотивацію як компонент діяльності досліджували Л. Божович, Л. Виготський, Х. Хекхаузен, О. Ковальов, А. Маркова, М. Матюхіна, Д. Ельконін, А. Маслоу, Л. Портер, Д. Мак Грегор, К. Левін, К. Платонов, Дж. Роттер, Е. Толмен, С. Рубінштейн, К. Халл, Г. Олпорт.

Ряд праць, у яких показано вплив мотивації на ефективність діяльності належать В. Асєєву, Є. Ільїну, Т. Кудріній, О. Тихомирову, М. Ярошевському, Х. Хекхаузену, Д. Макклелланду.

Щодо психології творчості, то фундаментальні роботи належать Я. Понамарьову, В. Моляко, І. Якимчуку, Д. Богоявленській, О. Кривописиній, Г. Давидовій, О. Музиці, В. Клименко, Г. Воллесу, Дж. Гілфорду, П. Торренсу, В. Ротенбергу.

Затитання: Які методи Ви використовували для досягнення мети та вирішення поставлених завдань?

Відповідь: У ході психологічного дослідження були використані загальнонаукові (теоретичний аналіз наукових і літературних джерел, синтез, порівняння, узагальнення) та емпіричні методи (анкетування, аналіз біографічних даних та продуктів діяльності, тестування). Отримані емпіричні дані були опрацьовані статистичними методами опрацювання на базі комп'ютерної програми SPSS 20.0 for Windows.

Затитання: Охарактеризуйте групу досліджуваних.

Відповідь: Дослідно-експериментальною роботою було охоплено 50 студентів за напрямком «Практична психологія»: 18 юнаків (36%) та 32 дівчат (64%) віком від 17 до 22 років. Дослідження проводилося на базі національного університету «Львівська політехніка».

Затитання: Розкажіть про психологічну структуру творчої особистості.

Відповідь: Психологічні дані свідчать про те, що творча особистість за складом і характером притаманних їй психічних якостей є дуже складним для вивчення утворенням. Дослідники характеризують творчу особистість, перелічуючи різні якості, кількість яких дуже велика.

Все ж найпоширенішими якостями, які описують більшість дослідників, є готовність до ризику, імпульсивність, незалежність суджень, критичний погляд, «потреби зростання», нонконформізм (неприйняття норм/цінностей), вміння керувати своїм психофізичним станом тощо.

Дослідження Д. Богоявленської та С. Рубінштейна дозволили визначитися з критеріями творчості. Виділяють чотири основних критерії:

факт створення нового продукту, що має професійну значущість	наявність рефлексивно-особистісної регуляції
процесуальний критерій	інтелектуальна активність, що концентрує в собі інтелектуальні, мотиваційні або особистісні характеристики суб'єкта

Автори багатьох досліджень, проведених в останні десятиліття в США, схильні поділяти точку зору Б. Гізеліна: визначення різниці між творчою і нетворчою діяльністю залишається абсолютно суб'єктивним.

Запитання: Що ж таке пізнавальна мотивація?

Відповідь: Пізнавальна мотивація – це процес психічної регуляції конкретної діяльності, сукупність факторів, які підтримують і скеровують її. До структури пізнавальної мотивації відносять пізнавальний інтерес та мотив діяльності, які в сукупності сприяють переходу від пізнання близького оточення до пізнання всього навколишнього світу.

Запитання: Існує безліч теорій формування та розвитку мотивації. На яку із них Ви посилалися як основу дослідження?

Відповідь: У ході даного дослідження ми опиралися на системно – стратегічний підхід української наукової школи В. Моляко.

Запитання: Розкажіть про базові позиції даного напрямку вивчення мотивації.

Відповідь: В. Моляко звертав увагу на те, що дослідження творчої людини як унікальної особистості повинні бути направлені на встановлення та вивчення причин, які детермінують особистісний розвиток в комплексі, а не лише звертати увагу на здібності, властивості та індивідуальні якості.

Запитання: Як основні чинники формування пізнавальної мотивації?

Відповідь: Творчість не є статичним явищем, тому при її вивченні в першу чергу треба звертати увагу на чинники середовища, до яких дослідники відносять: існуючі настанови сім'ї, наявність позитивного зразка творчої поведінки (батьки, що займаються творчою діяльністю, «професійний» зразок або творчий наставник, «ідеальний герой», що опосередковано впливає через продукти творчої діяльності).

Одним із факторів формування пізнавальної мотивації творчої особистості є «травма» – емоційно негативно забарвлені

події, з деструктивним внутрішнім змістом, і «зустріч» – подія з емоційно позитивною, конструктивною внутрішньою забарвленістю.

Зміна географічного простору має значення у відповідні сенситивні періоди. У той же час зміна географічного простору не впливає на якість творчого продукту.

Дані досліджень також вказують на вплив демократичного стилю виховання на розвиток пізнавальної мотивації творчої особистості.

Запитання: Якими є результати проведеного дослідження?

Відповідь: Були встановлені взаємозв'язки між уявою та потребою у пізнанні, між уявою та гнучкістю. Даний зв'язок вказує, що розвиток уяви пов'язаний із такими проявами творчості як гнучкість та спонтанність, а також високий показник щодо актуалізації і задоволення потреби у пізнанні. Тобто, у процесі пізнавальної діяльності, навчання, в особистості паралельно розвиваються одні із основних передумов творчого процесу.

Встановлено взаємозв'язок розвитку автономності із наявністю творчого наставника. Тобто, якщо у людини по життю є творчий наставник, то збільшується межі самостійності та незалежності.

Виявлено зв'язок між допитливістю і першою спробою, між допитливістю та оцінкою інших. Так, розвиток допитливості збільшується при низьких показниках оцінки першої спроби створення творчого продукту та оцінки інших. Коли перша спроба була невдалою і не було позитивного підкріплення з боку близького оточення, то відбулося стимулювання дослідницької діяльності особистості із направленням на засвоєння способів пізнання.

Було виокремлено мікро- та макрочинники, котрі в сенситивні періоди онтогенезу, впливають на формування пізнавальної мотивації та розвиток творчої особистості.

Запитання: Яким чином можуть бути використані отримані Вами результати?

Відповідь: Отримані результати дослідження можуть бути використані практичними психологами у процесі створення тренінгової програми формування пізнавальної мотивації.

Затитання: *Чи продовжуватимете Ви дослідження пізнавальної мотивації творчої особистості?*

Відповідь: Так, подальша розробка проблеми передбачає розгалуження теми. Наприклад, малодосліджуваними є вплив чинників мікро- та макросередовища у конкретні сенситивні періоди, у конкретній творчій діяльності. Окрім цього, слід детальніше дослідити вплив близького оточення на формування та розвиток творчих здібностей, а також безпосереднє уявлення особистості про себе як про творця.

Варто звернути увагу і на методологічну базу дослідження. У подальшому передбачається розроблення анкети – опитувальника про творче середовище особистості, самосприйняття, власну оцінку творчого процесу та продуктів творчості.

Висновок. Отже, феномен мотиваційної сфери, в тому числі і пізнавальної, охоплює широкий спектр теоретичних положень щодо формування, структурних компонентів, розвитку, мотивів діяльності тощо.

Важливими критеріями вираженості пізнавальної мотивації є емоційне залучення у діяльність, цілеспрямованість діяльності, ступінь ініціативності. Виділені показники вираженості пізнавальної мотивації і психолого-педагогічні умови їх успішного формування у процесі здобуття освіти дозволяють продумувати завдання для плідної спільної діяльності, яка сприяє формуванню пізнавальної мотивації.

У ході наукового дослідження було підтверджено, що на формування пізнавальної мотивації творчої особистості має вплив ряд чинників: феномени «травми» і «зустрічі», стиль виховання, «ідеальний герой», значимі інші, «перша спроба», оцінка продукту творчої діяльності, творчий наставник.

Джерела:

1. Богоявленская Д.Б. Пути к творчеству / Д.Б. Богоявленская. – М.: Знание, 1981. – 93 с.
2. Вахитова Г.Х. Формирование познавательной мотивации старших дошкольников в игровой и творческой деятельности. / Г.Х. Вахитова // Научно-педагогическое обозрение. – 2014. – №4 (6). – С. 12-19
3. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. — СПб.: Издательство «Питер», 1999. — 368 с.: ил. – (Серия «Мастера психологи»)
4. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2004. – 509 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»)
5. Кривопишина О.А. Сім'я як мікрочинник формування творчої особистості /О.А. Кривопишина // Обдарована дитина: науково-практичний освітньо-популярний журнал. – 2007. – №7. – С. 60-63.

6. Моляко В.А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности // Вопросы психологии. — 1994. — № 5, с. 86-95.
7. Моляко В.А. Психология творческой деятельности. — К.: "Знание", 1978. — 46 с.
8. Психология. Учебник для гуманитарных вузов / Под редакцией В.Н. Дружинина. — Спб.: Питер, 2001. — 656 с.: ил. — (Серия «Учебник нового века»)
9. Taylor C. W. Cultivating multiple creative talents in students // Journal for the Education of the Gifted. — 1985. — Vol 8. — P 187– 198.

Стаття надійшла 23 травня 2016 р.

Вільчинська Зоряна. Покоління незахищених жінок

В статті розглядається тема захисту жінок. Чому в сучасному світі вони все більше стають самостійними й не хочуть, чи не потребують захисту чоловіків.

Запитання: В давнину жінки завжди були під захистом?

Відповідь: По всьому світу, адже культура ставлення до жінки була всюди. З народження до самої смерті. Близькі їм чоловіки змінювали один одного по ланцюжку – батько-чоловік-син. Іноді підключалися брати, дядьки, дідуся, онуки. Залишитися жінці без захисту було величезним нещастям, і величезною ганьбою для її сім'ї.

Жінка шанувалася з народження, всі розуміли, що навіть маленькі дівчатка мають величезну силу і могутність. Але при цьому, навіть виростаючи, наївні як діти, їх легко обдурити і легко, обдуривши, використовувати. Тому, як і дітей, їх потрібно оберігати. Як коштовність. Все життя. Як зіницю ока.

Запитання: Часи змінюються. Все-таки ставлення до жінок було переглянuto майже в усьому світі?

Відповідь: Десь раніше, десь пізніше жінок почали експлуатувати. Тобто використовувати, вичавлювати з них все найкраще заради своєї вигоди, а потім і викидати. Загубилася колишня повага, дбайливе ставлення. А головне пропало і заступництво. Хоча воно і протрималося дуже довго, нехай навіть місцями суть заступництва була перекручена.

Запитання: Але що з нами сталося за останні сто років? Чи це з нами зробила цивілізація? Якщо так, то що з нами зробила цивілізація?

Відповідь: У конфліктах останнього століття загинула величезна кількість чоловіків. Величезна. І під час революції, і під час двох світових воєн, і під час точкових конфліктів. Додамо сюди тих чоловіків, які фізично вижили, але душею – зламалися. І тоді ми зрозуміємо, що деяким поколінням наших жінок захист вже не міг дати ніхто. Жінки залишалися без чоловіка з дітьми на руках. Діти залишалися без батька з вбитою горем матір'ю. Літні жінки втрачали синів і свою опору в старості. Світ різко став іншим.

Жінки, у яких не було захисту, спершу намагалися цей захист знайти будь-яким способом. Виходили заміж за того, хто є, і терпіли. Навіть якщо він зовсім не захищав. Пам'ятаю, бабця розповідала як одна жінка вийшла заміж після того, як втратила чоловіка на війні, тільки щоб дітей підняти, трьох своїх дочок, щоб міг хтось захистити, подбати. А він виявився не таким. І пив, і бив, і дівчаток ганяв. Ніякого захисту, навпаки – від нього ж і доводилося захищатися. Вона дуже шкодувала, що вийшла заміж, а піти від нього було неможливо. Нікому було їй допомогти вигнати його з її ж будинку. Так і терпіла все життя.

Запитання: Відповідно деякі жінки, особливо надивившись на своїх мам, відмовилися від захисту чоловіків? І як я розумію перестали вірити в те, що чоловік – захисник?

Відповідь: Хоча це найперше його покликання, найголовніша його робота в сім'ї. Перестали просити. Перестали довіряти. Навчилися все робити самі. Цьому були підстави. Адже післявоєнних хлопчиків не було кому виростити чоловіками. Виховували їх мами, даючи їм захист і опору. Так чоловіки звикали отримувати, а не давати заступництво. Звикали і «висіти на шії» у жінок. Вони так і не зрозуміли своєї чоловічої природи, лише постійно боролися з мерзенним відчуттям у грудях – алкоголем, роботою, іншими жінками. Вони не вмели давати те, чого від них хотіли. І самі не знали, хто вони, навіщо і як.

Аби не допустити бути використаними, ми самі вирішили використовувати чоловіків. Це не так боляче, це здається більш виграшною стратегією. Цих самих знівечених матерями хлопчиків ми навчилися ще й «добивати» – вичавлювати з них гроші, дітей, становище – а потім викидати. Не чекаючи поки хтось зробить те ж саме з нами.

Запитання: І так утворилося замкнене коло. Без захисту жінки не можуть бути жінками. У цьому положенні вони ростять зі своїх чоловіків таких же жінок, як вони самі. І поруч з цими хлопчиками, коли вони виростуть, поруч знову жодна жінка не отримує захисту і турботи. Здається, що розімкнути його неможливо. Насправді, це не всі досягнення цивілізації по відношенню до жінок?

Відповідь: Те, що для нас стало прийнятним і нормальним в двадцять першому столітті, ще пару століть назад було

злочином. Звичай стали надто вільними. І вільні сексуальні зв'язки, і аборти, і розлучення, і гомосексуалізм, і багато чого іншого. Ми немов злетіли з катушок і понеслися світ за очі. Ніхто нас не зупиняє, ніхто не може нам перешкодити – і ми котимося, котимося. А котитися можна тільки вниз. Не вгору. І захистити, зупинити нас нікому. Чоловіки в нашій деградації беруть активну участь і допомагають йти все далі від себе.

Мені моторошно, слухати історії дівчат. Про них самих чи про їх мам і бабусь. По кілька абортів, деякі навіть не пам'ятають точного числа. Величезна кількість чоловіків, яким так само рахунок давно втрачений. Занадто вільний спосіб життя, що перетікає в залежність від алкоголю, таблеток, сигарет. Це страшно. Це те, у що перетворила нас сучасна цивілізація.

Спочатку ми «дівки» – божественні створіння. Чисті, світлі, повні найкращих якостей. Сповнені любові, які вміють любити, вміють довіряти, відчувають свій зв'язок з Вищими силами, люблячі, піклуються і допомагати іншим. Але цей жорстокий світ перетворює нас в безсердечних ляльок. Порожніх, самотніх, але сильних.

Або ж в товар. Так, тих, кого можна використовувати і викинути. Тих, над ким можна знущатися, кого можна принижувати. Домашнє насильство в світі зашкалює. Ті, хто мають своїх дружин захищати, часто їх же і вбивають або калічать. Все це на очах у своїх же дітей. Варіанти у нас начебто два – бути сильною стервою і зневажати інших або бути ганчіркою, об яку всі витирають ноги. Хоча найчастіше ми мандруємо туди-сюди між двома цими полюсами. Довірилася, полюбила, принизили – стала сильною і непробивною, все сама, «більше ніколи», поки не полюбила кого-небудь знову.

Затитання: Виходить з нас вичавлюють все, що можна. А що саме?

Відповідь: Енергія краси, яка є в нашому тілі. Вона привертає, вабить, дає насолоду як очам, так і органам відчуттів. Тепер наші напівголі і зовсім оголені тіла продають різні товари і послуги. Так само нашим тілом тепер прийнято відкрито насолоджуватися і не мати ніяких наслідків у вигляді відповідальності – величезна кількість «чоловічих» журналів, відвертих фільмів, прагнення чоловіків володіти тілами різних жінок.

Наша турбота так само активно експлуатується чоловіками. Особливо тими, які чекають і свою вечерю, і чистих сорочок. При цьому часто не беруть жінку за дружину, не несуть за неї відповідальність, але користуються. Наша наївність стає причиною того, що ми віримо в різні казки, прощаємо тих, кого прощати не слід, залишаємося там, звідки треба бігти щодуху.

Загалом, цивілізація навчилася природне жіноче багатство використовувати в своїх не зовсім чистих цілях. Крім того, вона ще й постаралася жінкам пояснити, що це нормально, що нічого страшного в цьому немає. Що ти повинна бути незалежною, що ніхто тобі не повинен нічого забороняти. А то заборонить який-небудь один чоловік насолоджуватися тобою решті світу – де ж тут справедливість? Що ти все можеш сама, що ти теж можеш використовувати інших людей заради своїх цілей. Що жіноча природа – це міф і вигадки, насправді всі рівні. І плювати на те, що у тебе в серці тупа скалка болю. Просто не звертай уваги, забудь.

Затитання: Цивілізація ж пояснила і чоловікам, як слід ставитись до жінок. Дозволивши експлуатацію, назвавши її красивими словами на кшталт «свобода» і «сексуальна революція».

Відповідь: Але проблема в тому, що скільки не насолоджуйся, завжди буде мало. Вже і так спробував, і сяк, але завжди хочеться більше. Чоловіки в своєму прагненні вичавлювати з жінки більше задоволень, опускалися все нижче і нижче. Уже не тільки чоловік не міг захистити дружину, але і батько – власну доньку. Жінкам довелося вчитися захищати себе самостійно. І їм навіть здалося, що вийшло.

Затитання: Виходить феміністки праві?

Відповідь: Феміністки не з'явилися б нізвідки. Насправді вони намагаються самі себе захистити, коли вже ніхто їх не захищає. Усією своєю поведінкою вони кричать тільки про одне – у нас немає захисту! Питання в тому, як вони це роблять, адже кращий захист – це напад, що зараз і відбувається в багатьох країнах. Де чоловіки почали боятися жінок – не так подивисься, не те зробиш – опинишся в суді.

Але як ми розуміємо, такою стратегією мети не домогтися, захищеності не стане більше. А якщо з усіх боків обкласти світ законами і правилами, як зі мною треба поводитися, то можна упустити найголовніше – щастя і кохання. Та й самій легко

почати заходити за межу дозволеного, маючи купу папірців своїх правил.

Запитання: Правда, що феміністки дуже бурхливо реагують на все ведичне? Мовляв, ви знову хочете, щоб над нами всі знущалися, он скільки жінок вбивають і мучать!

Відповідь: І вони мають рацію – статистика лякає. Але іншого роду статистики немає. Скільки жінок, живучи благополучно, насправді нещасні і мертві? Скількох вже замучило до смерті таке ставлення до життя, коли всі навколо вороги? Скільки феміністок вже втомилися ходити з рушницями? І скільки з них насправді мріють про те, щоб їх захистив хтось інший, а вони змогли, нарешті, довіритися і відпочити? Де взяти таку статистику? І чомусь мені здається, що вона буде страшнішою попередньої.

Насправді сучасні феміністки – це маленькі налякані дівчатка, втрачені в океані болю сучасного світу. Їм страшно, важко, вони нікому не довіряють, нікому не вірять, і у них немає внутрішніх ресурсів для того, щоб змінитися. Ресурсів вистачило лише на те, щоб зачинитися як черепашка, щоб зберегти себе і не загинути. І далі «черепашка» продовжує сидіти в своєму окопі і відстрілюватися. Вона вже не може розрізнити, з добром до неї людина або з війною. Обстрілює всіх за замовчуванням, а потім розберемося. Всі чоловіки стають в її очах агресорами і експлуаторами.

Запитання: А далі виходить все просто. Адже, наші думки формують нашу реальність. Якщо вона такими бачить всіх чоловіків, то інші з її життя пропадуть. Нормальному чоловіку не захочеться, щоб в нього при зустрічі стріляли, щоб з ним боролися. Він піде своїм шляхом. А різного роду садистам і мазохистам така зустріч сподобається, вони з радістю будуть знову і знову приходити. І знову і знову підтверджувати, що всі чоловіки саме такі. Чим ще більше будуть лякати маленьку дівчинку в мушлі.

Відповідь: Феміністки хочуть захисту, але так як їх нікому «впорядкувати», вони не знаходять конфлікти у своїй же теорії. І продовжують боротися там, де можна було попросити притулку. Але в серці залишається віра в любов – вони ж дівчатка. І бажання жити інакше жваво. Тому такий біль заподіюють їм будь-які розповіді про ведичне знання, про

жіночність, про слабкість. Тому вони так накидаються на тих, хто розповідає про жіночий шлях. Чи не тому, що вони дурні. Лише тому що їм дуже боляче чути те, що пробуджує їх серце. А раз пробуджується серце, то ставляться під сумнів усі їхні життєві правила, підвалини, переконання. І це страшно. Тому що тоді її знову зможуть образити, знову зможуть зробити їй боляче.

Не враховується лише один факт. Що при пробудженні серця, як би не було боляче, є шанс. Шанс нарешті заповнити порожнечу свого серця. Шанс нарешті зняти з себе мішки відповідальності. Шанс побачити інше життя. Шанс знову навчитися любити і вірити. Цей шанс дорогого коштує, хоча і виглядає дуже просто.

Запитання: Ми самі формуємо ставлення до себе?

Відповідь: Живучи в цьому світі, ми адаптуємося, підлаштовуємось. Починаємо вважати нормальним те, що нам підносять як норму. Жінки вбирають все дуже швидко. Особливо ті, кого ніхто не захищає від цих самих «норм» і «правил».

Ми звикли до такого відношення, і самі вже почали так до себе ставитися. Тепер ми, як і картопля, «продаємося». Ми виставляємо себе у вітрині цього світу, чекаємо свого покупця, всіляко приводячи себе в товарний вигляд. Ми змушені боротися зі зморшками, сивиною, зайвою вагою. Чи не тому що нам цього хочеться, а тому що інакше ніхто не купить. А той, хто вже купив, здасть назад. Зі свого страху втратити своє місце, ми знову і знову біжимо від самих себе. Від своїх мімічних зморшок і милих складочок на животі. Ми самі вже не розуміємо, як нормально виглядає тридцятирічна, сорокарічна жінка.

Якось моя знайома яка живе за кордоном була у косметолога, і та помітила у неї на лобі мімічні зморшки. На мою думку мімічні зморшки в 32 роки – це нормально, якщо ви живі. Якщо ваше обличчя рухається, якщо ви емоційні. Але косметолог відразу запропонувала ботокс – мовляв раз і краса! Спокуса, як вона призналась, справді велика, пара укольчиків – і обличчя без зморшок.

Але, коли вона вийшла з кабінету і побачила тих, хто сидів у черзі за нею, то злякалася. І так, це дійсно страшно – жінки незрозумілого віку в поганому сенсі слова. По руках, шії видно, що їй вже точно більше п'ятдесяти. Але гладке перетягнуте

обличчя прагне переконати всіх, що йому ніяк не більше двадцяти, адже за кордоном це норма і швидкими темпами це прийде до нас (у нас це уже є, але не так глобально). У неї в телефоні вже є номер онука, але вона все ще намагається здаватися молодою. Неначе зрілість не може бути красивою. Неначе сивина або зморшки – це каліцтво.

Затитання: І це теж починається з ідеї експлуатації жінок, в яку ж ми самі і радісно вбігаємо. Виходить ми дозволяємо себе використовувати, приймаємо чужі правила життя, відмовляємося від самих себе, підганяємо себе під стандарти «товару, який добре продається»?

Відповідь: Ми самі приймаємо ці правила гри. Ми самі починаємо себе використовувати, експлуатувати своє тіло, продавати свою душу. Нам здається, що натомість ми отримуємо кохання, але це ілюзія. Кохання в такі ігри не грає. Кохання вона в щирості і природності. І йому дорога кожна зморшка, кожен сивий волосок, кожна веснянка, кожен шрам...

Нам здається, що все залежить тільки від чоловіків. Мовляв, вони до нас так ставляться, і ми змушені підлаштовуватися. У чомусь це правда. Але правда лише часткова. Тому що чоловіки частіше за все відносяться до нас саме так, як ми ставимося самі до себе.

Затитання: До чого ж все це веде?

Відповідь: Падіння культури передбачено. Століття таке. Століття чвар і деградації. Те, що в давнину було природним, зараз стає засудженим. І навпаки.

Зараз якщо ти носиш міні спідниці, загоряєш в одних трусиках, постійно спиш з різними чоловіками, робиш аборти, розлучаєшся, п'єш, куриш, колеш ботокс, працюєш з ранку до ночі, не бачиш своїх дітей, стрижешся майже налісо – це нормально. Не потрібно нікому нічого пояснювати, ти нормальна середньостатистична жінка. Сучасна, модна, без стереотипів.

Але якщо ти своє тіло прикриваєш одягом, волосся не розпускаєш, не п'єш, не куриш, не їж м'ясо, не фарбуєшся, ходиш в храм, з ким попало не спиш, дітей в садок не віддаєш, не працюєш – то ти дивна. Ти точно або сектантка, або відстала від життя, або просто ненормальна.

Висновок. Ось що з нами зробила цивілізація і відсутність чоловічого захисту. Жінки надто наївні, щоб зуміти захистити

свій розум від зазіхань подібних цивілізацій. Ми самі повірили в усе те, що подається нам як норма. Ми дозволили себе зомбувати, і думаємо, що здобули свободу. Насправді ми більше втратили, ніж набули. На превеликий жаль.

Джерела:

1. Богдан Наталя. Покоління жінок з викривленими цінностями [Електронний ресурс] / Наталя Богдан. – Режим доступу: <http://turka-ua.net/publ/1-1-0-876#.VzhzsTV97Dc>
2. Жінка і соціокультурне середовище [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://megalib.com.ua/content/2728_51_Socialnii_zahist_jinok_i_socialna_robotota.html
3. Покоління жінок, вирощених жінками [Електронний ресурс] // Стаття – тематичний архів спеціалізованих статей. – Режим доступу: <http://stattja.pp.ua/index.php?newsid=21081>

Стаття надійшла 17 травня 2016 р.

Кучкуда Софія. Психологічні особливості прийняття студентами рішення щодо професійного майбутнього

Стаття присвячена комплексному дослідженню психологічних особливостей прийняття студентами рішення щодо професійного майбутнього. Досліджено, що чим більше студенти прагнуть реалізації за фахом, тим краще вони навчаються, показують кращі результати зокрема, у проведенні психодіагностики, психологічної просвіти, частіше використовують можливість приймати участь в різних психологічних заходах (конференціях, конкурсах, круглих столах, дискусіях тощо). Представлено основні рекомендації щодо важливості проведення професійного відбору та сприяння у професійному становленні майбутніх фахівців психологів.

Затитання: *Виходячи з теми Вашої статті, скажіть, будь ласка, що таке процес прийняття рішення?*

Відповідь: Прийняття рішення - це процес, який починається з констатації виникнення проблеми та завершується вибором дії, що спрямована на її усунення. Бретт Стінбарджер (B. Stoneberger, 2013) стверджує, що проблеми - це моделі поведінки, які колись були засвоєні на емоційному рівні, а тепер існують самі по собі. Раз за разом застарілі рішення відтворюються в безлічі життєвих ситуацій, змушуючи людей безглуздо повторювати свої помилки в роботі, стосунках тощо [4]. Аналізуючи слова автора, розуміємо, що проблеми, які закарбовуються на емоційному рівні у людини очевидно тісно пов'язані з фізіологічними особливостями психіки, оскільки мають схильність постійно відтворюватися. Доречним буде згадати теорію двох систем мислення Данієля Канемана (D. Kahneman, 2014), яка описана ним в книзі «Думай повільно - вирішуй швидко». Автор книги виокремлює у психіці людини дві системи: Систему 1 та Систему 2. За його словами, Система 1 спрацьовує автоматично і дуже швидко, без контролю. Система 2 контролює поведінку людини, раціональні думки, передбачає помилки. Дії Системи 2 часто пов'язані з суб'єктивним відчуттям діяльності, вибору і концентрації. Система 2 - свідоме, розумне «я», у якого є переконання, яке здійснює вибір і приймає рішення, про що думати і що робити [8]. Ідеї Д. Канемана та Б. Стінбарджера (D. Kahneman and B.

Stinbardzhera) переплітаються, адже Система 1 за своєю структурою є емоційним тоном у поведінці людини. Можливо саме вона у пам'яті людини відтворює ті неправильні схеми, які не дозволяють людині мислити раціональніше, приймаючи рішення.

За визначенням раціональне рішення – це рішення, яке ґрунтується на базі аналітичного процесу, і часто не залежне від попереднього досвіду [1].

Затитання: *Чи існують науково визнанні моделі прийняття рішення?*

Відповідь: Так, існують. Однією із важливих етапів ефективного прийняття раціональних рішень людиною є використання різних моделей їх прийняття. Сьогодні відомі деякі моделі прийняття раціональних рішень: «раціональна» модель А. Кюхбергера (A. Kuhbergera), в якій розглядаються власне процеси прийняття рішень, а не їх результати. Автор виходить з того, що «людина здатна вибрати з набору альтернатив найкращу» [6]; модель «обмеженої раціональності» Г. Саймона (G. Simon), у якій стверджується, що «в складних ситуаціях прийняття рішення люди діють в межах обмеженої раціональності» [15]; модель «імпліцитного (внутрішнього) рішення» П. Зільберга (P. Zilberga), згідно з якою передбачається, що «прийняття рішення спонтанно розв'язуються на користь однієї із запропонованих альтернатив» [3]; «кластерна модель» Г. Ліпшица і К. Страусса (G. Lipshitsa і K. Strauss), яка базується на «концепції, що моделює процеси прийняття рішень в невизначених ситуаціях» [13]. В теорії Г. Саймона (G. Simon) будь-яка ситуація, в якій ми приймаємо рішення є обмеженою в часі, в наших можливостях, в потрібному досвіді, і є ризикованою [10]. В умовах такого дефіциту людина схильна не все прораховувати, передбачати, аналізувати, а значить, прийняте рішення є не завжди правильним та прийнятним в конкретній ситуації.

Затитання: *Яким чином відбувається прийняття рішення людиною? Чи існують конкретні етапи цього процесу?*

Відповідь: Незалежно від моделі, котра пояснює особливості прийняття людиною рішення, існують визначені кроки, які вона проходить у даному процесі. Процес може бути розбитий на шість етапів:

- визначення проблеми (процес усвідомлення, що існує деякий вид проблеми);
- постановка цілей, які будуть основою для майбутнього рішення;
- розробка альтернативних рішень (два чи більше способи розгляду проблеми);
- вибір альтернативи (оцінюється широта розмаху альтернатив);
- реалізація рішення (впровадження рішення в дію);
- оцінка результатів рішення (оцінка ефективності рішення на основі отриманих результатів) [2].

Особливо важливим етапом в прийнятті раціонального рішення є розробка альтернатив та відбір оптимального варіанту. Бербель та Хайнц Швальбе (Bärbel and Heinz Schwalbe, 1993) також стверджують, що найскладнішим в прийнятті рішення буває вибір з двох або кількох альтернативних варіантів, однак крім точного розрахунку може допомогти і досвід. Тому, найчастіше індивідуальні особливості людини помітні на етапі висунення гіпотез, альтернатив ("А") і на етапі контролю за ними ("К") [5]. Залежно від їх співвідношення в психології розрізняють такі типи рішень: імпульсивні рішення (процеси побудови гіпотез суттєво переважають над їх контролем), рішення з ризиком (переважання гіпотез над їх контролем), врівноважені рішення (кількість гіпотез є такою, як і кількість їх перевірок), обережні рішення (кількість гіпотез помітно поступається контролю над ними), інертні рішення (кількість перевірок і контрольних функцій значно переважає кількість висунутих гіпотез) [7].

Затитання: Хто з науковців психології займався дослідженням даної тематики?

Відповідь: У сучасній вітчизняній та зарубіжній психології виконано багато інших досліджень, що присвячені різним психологічним аспектам особистісного розвитку студентів, професійній діяльності та професіоналізації особистості. Б.Г. Ананьєв, В.В. Білоус, Е.Ф. Зеєр, І.О. Зимня, Є.А. Клімов присвятили фундаментальні, експериментальні та прикладні дослідження проблеми розвитку особистості фахівця в період навчання у вузі [11]. У. Мозер, Е. Бордін, Е. Роу (W. Moser, E. Bordin, E. Rowe) стверджують, що провідна роль у професійному становленні належить різним формам потреб.

Дослідники Д. Тидеман, П. Хара, Д. Сьюпер (D. Tiedemann, P. Jara, D. Super) вивчають професійний вибір як систему орієнтувань в різних професійних альтернативах й прийнятті рішень [9]. Вітчизняні психологи Б.Г. Ананьєв, В.А. Бодров, Е.А. Клімов, І.М. Кондаков, Т.В. Кудрявцев, Ю.П. Поваренко, А.М. Еткінд основну увагу звертають на процес формування особистості в професійній діяльності, підкреслюючи компенсаторні моменти психіки людини, великі можливості розвитку його професійних здібностей і самовдосконалення [12].

Затитання: Чи проводили Ви власне емпіричне дослідження у цій темі? Що Ви ставили за мету перед початком його проведення?

Відповідь: Так, я проводила власне дослідження. Мета дослідження полягала в теоретичному вивченні та емпіричному дослідженні психологічних особливостей прийняття студентами рішення щодо власного професійного майбутнього. Зокрема нас цікавило: який стиль прийняття рішення є найтипівішим для студентів-психологів; як типово студенти переживають власне професійне майбутнє; яка частка студентів-випускників спеціальності «Практична психологія» планує пов'язати власне професійне майбутнє з психологією; який існує зв'язок між професійним вибором та окремими особистісними характеристиками випускників (емоційним інтелектом, рефлексивністю, цінуванням стосунків, професійною активністю студентів під час навчання, суб'єктивною оцінкою якості отриманої освіти та оцінкою рівня набутих професійних компетентностей).

На початку дослідження ми припускали, що бажання студентів розпочати професійну реалізацією за спеціальністю залежить від багатьох чинників, зокрема від того чи студент добре вчився, займав активну професійну позицію під час навчання, достатньо високо оцінює розвиток своїх компетентностей як психолога; отриману освіту оцінює як достатньо якісну та володіє особистісними характеристиками, бажаними в роботі психолога (достатнім рівнем емоційного інтелекту, рефлексивності та цінуванням взаємин).

Затитання: Яка частка студентів планує пов'язати власне професійне майбутнє з психологією за результатами Вашого дослідження?

Відповідь: Хочу наголосити на тому, що у дослідженні взяли участь студенти 4-их курсів віком 19-22 роки. Всього у дослідженні взяло участь 55 студентів (43,6% - студенти НУ «ЛП», 56,3% - студенти ЛНУ ім. І. Франка) котрі навчаються на спеціальності «Психологія» та «Практична психологія». За результатами дослідження виявилось, що більшість студентів налаштовані спробувати працювати за спеціальністю, а саме: 76% студентів НУ «ЛП» та 69% студентів ЛНУ ім. І.Франка. Отже, в середньому кожен 3-4 студент, провчившись 4 роки на спеціальності «Психологія», «Практична психологія», не бажає пов'язувати власне майбутнє з психологією.

Запитання: Який стиль прийняття рішення є найбільш типовим для студентів – психологів?

Відповідь: Студенти НУ «ЛП» та ЛНУ ім. І. Франка однаково раціонально підходять до прийняття рішення щодо власного професійного майбутнього, а це в свою чергу означає, що більша частина студентів розглядають всі альтернативи, аналізують як позитивні сторони, так і недоліки свого вибору, враховують достатньо інформації при прийнятті рішення, зокрема щодо професійного майбутнього.

Запитання: Чи існують відмінності у цінностях між студентами, що планують пов'язати майбутнє з психологією і тими студентами, які не планують цього робити?

Відповідь: За результатами аналізу асоціативного тесту було виділено 5 базових категорій:

- Очікування професійного успіху, наприклад робота, кар'єра, успіх, корисні зв'язки, хороший колектив, професійна реалізація, досвід, професійний ріст, визнання тощо.
- Матеріальна незалежність, наприклад гроші, достаток, забезпеченість, матеріальна незалежність тощо.
- Уникання професійного майбутнього (тести, конференції, диплом, книжка, навчання тощо).
- Бачення конкретних атрибутів професійного майбутнього, наприклад клієнт, кабінет, менеджер, викладання тощо.
- Очікування професійних невдач, наприклад невідомість, самотність, виклик, важка праця, невдачі тощо [14].

За змістовим навантаженням асоціативних рядів студенти розділилися наступним чином: 70% - очікували професійного успіху; 28% - прагнули матеріальної незалежності; 13% - уникали думок про професійне майбутнє. Спираючись на

результати, можемо сказати, що у групі студентів, котрі обрали не психологію, як сферу реалізації, статистично переважають асоціації, пов'язані з матеріальною незалежністю у порівнянні з майбутніми психологами. Асоціації про матеріальну незалежність зустрічаються у 60% серед студентів, котрі не бажають пов'язувати власне майбутнє з психологією і лише у 15% студентів, котрі бажають

Затитання: Чи вдалося Вам емпірично дослідити зв'язок навчальної активності з особливостями бачення студентами професійного майбутнього?

Відповідь: Так, нам вдалося прослідкувати цей зв'язок і отримати певні дані. Порівнювалися результати студентів, котрі бажають та не бажають пов'язувати професійне майбутнє з психологією за відповідними шкалами. Було з'ясовано, що існує статистична відмінність між студентами з двох груп, а саме: ті, котрі бажають бути психологами статистично вище оцінюють у себе знання таких предметів як психодіагностика та психологічна просвіта. Цікаво, що студенти з двох груп статистично не відрізняються за рівнем навчальної успішності, активністю під час навчання чи рівнем опанування інших психологічних дисциплін. Тобто за результатами навчання наперед, ми не можемо прогнозувати чи людина залишиться у професії чи залишить її.

Затитання: Які рекомендації Ви можете запропонувати щодо заохочення студентів продовжувати майбутню діяльність за спеціальністю?

Відповідь: Рекомендації я можу надати згідно тих результатів, які були нами отримані, тому рекомендовано:

- на початковому етапі професійного становлення проводити кращий та детальніший відбір студентів на основі профорієнтаційних та діагностичних заходів, завдяки яким студенти могли б визначитися з тим напрямом в спеціальності, який найповніше розкрив би особистість студента як майбутнього фахівця.
- внести в навчальну програму дисципліни, які були б дотичні до подібної професії, де студенти б детальніше освоювали особливості відбору персоналу для різних за напрямом організацій.
- збільшити кількість практичних годин, які б проводилися безпосередньо в спеціалізованих психологічних службах чи

- зкладах. Наочність – найкращий метод засвоєння теоретичних основ з їх подальшою практичною реалізацією.
- збільшити кількість годин для засвоєння матеріалу з психодіагностики та психологічної просвіти, однак теоретичні заняття підкріплювати постійними практичними навичками.
 - одразу помічати студентів з подібними стремліннями, допомагати їм та заохочувати їх в тих сферах, де особистість студента бажає розвиватися (сімейна, дитяча, юридична психологія, консультування та інші сфери роботи психолога).

Усі вищезазначені рекомендації можна застосовувати не лише для студентів зі спеціальністю – психологія, але й у роботі з студентами, які навчаються на інші спеціальності, якщо поради не стосуються конкретних вирішень (введення в навчальну програму предметів – психодіагностика, психологічна просвіта).

Висновки. Професійне становлення являє собою складний процес, на котрий впливає дуже багато чинників. У даному дослідженні основну увагу було зосереджено на одному з елементів цього процесу, а саме прийнятті рішення студентами – випускниками щодо власної подальшої професійної реалізації. У сучасній вітчизняній та зарубіжній психології виконано багато досліджень, що присвячені різним психологічним аспектам особистісного розвитку студентів, професійній діяльності та професіоналізації особистості Б.Г. Ананьєва, В.В. Білоуса, Е.Ф. Зеєра, І.О. Зимні, Є.А. Клімова, У. Мозера, Е. Бордіна, Е. Роу, Д. Тидемана, П. Хара, Д. Сьюпера та інших.

Готовність студентів-психологів тісно пов'язані з тим, що вони аналізують своє теперішнє, проектуючись у майбутнє та стараються вибудувати чіткі стратегії для досягнення своїх професійних цілей завдяки успішній практичній діяльності. Однак, за наявності професійно важливих особистісних якостей успішність професійної реалізації зростає. На основі отриманих результатів рекомендовано проводити детальніший відбір студентів перед початком навчання, збільшити кількість практичних годин, для вироблення потрібних навичок, частіше організовувати наукові заходи присвячені психологічним дослідженням (конференції, круглі столи, дискусії), допомагати та підтримувати студентів у їхніх починаннях та намаганнях.

Джерела:

1. Hutchinson T.S. Predicting client outcomes using counselor trainee levels of ego development and altruistic caring / T.S. Hutchinson. - State University of New York at Buffalo, State University of New York College at Brockport, 2011. – 156s.
2. Redekop F, Wlazelek B. Counselor Dispositions: An Added Dimension for Admissions Decisions / F. Redekop, B. Wlazelek. - Pittsburgh: PA, 2010. – 187s.
3. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – М: Наука, 1977. - 380с .
4. Афанасьев М.І. Основи менеджменту: Навч.-метод. посіб. / М.І. Афанасьев. - Харків: Інжек, 2003. - 481с.
5. Буланова-Топоркова М.В. Педагогика и психология высшей школы: Учебное пособие / М.В. Буланова-Топоркова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. – 544 с.
6. Деркач А.А., Заикин В.Г. Акмеология: Учебное пособие / А.А. Деркач, В.Г. Заикин. – Санкт-Петербург: Питер, 2003. – 256 с.
7. Дьяченко М.И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М.И. Дьяченко. – Минск: БДУ, 1976. – 175 с.
8. Дьяченко М.И., Кандилович Л.А. Психология высшей школы: Учебное пособие для ВНЗ. – 2-е вид. / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандилович. – Минск: БДУ, 1981. – 383 с.
9. Ериксон Э. Идентичность: юность и кризисы / Е. Ериксон. – М: Прогресс, 1996. – 344 с.
10. Зеєр Е.Ф., Симанюк Е.Е. Кризи професійного становлення особистості / Е.Ф. Зеєр, Е.Е. Симанюк // Психологічний журнал. – 2005. – Т.18, № 6. – С.35-44.
11. Казанцева Т.А., Олійник Ю.Н. Взаємозв'язок особистісного розвитку і професійного становлення студентів-психологів / Т.А. Казанцева, Ю.Н. Олійник // Психологічний журнал. – 2002. – Т.23, № 6. - С.51-59.
12. Канеман Д. Думай медленно – решай быстро / Д. Канеман. – М: АСТ, 2014. - 314с.
13. Карамушка Л.М. Технології роботи організаційних психологів: навч. посібник / Л.М. Карамушка. – Київ: Інкос, 2005. – 366с.
14. Карпов А.В. Рефлексивність як психічна властивість та методика її діагностики / А.В. Карпов // Психологічний журнал. – 2003. – Т.24, № 5. – С.45-57.
15. Ковальов Г.А. Механизмы и эффекты процессов активного социального учения // Вопросы психологии межличностного познания и общения / Г.А. Ковалев. – Красноград: КДУ, 1983. – 210 с.

Стаття надійшла 16 травня 2016 р.

Ліпковська Юлія. Формування адекватної самооцінки у школярів

Суспільний розвиток нерозривно пов'язаний з розвитком людей. Самосвідомість і самооцінка кожної людини впливають на її індивідуалізацію, професійного вдосконалення, підвищення кваліфікації і професійно - особистісний зріст. Як психологічне явище самооцінка людини існує вже тривалий час. Вважається, що вона з'явилася майже з виникненням самої людини і суспільних відносин, з функціонуванням яких нерозривно пов'язана.

Затитання: *Що таке самооцінка, та які її компоненти?*

Відповідь: Самооцінка особистості – оцінка людиною своїх якостей, себе, рівня успішності власної діяльності, оцінки своєї особи іншими людьми, виходячи з системи цінностей людини [5]. Самооцінка – суб'єктивне утворення в людській психіці, але воно є відображенням норм і оцінок, що існують в суспільстві та в міжособистісних відносинах.

Самооцінка пов'язана з однією із центральних потреб людини – потребою в самоствердженні, із прагненням людини знайти своє місце в житті, самоствердити себе як члена суспільства в очах навколишніх і у своїх власних.

Під впливом оцінки навколишніх в особистості поступово складається власне ставлення до себе і самооцінка своєї особистості, а також окремих форм своєї активності: спілкування, поведінки, діяльності, переживань.

Самооцінка, елемент самосвідомості, що характеризується емоційно насиченими оцінками самого себе як особи, власних здібностей, етичних якостей і вчинків; важливий регулятор поведінки [1]. Самооцінка визначає взаємини людини з її оточенням, її критичність, вимогливість до себе, відношення до успіхів і невдач. Тим самим самооцінка впливає на ефективність діяльності людини і розвиток її особи. Самооцінка тісно пов'язана з рівнем намагань, цілей, які людина перед собою ставить. Адекватна самооцінка дозволяє людині правильно співвідносити свої сили із завданнями різної складності і з вимогами тих, що оточують. Неадекватна (завищена або занижена) самооцінка деформує внутрішній світ особи, спотворює її мотиваційна і емоційно-вольова сфери і тим самим перешкоджає гармонійному розвитку.

Самооцінка складається, по-перше, під впливом тих оцінок, які дають людині інші люди. Людина схильна оцінювати себе так, як, на його думку, він оцінюється оточуючими. Зневага до такого роду «зовнішньої» оцінки рідко буває щирою, людина так чи інакше її враховує. По-друге, самооцінка формується в результаті зіставлення образу реального «Я» (якою людина бачить сама себе) з образом ідеального «Я» (якою людина бажає себе бачити). Високий ступінь збігу між цими утвореннями відповідає гармонійному душевному складу особи. Самооцінка залежить також від того, якою мірою людина відчуває себе таким, що належить до значущої для нього соціальної групи [2].

Запитання: Які існують види самооцінки?

Відповідь: Самооцінка може бути адекватною і неадекватною. За адекватної самооцінки суб'єкт правильно співвідносить свої можливості і досягнення, досить критично ставиться до себе, прагне реально дивитися на свої невдачі та успіхи, намагається ставити перед собою досяжні цілі, які можна здійснити насправді. До оцінки досягнутого він підходить не тільки зі своїми мірками, але й намагається передбачити, як до цього поставляться інші люди: товариші по роботі і близькі. Іншими словами, адекватна самооцінка є підсумком постійного пошуку реального бачення себе, тобто без занадто великої переоцінки, але і без зайвої критичності щодо свого спілкування, поведінки, діяльності, переживань. Така самооцінка є найкращою для конкретних умов і ситуацій.

Але самооцінка може бути неадекватною – надмірно завищеною або занадто заниженою.

На основі неадекватно завищеної самооцінки у людини виникає неправильне уявлення про себе, ідеалізований образ власної особистості і можливостей, своєї цінності для навколишніх, для загальної справи. В таких випадках людина ігнорує невдачі заради збереження звичної високої оцінки самого себе, своїх вчинків і справ. Відбувається гостре емоційне “відштовхування” усього, що порушує уявлення про себе. Сприйняття реальної дійсності спотворюється, ставлення до неї стає неадекватним – чисто емоційним. Раціональне зерно оцінки випадає повністю. Тому справедливе зауваження починає сприйматися як причіпка, а об'єктивна оцінка результатів роботи – як несправедливо занижена. Неуспіх оцінюється як наслідок чийогось підступу або несприятливо

сформованих обставин, в жодній мірі не залежних від дій самої особистості.

Людина з завищеною неадекватною самооцінкою не бажає визнавати, що все це – наслідок власних помилок, ліні, недостатності знань, здібностей або неправильної поведінки. Виникає важкий емоційний стан – ефект неадекватності, головною причиною якого є стійкість сформованого стереотипу завищеної оцінки своєї особистості. Якщо ж висока самооцінка пластична, змінюється відповідно до реального стану справ – збільшується при успіху і знижується при невдачі, то це може сприяти розвитку особистості, тому що вона змушена докладати максимум зусиль для досягнення поставлених цілей, розвивати власні здібності і волю.

Самооцінка може бути і заниженою, тобто нижче реальних можливостей особистості. Зазвичай це призводить до невпевненості в собі, боязкості і відсутності дерзаних, неможливості реалізувати свої здібності. Такі люди не ставлять перед собою мети, яку важко досягти, обмежуються вирішенням повсякденних завдань, занадто критичні до себе. Низька самооцінка може призвести до виникнення комплексу меншовартості.

Занадто висока або занадто низька самооцінки порушують процес саморегуляції, спотворюють самоконтроль. Особливо помітно це виявляється в спілкуванні, де особи з завищеною і заниженою самооцінкою стають джерелом конфліктів. При завищеній самооцінці конфлікти виникають через зневажливе ставлення до інших людей і звертання до них, занадто різкі і необґрунтовані висловлювання на їх адресу, нетерпимість до чужої думки, прояви зарозумілості і зазнайства. Низька критичність до себе заважає їм навіть помітити, як вони ображають інших зарозумілістю і незаперечністю суджень.

При заниженій самооцінці конфлікти можуть виникати через надмірну критичність цих людей. Вони дуже вимогливі до себе і ще більш вимогливі до інших, не вибачають жодного свого промаху чи помилки, схильні постійно підкреслювати недоліки інших. І хоча це робиться з найкращих спонукань, усе-таки стає причиною конфліктів у силу того, що небагато хто може терпіти систематичне “пиляння”. Коли в тобі бачать лише погане і постійно вказують на це, то виникає ворожість до джерела таких оцінок, думок і дій [11, 5].

Затитання: Як формується самооцінка, та які фактори на неї впливають?

Відповідь: Є три моменти, які слід розглянути щоб зрозуміти як формується самооцінка.

По-перше, важливу роль у її формуванні відіграє співставлення образу реального „Я” (яким я себе уявляю) з образом ідеального „Я” (з уявленням про те, якою б людина хотіла б бути). Таку концепцію заснував та широко розробив Карл Роджерс в рамках свого гуманістичного підходу. В основі особистості, за цим підходом, лежать дві найголовніші потреби людини: потреба у схваленні себе іншими та потреба у самосхваленні, яке забезпечується самооцінкою. Якщо людина в реальності досягає характеристик, що визначають для неї ідеальний „образ Я”, вона повинна мати високу самооцінку. Якщо ж людина відчуває великий розрив між цими характеристиками і реальністю своїх досягнень, її самооцінка буде низькою. Ці дві концепції „Я” — „Я-реальне” та „Я-ідеальне” настільки важливі, що психологічні проблеми можуть спричинятися їх співвідношенням. Нормально, якщо ідеальне уявлення про себе набагато відрізняється від реального, його можна досягнути. Але коли ідеальне „Я” нереалістично досконале і людина знає, що його неможливо досягнути, це призводить до високої тривожності [16].

Отже, основний закон: чим більша розбіжність між „Я” реальним та ідеальним, тим нижча самооцінка особистості і навпаки.

Другий погляд на природу самооцінки полягає в тому, що людина оцінює успішність своїх дій та проявів крізь призму власної ідентичності. Вона відчуває задоволення не від того, що робить добре, а від того, що обрала визначену справу і саме її робить добре [4].

Якщо наш погляд на себе не є конгруентним (схожим на те, як ми діємо, думаємо та відчуваємо), ми розвиваємо викривлене уявлення про себе. Наприклад, я можу бачити себе повністю вільною від заздрості та незадоволення успішним шлюбом моєї сестри, проте відчуваю певну гіркоту коли зустрічаюсь з щасливим подружжям. Тоді мої відчуття заздрості не „вписуються” в систему самоуявлень. Згідно Роджерса я можу заперечувати відчуття, що неконгруентні з моєю „Я -концепцією”, і не дозволяю свідомості визнати їх. В такому разі ми свідомо сприймаємо свої відчуття та

інформацію лише коли формуємо їх у своєму внутрішньому мисленні. Уникнення такого внутрішнього осмислення може призводити до неадекватної самооцінки, в той час як відчуття часто спричиняють несвідомий внутрішній конфлікт.

Отже, самооцінка формується під впливом успіху у тій сфері, яка для особистості займає впливове місце в системі цінностей. Для різних вікових етапів, в різних ситуаціях цінності можуть бути різними.

Третій фактор, важливий для формування самооцінки, пов'язаний з інтеріоризацією соціальних реакцій на людину. Людина схильна оцінювати себе так, як, на її думку, її оцінюють інші.

Отже, потреба особистості у схваленні себе іншими та у самосхваленні, призводить до рефлексії оцінок власних та сторонніх, порівняння досягнень, накопичення досвіду.

Реагуючи певним чином на наші дії (схвалення-заохочення чи несхвалення-покарання), батьки, вчителі, вихователі створюють умови гідності „Я” дитини. Вони показують, коли дитина веде себе „гідно” чи „негідно” до інших встановлених вимог. Вона інтеріоризує багато таких стандартів поведінки і сприймає себе позитивно лише у разі дії згідно з встановленими правилами. Пізніше власні внутрішні відчуття, які не узгоджуються з системою умов для позитивного „Я-образу” витісняються, а отже заважають подальшому позитивному розвитку. Роджерс наполягає на тому, що умовою позитивної самооцінки є обов'язкове усвідомлення та викриття усіх заперечуваних відчуттів та досвідів людини. Тільки так ми можемо сприймати себе такими, якими ми є, одночасно постійно намагаючись бути кращими [3].

Затитання: Що впливає на самооцінку в молодшому шкільному віці?

Відповідь: У формування самооцінки молодшого школяра величезну роль виконують оцінні впливи вчителя.

Засвоюючи в процесі навчання і виховання певні норми і цінності, школяр починає під впливом оціночних суджень інших (вчителів, ровесників) ставитися певним чином як до реальних результатів своєї навчальної діяльності, так і до самого себе як особистості [8]. З віком він все з більшою визначеністю розрізняє свої дійсні досягнення і те, чого він міг би досягти, володіючи певними особистісними якостями. Так в учня у

навчально-виховному процесі формується установка на оцінку своїх можливостей - один з основних компонентів самооцінки [13].

У самооцінці відбивається те, що дитина дізнається про себе від інших, і його зростаюча власна активність, спрямована на усвідомлення своїх дій і особистісних якостей.

Самооцінка дитини виявляється не тільки в тому, як він оцінює себе, але і в тому, як він ставиться до досягнень інших. Діти з завищеною самооцінкою не обов'язково розхвалюють себе, але зате вони охоче заперечують все, що роблять інші. Учні із заниженою самооцінкою, навпаки, схильні переоцінювати досягнення товаришів [3].

Дитина не народжується на світ з якимось ставленням до себе. Як і всі інші особливості особистості, її самооцінка складається в процесі виховання, в якому основна роль належить сім'ї та школі.

Основними чинниками, які впливають на формування самооцінки дітей молодшого шкільного віку, є оцінні впливи вчителя, батьків та їх ставлення до навчальної діяльності [4].

Навчальна діяльність є одним з найважливіших факторів, який впливає на формування самооцінки молодшого школяра, тому вчитель початкових класів повинен знати психологічні особливості молодших школярів та враховувати індивідуальні особливості самооцінки в навчальному процесі.

Затитання: Що впливає на самооцінку в підлітковому віці?

Підлітковий період - це період інтенсивного формування самооцінки, бурхливого розвитку самосвідомості як здатності спрямовувати свідомість на власні психічні процеси, включаючи і складний світ своїх переживань, потреби пізнати себе як особистість. На межі молодшого шкільного віку і підліткового відбувається криза самооцінки. Помічено різкий зріст незадоволеності собою. Було встановлено, що в підлітковий період формується уміння оцінювати себе не тільки через вимоги авторитетних дорослих, а й через власні вимоги.

До кінця підліткового періоду самооцінка може стати значним регулятором поведінки індивіда. Змінюється, порівняно з молодшим шкільним віком, значущість різних якостей особистості [6]. У молодших підлітків ще зберігається орієнтація на якості, які проявляються в навчальній діяльності, але основним критерієм оцінки себе та іншого стають

морально-психологічні особливості особистості, що проявляються у взаєминах з іншими.

Самооцінка підлітка найчастіше нестабільна й не диференційована. Згідно з літературними даними, на підлітковий вік доводиться самий суперечливий, конфліктний етап розвитку самооцінки. У різні вікові періоди підлітки оцінюють себе по-різному [10]. Самооцінка молодших підлітків суперечлива, недостатньо цілісна, тому й у їхній поведінці може виникнути чимало невмотивованих учинків. Різниця в темпах розвитку впливає на психіку й самосвідомість [9].

Вплив на формування самооцінки у підлітків також мають взаємини з батьками й вчителями. З факторів соціалізації, розглянутих окремо, найважливіший і впливовим була й залишається батьківська родина як первинний осередок суспільства, вплив якої дитина випробовує раніше всього, коли він найбільш сприйнятливий. Сімейні умови, включаючи соціальні умови, рід занять, матеріальний рівень, стосунки батьків, значною мірою визначають життєвий шлях дитини. Крім свідомого, цілеспрямованого виховання, що дають йому батьки, на дитину впливає вся внутрішня атмосфера, причому ефект цього впливу накопичується з віком, переломлюючись в структурі особистості [7].

Затитання: Що впливає на самооцінку в старших класах?

Фактором формування адекватної самооцінки учнів старших класів є конкретна соціальна ситуація, яка, з одного боку, визначається навчально-виховною роботою учителя з учнями (цілеспрямованість, організація оціночної діяльності, перехід від стимулювання оцінки дій і вчинків учнів до оцінки внутрішнього стану і моральних якостей, наявність в класі доброзичливості, турботи, розуміння), а з іншого боку — місцем учня в системі неофіційних стосунків шкільного класу як колективу [12].

Для формування адекватної самооцінки також має значення зміст міжособистісних стосунків у шкільному колективі, його згуртованість на основі ціннісно-орієнтаційної єдності [2].

При організації оціночної діяльності в процесі навчання перш за все повинні бути передбачені методичні прийоми, що сприятимуть усвідомленню кожним учнем, що і як він робить на уроці на тлі емоційної насиченості навчального процесу і стимулювання самостійності, які також би сприяли усвідомленню, як позитивних, так і негативних особистісних

якостей школярів, що сприяють або перешкоджають успішності навчально-пізнавальної діяльності кожного, і, нарешті, стимулюють узагальнений самоаналіз власної навчальної діяльності [15].

На стані проектування процесу міжособистісного спілкування головну увагу слід приділити забезпеченню суспільно значущої мотивації вибору однолітка для спільної діяльності; це стимулює кожного школяра до об'єктивної оцінки тих, хто поруч з ним, разом з тим створює сприятливі умови для організації педагогом емоційного передбачення дітьми результатів їхньої діяльності для однолітків і власне для себе.

У зв'язку з цим варто зазначити залежність процесу формування адекватної самооцінки від стилю керівництва виховним процесом [14].

Висновок. Отже, за вказаними вище поняттями можна зробити висновок, що у процесі формування єдиної самооцінки особистості провідна роль належить її раціональному компоненту. Саме на основі самоаналізу відбувається немовби виявлення недостатньо чітких компонентів самооцінки та їх переведення зі сфери неусвідомлюваного в сферу свідомого. Самооцінка формується за більш або менш активної участі самої особистості та відображає якісну специфіку її психічного світу, не збігаючись іноді в деяких елементах, а зрідка й повністю, з об'єктивною оцінкою особистості; її адекватність, істинність, логічність і послідовність устанавлюються на основі реальних проявів особистості в діяльності, поведінці. На кожному конкретному етапі розвитку особистості самооцінка, з одного боку відображає рівень розвитку самопізнання та емоційно-ціннісного ставлення до себе, з іншого — є важливою внутрішньою умовою їхнього розвитку.

На різних стадіях розвитку особистості, як ми бачимо, самооцінка проявляється та формується неоднаково. З віком самооцінка переважає вплив зовнішніх оцінок. Особливо помітний зсув в орієнтації на самооцінку в підлітковому віці. Однак урахування зовнішньої оцінки виявляється в кожному віці і має стійке індивідуальне вираження.

Таким чином, з самого початку свого виникнення самооцінка імпліцитно існує в структурі регуляції поведінки. Людина не завжди усвідомлює її присутність, але саме вона є основою порівняння себе і своїх можливостей з тими вимогами

та завданнями, що висувуються різними ситуаціями соціальної взаємодії. Самооцінка надає специфічної спрямованості всьому процесові саморегулювання поведінки. Результат цього процесу прямо співвідноситься з адекватністю стійкістю й глибиною самооцінки.

Тільки високий рівень розвитку цих властивостей та їх інтеграція забезпечують здійснення саморегулювання на адекватному рівні.

Джерела:

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – Л., 1978.
2. Балютіна К. Засоби формування у школярів самооцінних суджень // Початкова школа. – 2004. – № 7. – С. 25-26
3. Белобрикіна О.А. Вплив соціального оточення на розвиток самооцінки, журнал «Питання психології», – № 4 2001.
4. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М., 1968.
5. Бороздина Л. В. Что такое самооценка? // Психол. журнал – 1992.– Т. 13. – №4. – С. 99 – 100 с.
6. Дубровина И.В., Лисина М.И. Возрастные особенности психического развития детей. – М.: АПН СССР, 1982. – 164 с.
7. Кле М. Психология подростка. – М., 1989.
8. Липкина А.И. Самооценка школьника. – М., 1980.
9. Липкина А.И. Самооценка школьника. – М.: Знание, 1976. – 64с.
10. Мадорский Л.Р. Глазами подростков. Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1991. – 176с.
11. Максименко С.Д. Загальна психологія. – К., 2004. – 272 с.
12. Самовиховання в роки ранньої юності // Позакласний час. – 2003. – № 20. – С. 33-34
13. Мир детства: Младший школьник. – М.: Педагогика.1981.
14. Сердюк Л. Форми особистісного самовираження сучасних старшокласників// Педагогіка і психологія. – 2001. – № 1. – С. 67-72
15. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. – В 5-ти т., – Т.5. – Виховання і самовиховання, – К., 1997р.
16. Татенко В.А. Шляхи формування особистості учня. – К., 1985. – С. 35.

Стаття надійшла 16 травня 2016 р.

Любочкіна Ганна. Психокорекція емоційних станів ігрозалежних юнаків

Динамічність життя сучасної молоді, наявність емоційної напруги, фізичних і психічних навантажень зумовлюють пошук адекватних способів відпочинку та відновлення. Одним із видів психологічного розвантаження є гра. Серед великої кількості існуючих ігор люди, особливо це стосується юнаків, обирають такі, що відповідають їх сприйняттю себе як дорослої людини, та є доступними, соціально привабливими, часто не вимагають особливих умінь і навичок, на перший погляд, потребують мінімальних капіталовкладень. Зону ризику становлять комп'ютерні та азартні ігри.

Осіб, що мають психологічну залежність, яка проявляється у нав'язливому захопленні комп'ютерними або азартними іграми, називають ігрозалежними. Тема ігрозалежності перебуває в полі зору як вітчизняних, так і зарубіжних фахівців (І. П. Анохіна, Ю. Л. Арзуманов, М. Д. Башкуєва, Т. Ю. Больбот, Р. Браун, Н. В. Дмитрієва, А. Ю. Єгоров, Б. Д. Карвасарський, Ц. П. Короленко, А. В. Котляров, Г. Кристал, В. Д. Менделевич, Х. Мілкман, Д. С. Ошевський, М. Н. Потенза, В. В. Скобелін, Н. В. Шемчук, Л. Н. Юр'єва та ін.).

Аналіз літератури з проблеми ігрозалежності дозволяє констатувати, що виникнення і формування адиктивних процесів узагалі та ігрозалежності зокрема завжди відбувається на емоційному рівні. На це вказували у своїх працях Н. В. Дмитрієва, Б. Д. Карвасарський, Ц. П. Короленко, А. В. Котляров, Г. Кристал, В. Д. Менделевич, К. В. Сельченко, Г. В. Старшенбаум. На їх думку, невміння управляти своїм психоемоційним тонусом становить психофізіологічну сутність адиктивної поведінки. Тому питання, пов'язані з психокорекцією емоційних станів ігрозалежних, є досить актуальними. До групи ризику потрапляють люди з низькими адаптаційними можливостями, нестійкі перед різноманітними стресорами. Це проявляється в постійному незадоволенні собою, життям, оточенням. Під загрозою опиняються діти, підлітки, люди з мінімальною кількістю соціальних навичок. В юності закріплюється ієрархія власних цінностей, яка зумовлює важливість зосередити увагу на роботі з профілактики та корекції проявів ігрозалежності, пригальмувати формування в юнаків патологічних форм залежної поведінки[5].

Затитання: Чи вам відомо, що таке залежність, і які види залежностей ви знаєте?

Відповідь: Залежність — набута гостра потреба здійснювати якісь дії або вживати якісь речовини. У практиці, цей термін має кілька значень.

У повсякденній мові термін «залежність» використовується в основному стосовно людей, які зловживають наркотиками, алкоголем та сигаретами. У ширшому контексті можна послатися на багато інших видів поведінки, таких, як ігри, перегляд телевізора, комп'ютерна залежність, Інтернет або сексуальна залежність.

Розбираючись, які є залежності, необхідно пам'ятати, що залежність може бути здоровою, нормальною і болючою, з якою не можна миритися. До нормальних залежностей відноситься залежність кожної людини від свіжого повітря, чистої води і здорової їжі. Також людина залежить від середовища, яке його оточує: це не тільки рідні близькі, але також і політична та економічна ситуації в країні, віра в Бога і матеріальне становище. Все це формує життя людини, без цього він не може обходитися.

Хвороблива залежність - це зовсім інший вид прихильності, від якої необхідно позбутися. Хвороблива залежність руйнує людину, погіршує його фізичне, моральне та духовне здоров'я.

У сучасному світі існують різні види залежності. Сьогодні прийнято говорити про алкогольну, наркотичну залежність, залежно від сигарет, а також більш нових видах - комп'ютерної залежності, ігроманії, сексуальної залежності, залежності від їжі, а також багато інших видів залежності[2].

Затитання: Що таке емоційні стани?

Відповідь: Різноманітні переживання почуттів зовнішньо виявляються у специфічному виразі обличчя (емоційній масці), позі, інтонації голосу і свідчать про певний емоційний стан людини. Таких емоційних станів багато, і кожному з них властивий свій набір психологічних характеристик і особливостей зовнішнього вияву.

Емоційні стани людини зумовлені соціальними умовами існування і мають особистісний характер. Емоції – це суб'єктивні переживання, що сигналізують про благополучний або неблагополучний стан організму і психіки. Почуття ж мають не тільки суб'єктивний, а й об'єктивний предметний

зміст. Вони викликаються об'єктами, що мають ціннісне особистісне значення, і адресуються до них [1].

Якість переживань, зумовлених почуттями, залежить від того особистісного змісту і значення, яке має для людини предмет. Звідси почуття пов'язані не тільки із зовнішніми властивостями об'єкта, що сприймаються безпосередньо, а й з тими знаннями і поняттями, які має людина про нього. Почуття мають дієвий характер, вони або спонукають або пригнічують активність людини. Почуття, які спонукають активність, називаються стеничними, почуття, які пригнічують її – астенічними.

Емоції і почуття – це своєрідні стани психіки, що накладають відбиток на життя, діяльність, вчинки і поведінку людини. Якщо емоційні стани визначають в основному зовнішню сторону поведінки і психічної діяльності, то почуття впливають на зміст і внутрішню сутність переживань, зумовлених духовними потребами людини[8].

Затитання: Які є види емоційних станів?

Відповідь: До емоційних станів відносять: настрої, афекти, стреси, фрустрації і пристрасті.

Настрій – емоційний стан індивіда, що на певний час зафарбовує його стосунки з дійсністю. Це емоційне тло життя. На відміну від інших емоційних явищ, настрої не має очевидного предметного змісту, його джерела нерідко полягають у несвідомому або ж у фізіологічних процесах організму, підпорогові подразники від яких сигналізують про біологічний смисл тих чи тих порушень у їх роботі. Та все ж частіше настрої відбиває процес стосунків людини зі світом. Вона може бути сумною або веселою, пригніченою або життєрадісною залежно від того, наскільки задоволені чи незадоволені її головні потреби, наскільки успішно вона просувається в напрямку до своїх цілей. У цьому зв'язку настрої можна вважати емоційною оцінкою індивідом обставин свого життя.

Афекти – дуже сильні, бурхливі й відносно нетривалі емоційні стани, що виникають, коли суб'єкт не здатний знайти вихід з надзвичайної і несподіваної ситуації. Як правило, така ситуація безпосередньо стосується провідної потреби індивіда або навіть ставить під загрозу його життя. Переживаючи афект, індивід може поводити себе всупереч соціальним нормам, втрачає контроль над своїми діями. Афекти мають бурхливу

динаміку і тривалу післядію. Вони порушують пізнавальну діяльність, мають вигляд рухових, погано координованих реакцій, які потім погано відтворюються.

Стрес (англ. stress — напрута) — емоційний стан індивіда, який виникає в ситуаціях, що порушують усталений перебіг його життя. Цей стан полягає у неспецифічній реакції організму на вимоги, які до нього висуваються. Дослідження цієї реакції, започатковані Г. Сельє 1936 р., спричинили створення теорії стресу.

З психологічного погляду стрес може бути інформаційним або власне емоційним. У першому випадку індивід перебуває в ситуації, яка не дає можливості завчасно підготуватись і прийняти потрібне рішення, у другому — стикається з ситуаціями, які безпосередньо стосуються його потреб (наприклад, ситуація загрози чи образи). В обох випадках індивід реагує переживаннями, які позитивно або, що частіше, негативно позначаються на ефективності його діяльності. Це залежить як від характеру загрози, так і від індивідуально-психологічних особливостей людини.

Фрустрація (від лат. frustratio — марне сподівання, невдача, обман) — негативний емоційний стан, що супроводжується усвідомленням неможливості досягти поставленої мети. Він виникає в ситуаціях, що перешкоджають реалізації лінії життя індивіда. Тому фрустрація сигналізує про інтенсивність його негативного ставлення до причин, які породили таку ситуацію. Іноді фрустрація буває тривалою, що призводить до різкого звуження кола життєвих зв'язків індивіда. Тоді все, що відбувається, він розглядає під кутом зору події, яка спричиняє фрустрацію. Остання може стосуватися не лише майбутнього чи теперішнього, а й минулого. Залежно від цього розрізняють характер емоції: у першому разі це буде страх, у другому — гнів, у третьому — сум.

Пристрасті — сильні й тривалі емоції, що на певний час забарвлюють життя індивіда, істотно позначаються на спрямованості й динаміці його діяльності. Це виразний сигнал особистісного смислу предмета його потреби — мотиву, від якого залежить життя. Пристрасть виявляється у зосередженості індивіда на якомусь предметі, який в цей час затіняє всі інші спонуки діяльності. Переживаючи пристрасть, людина страждає, стає пасивною істотою; вона начебто

перебуває під владою якоїсь сили, хоча ця сила й виходить від неї [7].

Затитання: Які емоційні стани домінують у ігрозалежних. І чому?

Відповідь: Відзначаються особливості ігрозалежності. Це не хімічна залежність, тобто вона не приводить до руйнування організму. Якщо для формування традиційних видів залежності вимагаються роки, то для ігрозалежності цей термін різко скорочується. Крім того, якщо довготривалі наслідки залежності від алкоголю та наркотиків добре досліджені, то стосовно ігрозалежних відсутня можливість довготривалого спостереження.

Завзятого комп'ютерника можна відрізнити відразу. Він звернений усередину себе, не помічає або ігнорує зовнішні події, погано адаптується до реального життя. Навіть краса природи - і та сприймається з меншим захопленням, оскільки можливості комп'ютерної графіки безмежні, і на екрані монітора з'являються чудові, фантастично прекрасні, але неіснуючі насправді, пейзажі. Потяг до комп'ютерних ігор - із подорожами до неймовірних світів усе більше занурює у віртуальність. Цей стан вже й називається ігрозалежний.

На першій стадії це більш-менш легкий розлад. Через захоплення «новою іграшкою», людина перестає займатися усім іншим. Поступово людина віддаляється від родичів і друзів, залишаючи пріоритет за «усесвітньою павутиною». Як правило, користувач приховує від рідних (або співробітників в офісі), скільки часу він проводить на сайтах [3].

На другій стадії симптоми наростають як сніжний ком. Якщо людину силою відлучити від мережі, вона переживатиме почуття, схожі на муки наркомана, якому не дали чергову дозу. У користувача порушується увага, знижується працездатність, з'являються нав'язливі думки, безсоння, аж до повного відмовлення від сну, різко зростає потяг до стимуляторів - кави, сигарет, спиртних напоїв, наркотиків, причому деколи "на голку" сідають і ті, хто ніколи в житті наркотиків не пробував. Тому можна вважати, що в деяких випадках наркотична залежність є наслідком захоплення спілкуванням у мережі. До психічних розладів додаються головний біль, перепади тиску, ломить кістки.

Третя стадія - соціальна дезадаптація. Користувач, вже не одержуючи задоволення від спілкування через Інтернет, все-таки постійно «висить» на сайтах. Стан депресії призводить до серйозних конфліктів на роботі і в сім'ї [3].

Затитання: *Яка різниця між ігрозалежністю і інтернет-залежністю?*

Відповідь: Ігрова залежність, або гемблінг, стоїть в одному ряду з такими проблемами суспільства як наркоманія, алкоголізм, токсикоманія. Проблеми виникнення, розвитку, формування адиктивної (залежної) поведінки привертають увагу багатьох дослідників. Ігрова залежність є одним з різновидів нехімічних залежностей. Важливість вивчення саме психічних станів при ігровій залежності ґрунтується на думці, що початок формування адиктивного процесу завжди відбувається на емоційному рівні. Феномен спраги гострих відчуттів, який має своїм наслідком високий ступінь ризику, гри «на грані фолу», коли за секунду можна або втратити все, або придбати «весь світ».

У основі захворювання ігроманії лежать біологічні, патопсихологічні і нейрохімічні механізми, результатом є особова деградація, соціальна дезадаптація, асоціальні форми поведінки, перехід в інші види патологічної залежності. Висловлено припущення в у науковій наркології про однакові патогенетичні механізми виникнення і прогресу хвороби, хоча «ігроманія» і не обумовлена прямою дією ендогенної токсичної речовини на центральну нервову систему і процеси обміну[9].

Затитання: *В чому проявляється ігрозалежна особистість?*

Відповідь: В основі прагнення до ігроманії лежить особиста незадоволеність людини, а з допомогою гри він прагне віртуально реалізувати свої потреби у відчутті власної значущості. Психологи відзначають схожі риси і принципи залежності у ігроманів з алкоголіками і наркоманами. Чоловік, який не здатний зустрічати виклики долі і вирішувати власні проблеми схильний тікати від них. Алкоголік шукає розраду у випивці, наркоман у психотропних препаратах, а ігроман у віртуальній реальності.

Незважаючи на підсвідоме розуміння безглуздості процесу гри, людина витрачає весь свій час і кошти на продовження негативного захоплення. Його влаштовує подібний відхід від реальних проблем, тому що тільки в грі він відчуває себе

справжнім героєм. Формується бажання приховувати своє захоплення від близьких і знайомих, що переростає згодом у звичку брехати з приводу і без приводу. Гравець не визнає своєї залежності і заявляє, що в будь-який момент може спокійно покінчити з цим захопленням. Однак такий момент довгий час не настає [10].

Так людина поступово втрачає життєві цінності та орієнтири, у нього зникає воля до боротьби. В душі він — гравець, а фактично пливе за течією. При цьому спостерігається знижений настрій, зникає інтерес до активної участі в житті сім'ї та суспільства, а пізніше за будь-якої соціальної активності. У повсякденному житті він проявляє апатію, невпевненість і підвищену тривожність.

Провідну роль у формуванні адиктивних розладів грають певні психологічні особливості людини: зниження переносимості труднощів у повсякденному житті, разом з гарною переносимістю кризових ситуацій; прихований комплекс неповноцінності, що поєднується з зовні проявляють перевагою; зовнішня соціум, що поєднується зі страхом перед стійкими емоційними контактами; прагнення звинувачувати інших ; спроби піти від відповідальності у прийнятті рішень; стереотипність поведінки; залежність, тривожність.

Ці риси в різних поєднаннях зустрічаються в преморбидном періоді, що дозволяє вважати їх чинником, що повертає до розвитку адикції. Для адиктів характерно прагнення до контролю, егоцентризм, дуалізм мислення, бажання зробити помилкове враження відсутності проблем і благополуччя, ригідність, затримка духовного розвитку[11].

Затитання: Чим характеризується юнацький вік?

Відповідь: Юність - певний етап дозрівання і розвитку людини, що лежить між дитинством і дорослістю. Перехід від дитинства до дорослості поділяється на два етапи: підлітковий вік (отроцтво) та юність (ранню і пізню). Однак хронологічні межі цих вікових груп часто визначаються абсолютно порізно. Наприклад, у вітчизняній психіатрії вік від 14 до 18 років називається підлітковим, в психології ж 16-18-літніх вважають юнаками.

Вікова термінологія ніколи не була однозначною. У тлумачному словнику В. Даля "юнак" визначається як "молодий", "малий", "хлопець від 15 до 20 років і більше", а "підліток" - як "дитя на підросу", близько 14-15 років. Л.М.

Толстой хронологічною гранню між отроцтвом і юністю вважає 15-річчя. Тим часом герою роману Ф.М. Достоевського "Підліток" вже виповнилося 20 років. У давньоруській мові слово "отрок" позначало і дитя, і підлітка, і юнака. Та ж нечіткість меж характерна для класичної та середньовічної латині.

Е. Шпрангер, послідовник концепції персонологічної орієнтації, виявив головні новоутворення, що виникають в юнацькому віці, - відкриття "Я", розвиток рефлексії, усвідомлення власної індивідуальності і її властивостей, поява життєвого плану і т.д.

Спираючись на періодизацію вітчизняних дослідників (Л.С. Виготський, Д.Б. Ельконін, Л.І. Божович) ми орієнтуємося на вікові межі юнацького віку від 16 до 21 року.

Згідно теорії Е. Еріксона, юнацький вік - найбільш важливий період розвитку, на який припадає основна криза ідентичності. За нею слідує або набуття "дорослої ідентичності", або затримка у розвитку, тобто "дифузія ідентичності". Інтервал між юністю і дорослим станом, коли молода людина прагне (шляхом проб і помилок) знайти своє місце в суспільстві, Е. Еріксон назвав "психічним мораторієм". Непереборна криза веде до стану гострої дифузії ідентичності, складає основу спеціальної патології юнацького віку. Синдром патології ідентичності по Е. Еріксон:

- регресія до інфантильного рівня і бажання якомога довше відстрочити набуття дорослого статусу;
- неясний, але стійкий стан тривоги;
- почуття ізоляції і спустошеності;
- постійне перебування в стані чогось такого, що зможе змінити життя;
- страх перед особистим спілкуванням і нездатність емоційно впливати на осіб протилежної статі;
- ворожість і презирство до всіх визнаних громадським ролям, аж до чоловічих і жіночих ("унісекс");
- презирство до всього американського й ірраціональне перевагу всього іноземного (за принципом "добре там, де нас немає").

Юність є періодом завершення фізичного дозрівання і формування первинної соціалізації особистості. В юності розширюються тимчасові уявлення, включаючи майбутнє, особисті та соціальні перспективи. Світоглядний пошук в юнацькому віці обумовлює соціальну орієнтацію особистості,

сприяє усвідомленню себе частинкою, елементом соціальної спільності, вибору свого майбутнього соціального положення і способів його досягнення. Становлення соціальної зрілості передбачає формування відносин між статями та визначення ролей в суспільстві, як основи взаємодії між чоловіком і жінкою в суспільних і сімейних відносинах[2].

Затитання: *Наскільки проблема ігрозалежність є поширеною в сьогоденних умовах?*

Відповідь: Психологи б'ють на сполох – інтернет-залежність, зокрема пов'язана з іграми через Всесвітню мережу, перетворюється на "чуму ХХІ століття". Мільйони людей протягом декількох годин, а іноді і двох-трьох діб (з короткими перервами на сон, туалет) можуть просидіти біля монітора, уявляючи себе героєм у вигаданому світі. Сотні годин в Інтернеті руйнують не лише психіку, а й можуть скалічити життя підлітків та дорослих людей. У чому причина такої залежності і як її подолати, спробує відповісти наша газета.

Нині найпопулярнішими он-лайн іграми є рольові, зокрема, створені на основі фентезійних сюжетів. Зареєструвавшись на одному з сайтів, користувач створює персонажа і починає підкорювати віртуальний світ, у якому тисячі, а іноді сотні тисяч таких самих гравців. Поступово розвиваючи свого героя, гравець вступає в контакт з іншими геймерами, здобуває певну репутацію, знаходить друзів та ворогів, торгує, воює, займається магією, шукає артефакти та отримує досвід за виконані квести (завдання). Поступово віртуальний герой стає сильнішим, популярнішим та авторитетнішим для інших гравців[4].

І от через кілька місяців, проведених у світі ельфів та орків, чаклунів та лицарів, людина виходить на реальну вулицю. І що вона бачить? Замість яскравих фарб чарівного світу - сірі краєвиди дійсності, замість епічних баталій - необхідність йти на навчання, роботу, а замість магічної сили - таке слабке тіло. Не дивно, що людина впадає у депресію, стає пасивною та апатичною до навколишніх життєвих процесів та чимдуж швидше хоче повернутися до комп'ютерної казки. Випадаючи з реального життя, вона забуває про навчання, роботу, друзів та сім'ю. Через підміну понять втрачається зв'язок з реальністю, руйнується психіка, бо людина починає ототожнювати себе з віртуальним персонажем.

Приблизно такі почуття виникають у геймерів - фактично залежних людей. У чому ж причина? Як говорять психологи, здебільшого люди "зникають" у віртуальному світі через особисті проблеми різного характеру. А в комп'ютерній грі вони про ці проблеми забувають - створюється ілюзія гармонії з навколишнім світом[6].

Затитання: Як розпізнати ігрову залежність?

Відповідь: Немає нічого поганого в тому, щоб провести деякий час за комп'ютерною грою, відволіктися і відключитися від щоденного кола обов'язків і проблем. Але віртуальний світ цілком може стати приємніше і важливіше реального, так що психічна енергія буде витікати не в тому напрямку.

Все починається з звички, особливість якої в тому, що потенційно залежний гравець внутрішньо схвалює своє нове пристрасть, розраховує на стабільний розслабляючий ефект від нього і вже з нетерпінням чекає наступного сеансу комп'ютерних ігор.

Межі, що відокремлюють дозволя від залежності, дуже чіткі і легко визначаються:

Вважається, що грі можна присвячувати лише кілька годин на тиждень, не більше 60 хвилин за один раз. Це ще не залежність, але тривожним дзвіночком буде перевагу грі у всьому: відпочинок за комп'ютером замінює спілкування з друзями, вечеря з членами сім'ї в приємній обстановці, похід в кіно;

Наступна стадія починається, коли залежний не тільки робить вибір на користь комп'ютера замість будь-якого іншого відпочинку, але й відмовляється від своїх обов'язків по дому, на роботі і навіть від природних потреб, таких як нічний сон, прогулянки на свіжому повітрі, гігієна тощо;

Кінцева стадія залежності, коли гравцеві фізично важко відірватися від гри настає, якщо людина продовжує грати в стані втоми, виснаження, зниження концентрації, скутості рухів. Здавалося б, такі прояви повинні відлякати будь-кого, але залежний вже настільки «прикипів» до монітора, що ігнорує сигнали SOS власного тіла.

В останньому випадку терміново потрібне втручання, зволікати не можна, адже здоров'я людини під загрозою, а його воля тим часом паралізована[11].

Затитання: Які симптоми ігрової залежності вам відомі?

Відповідь: Симптомами ігрової залежності є:

- небажання людини відволіктися від гри;
- роздратування при вимушеному відверненні від комп'ютерних ігор;
- нездатність пацієнта спланувати закінчення сеансу гри;
- трата грошей на нові ігри або придбання додаткових ігрових можливостей;
- повний відхід від домашніх і робочих справ, втрата інтересів, крім ігор;
- зневага власним здоров'ям, сном, гігієною;
- зловживання психостимуляторами (кава, шоколадом, і іншими);
- задоволення випадкової їжею, не відходячи від гри;
- відчуття емоційного підйому при роботі з комп'ютером;
- обговорення з усіма і всюди виключно ігрових тем.

Всі ці симптоми відносяться до психоемоційного виду.

Існують так само і фізіологічні симптоми ігрової залежності:

- тунельний ураження нервових закінчень зап'ястя – синдром карпального каналу;
- очна сухість; головні болі; спинні болі;
- нерегулярне харчування;
- неохайність;
- зміна режиму і розлади сну.

Затитання: *Як можна вилікувати ігрозалежного юнака?*

Відповідь: Ігрова залежність у підлітків відносно легко коригується (порівняно з залежністю у дорослих). Все-таки вплив дорослого і підлеглий стан по відношенню до них дитини дуже допомагає.

Вирішальне значення буде мати воля батька або матері (хрещеного, опікуна), тому їх дії мають бути однозначними, а рішення – такі, що не можливо відмінити. При цьому на перший план виступає не диктатура, а турбота про благополуччя підлітка[12].

Причини комп'ютерної залежності у дітей:

- небажання брати активну участь у справах сім'ї;
- тривалий конфлікт з батьком чи матір'ю, старшими дітьми;
- невміння впоратися з лінню та апатією;
- відсутність занять, які приносять задоволення крім комп'ютера, таких як футбол, малювання, читання, ігри з однолітками;
- сварки з друзями, відчуження від компанії ровесників;

- погано влаштований побут як в будинку, так і у дворі, відсутність місця для ігор, прогулянок;
- багато вільного часу, можливість витратити його на захоплення комп'ютером.

Краще з самого початку продумати план дій, позбутися від провокуючих ситуацій і подбати про здорове дозвілля дитини. Ви не можете просто висмикнути шнур з розетки і заборонити торкатися до комп'ютера. Доведеться дати щось взамін, зрештою, підліток не винен у тому, що йому нема чим зайнятися на дозвіллі.

Як можна швидше знайдіть секцію, гурток, де синові або дочці буде цікаво, залучіть його в коло своїх інтересів. До речі, якщо ви не маєте хобі, не захоплюєтеся ні спортом, ні мистецтвом, не здійснюєте походів, прогулянок і екскурсій, не дивуйтеся, що ваші діти копіюють убогий спосіб життя і заповнюють час «стрілялками» і «стратегіями».

Можливо, спочатку підліток активно протестувати, доводячи, що йому нічого не цікаво. Не вірте, по-справжньому хороші хобі, пригоди в поході, позитивні емоції та нові враження швидко захоплюють. Прикладіть трохи зусиль, і ви зможете витягнути своє чадо вчасно та з мінімальними збитками.

Лікування ігрової залежності починається не з відключення екрану комп'ютера, а з моменту усвідомлення, що життя незмірно більш важлива і цікава, ніж будь-яка комп'ютерна гра, а час, витрачений на це пристрасть, повернути неможливо[5].

Висновок. Залежність в широкому сенсі слова - це та чи інша форма рабства, що обмежує можливості людини і применшує його здатність до саморозвитку. Будь-яка з відомих залежностей, будь то важка наркоманія або патологічна ревності, виявляється нездоланною перешкодою на шляху людини до повноти самореалізації, в просторіччі іменується щастям. Залежності - це психологічні причини всіляких особистих катастроф, руйнувань і захворювань. Вони являють собою самі міцні ланцюги, які утримують людський розум в ганебному полоні.

Особи, схильні до ігроманії, прагнуть до соціальної активності. У них спостерігаються ознаки тривожності, нестійкості, підозрливості, уразливості, присутні різні страхи. Виражена емоційна нестійкість, інфантилізм, нав'язливе розширення контактів, заперечення проблем. Суперництво,

прагнення до реалізації своїх ідей будь-якими засобами, одержимість, злочинність, авантюризм, а також конфліктність і мстивість.

Джерела:

1. Бухановський А.О., Андрєєв А.С., Доні Є.В. Патологічний гемблінг, як приватний варіант хвороби залежної поведінки. – К., 2004.
2. Вилонос В.К. Психология эмоциональных явлений. – М., 1976.
3. Зорин Н. Игромания (гемблінг, лудомания) Часть I // Психиатрия и психофармакотерапия. 2006, – Т.8. – № 4. – С. 64-67.
4. Иванов М.С. Психологические аспекты негативного влияния игровой компьютерной зависимости на личность человека. – Кемерово, 1999.
5. Леонова Л.Г., Бочкарева Н.Л. Вопросы профилактики адиктивного поведения в подростковом возрасте. – Новосибирск: НГУ, 1998.
6. Лозова Г.В. Приметы нефармакологических зависимостей // Психологические основы педагогической деятельности: Материалы 30-й научной конференции. – СПб: ГАФК им. П.Ф. Лесгафта. – СПб., 2003. – 20 с.
7. Никифоров А. Эмоции в нашей жизни. – М., 1981.
8. Носов Н. А. Психологические виртуальные реальности. – М.: Изд-во Института человека РАН, 1994.
9. Психология зависимости: Хрестоматия / К. В. Сельченко. – Минск: Харвест, 2004. – 592 с.
10. Сельченко К.В. Психология зависимости: Хрестоматия. – Минск: Харвест, 2005. – 596 с.
11. Шабалина В.В. Когнитивная структура психической зависимости // Наркология. – 2006, – № 9.
12. Шпрангер Э. Психология юношеского возраста. Psychologie des Jugendalters // Педология юности. – М. – Л.: Литература, 1931.

Стаття надійшла 16 травня 2016 р.

Мірило Юлія. Гендерні особливості особистості у юнацькому віці

Стаття-інтерв'ю присвячена висвітленню сутності та зміст гендерного розвитку особистості у юнацькому віці, охарактеризовано гендерні ролі та стереотипи, розглянуто питання гендерної соціалізації та ідентичності особистості у суспільстві. З'ясовано зміст взаємозв'язку фемінності та маскулінності з акцентуаціями характеру ранніх юнаків.

Ключові слова: гендер, гендерні ролі, гендерні стереотипи, гендерна соціалізація, гендерна ідентичність, фемінність, маскулінність, акцентуації характеру.

Запитання: Наскільки питання гендерного розвитку є поширене в сьогоднішніх умовах?

Відповідь: У сучасній Україні питання гендерного розвитку особистості набувають особливої актуальності і в умовах розбудови громадського суспільства, бо саме в культурі виробляється не лише гендерна поведінка, а й концепція чоловічої та жіночої психології.

Інтерес до цієї проблеми зумовлений тим, що категорія статі - одне з найважливіших історико-культурних та соціальних надбань людства; чинник статі спрацьовує як на найбільш ранніх, так і найбільш пізніх періодах людського життя, тобто становить постійну і стабільну характеристику онтогенетичної еволюції людства. Варто зауважити, що онтогенез людини розкривається як послідовна зміна вікових періодів, однією з ознак якої є розгортання сценарію статевих метаморфоз.

Запитання: В чому полягає сутність поняття «гендер»?

Відповідь: Гендер – це змодельована суспільством та підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої й жіночої поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей та відносин жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації, що насамперед визначається соціальним, політичним, економічним і культурним контекстами буття й фіксує уявлення про жінку та чоловіка залежно від їх статі.

*Поняття, як і люди, мають свій вік і місце народження. Термін *гендер* виник у Великій Британії. У перекладі з англійської мови *гендер* буквально означає граматичний рід –*

чоловічий, жіночий, середній. Надалі це поняття почало означати соціо-статеві характеристики статі, на відміну від власне біологічних (генетико-морфологічних, анатомічних, фізіологічних) – із властивими їй характеристиками способу життя, поведінки, намірів і прагнень тощо.

Гендер стосується не тільки чоловіків та жінок як окремих індивідів, а й характеризує відносини поміж ними як соціально-демографічними групами та гендерні відносини в цілому - те, як реалізуються соціальні ролі жінок і чоловіків, дівчаток та хлопчиків, як вони соціально вибудовуються.

Запитання: Поняття гендер та стать є тотожними?

Відповідь: Гендер відрізняється від поняття «sex», яке перекладається як «стать», тобто як здатність або нездатність виношувати й народжувати дітей. Біологічна стать виражає природні, біологічно задані відмінності між чоловіком і жінкою. Якщо стать задається природньою, то гендер конструюється соціально та зумовлений культурою суспільства в конкретний історичний період. Так, поняття «гендер» (рід) означає стать як соціальне явище, як усе те соціальне, що утворюється над біологічною статтю. Гендер характеризує осіб і жіночої, й чоловічої статей, будучи продуктом соціалізації.

Запитання: Що Ви можете сказати про ідентичність особистості?

Відповідь: Ідентичність – одна з найсуттєвіших характеристик людини, без якої вона не може існувати як свідомо автономна особистість. Водночас ідентичність досить складна й різноманітна. Залежно від обставин вона виступає в різних якостях. Можна говорити про цілу множину, або про систему ідентичностей, які актуалізуються в різних ситуаціях, що відповідають різним соціальним ролям. Виділяють *соціальну ідентичність* та *рольову ідентичність*.

Рольова ідентичність, яку можна розглядати як окрему форму соціальної ідентичності, - це ідентичність, зумовлена соціальними ролями, тобто культурно прийнятними соціальними очікуваннями до відповідних видів поведінки, характерних для певних соціальних позицій.

Статева ідентичність, яку можна вважати однією з найістотніших із усіх рольових ідентичностей, пов'язана з розділенням людей на групи чоловіків та жінок і усвідомленням належності людини до тієї чи іншої статі. Вона полягає в

переживанні своєї відповідності статевим ролям, тобто таким формам поведінки, які зумовлені біологічними відмінностями між статями (що стосується насамперед сексуальної поведінки та сексуальних почуттів, народження дітей тощо).

Запитання: Як відрізняються поняття «статева ідентичність» та «гендерна ідентичність»?

Відповідь: Якщо статева ідентичність – це переважно усвідомлення себе представником тієї чи іншої статі, то гендерна полягає в переживанні своєї відповідності гендерним ролям, тобто сукупностям суспільних норм і стереотипів поведінки, характерних для представників певної статі (або таким, що приписуються представникам певної статі суспільно-історичною чи соціокультурною ситуацією).

Запитання: Що таке гендерна соціалізація особистості?

Відповідь: Гендерна соціалізація є процесом спрямованих і спонтанних впливів на особистість, що допомагає їй засвоїти норми, правила поведінки та установки відповідно до культурних уявлень про роль, становище й призначення статей у суспільстві, робить повноцінним чоловіком чи жінкою і прилучає її до усталеної системи гендерних ролей.

Запитання: Як розуміти поняття «гендерна роль»?

Відповідь: В понятті «гендерна роль» підкреслюються вимоги і очікування суспільства щодо поведінки особистості тієї або іншої статі. Це поняття виступає ланкою зв'язку між особистістю і соціумом, між культурою суспільства і структурою особистісних рис.

Від народження кожна людина одержує приписаний статус відповідно до статі тобто статус дівчинки/жінки та хлопчика/чоловіка з відповідними очікуваннями щодо їхньої поведінки. Проте гендерні соціальні ролі не слід розуміти як поділ усіх соціальних статусів, а відповідно, й ролей, на такі, що їх можуть виконувати лише чоловіки або жінки. Біологічно зумовленими, а отже, неможливими до виконання представником протилежної статі є лише кілька ролей: вагітної жінки, матері, годувальниці груддю, дочки, дружини, бабусі тощо – для жінок та генетичного батька, чоловіка, сина тощо – для чоловіків. Усі інші соціальні ролі, які мають гендерне маркування, тобто очікування щодо виконання представниками однієї з двох статей, зумовлені соціально-культурними, а не

біологічними чинниками. Іншими словами, доглядати й навчати дітей, прати, прибирати, куховарити, вишивати, ткати, виконувати секретарську роботу, забивати цвяхи, ремонтувати, видобувати вугілля, пілотувати літаки, здійснювати наукові відкриття, керувати, підіймати штангу може будь-хто, незалежно від біологічної статі.

Запитання: Гендерні стереотипи виявляються як?

Відповідь: Гендерні стереотипи, як узагальнені уявлення про чоловіків і жінок, виявляються насамперед як гендерно-рольові стереотипи, що стосуються прийнятності різноманітних ролей і видів діяльності для чоловіків і жінок, а також як стереотипи гендерних рис, тобто психологічних та поведінкових характеристик, притаманних чоловікам і жінкам. Ці два компоненти гендерних стереотипів тісно пов'язані між собою. Переважна прийнятність якої-небудь соціальної ролі для людини певної статі обґрунтовується мірою наявності в неї певних рис і характеристик. Зокрема, індивіди зазвичай вважають соціально-професійну роль льотчика прийнятнішою для чоловіків, оскільки ті витривалі, неемоційні, здатні зосередитися, краще обізнані з тонкощами техніки, а роль соціальної працівниці - для жінок, яким більшою мірою притаманні такі риси, як чуйність, співчуття, вміння налагоджувати стосунки з оточенням.

Запитання: Фемінність і маскуліність – це ознаки мужності та жіночності?

Відповідь: Маскуліність та фемінність швидше є системою властивостей особистості, що традиційно вважаються чоловічими чи жіночими. Це такі особливості людини (насамперед - психологічні), які визначають відповідність власній психологічній статі; гендерно-рольовим нормам і стереотипам, типовим для чоловіків та жінок форм поведінки, стилям життя, способам самореалізації, вибору відповідних цінностей, установок тощо.

Типовими маскулініними якостями вважаються інтелект, раціональність, незалежність, активність, сила (як фізична, так і психологічна, чи сила характеру), авторитарність, агресивність; стриманість в емоційних проявах, схильність до ризику, здатність до досягнень. Типовими фемінними якостями вважаються емоційність, м'якість, слабкість, турботливість, практичність, консервативність, інтуїтивність, реалістичність,

комунікативність, сензитивність, емпатійність. Для жінки важливо, щоб її зрозуміли, їй необхідно, щоб хтось розділив її почуття, висловив своє ставлення до неї, психологічні стосунки для жінки важливіші, ніж результат діяльності. Для чоловіка важливо вважатися компетентним, бути визнаним, йому треба досягнення своїх цілей, результат розв'язання задачі важливіший за систему стосунків, які супроводжують процес розв'язання.

Затитання: Риси маскулінності притаманні лише чоловікам, а фемінність – жінкам?

Відповідь: Традиційні риси маскулінності притаманні не лише чоловікам, так само як фемінність – не є тільки жіночою характеристикою. Практично кожна фемінна чи маскулінна якість може траплятись як у чоловіків, так і в жінок. В житті сучасного суспільства трапляється чимало фемінних чоловіків і маскулінних жінок (тут ідеться переважно про психологічні характеристики).

Останніми роками спостерігається загальна тенденція певної фемінізації чоловічої поведінки й маскулінізації жіночої, що позначається на таких сферах, як вибір професії, одяг тощо.

Затитання: Чи можливе поєднання високого розвитку фемінності та маскулінності в одній людині?

Відповідь: Так. Поєднання високого розвитку фемінності та маскулінності в одній людині (незалежно від її статі) дістало назву андрогінність. Андрогінія (грец. - двостатевий) - багатомірна інтеграція проявів емоційно-експресивного (жіночого) та інструментального (чоловічого) стилів діяльності, свобода тілесних експресій, відсутність жорсткого диктату статевих ролей, емансипація обох статей.

У психології особистості андрогінія розглядається як особистісна характеристика, не пов'язана з порушеннями статевого розвитку, статевої та гендерної ідентичності або статево-рольової орієнтації. Розвинута андрогінія в людини, незалежно від її статі, передбачає багатий арсенал і гнучкість її гендерно-рольової поведінки, високі соціально-адаптивні здібності та інші важливі якості. Наприклад, помічено, що обдарованим людям часто властива висока андрогінія. Крім того, вона може знімати обмеженість чоловічих і жіночих гендерних ролей, знижувати внутрішні конфлікти, пов'язані з неприйняттям своєї другої сутності. Андрогінна модель

статевих і гендерних ролей має перевагу перед іншими моделями, хоча й вона не досконала.

Запитання: Чи стикаються високомаскулінні чоловіки і високофемінні жінки з труднощами адаптації в сучасному суспільстві?

Відповідь: Так. Високомаскулінні чоловіки і високофемінні жінки мають більше труднощів у тих видах діяльності, які не відповідають традиційним статево-рольовим стереотипам, тоді як андрогінні особистості з високими потенціями маскулінності і фемінності легше змінюють тип і стиль діяльності залежно від умов, менше піддаються стресам.

Запитання: Які ж виділяють статево-рольові типи?

Відповідь: Загалом виокремили вісім статево-рольових типів: маскулінні чоловіки (нечутливі, енергійні, честолюбні); маскулінні жінки (наділені сильною волею, схильні змагатися з чоловіками і претендувати на їх місце у професії, соціумі, сексі); фемінні чоловіки (чутливі, цінують людські стосунки і досягнення духу, нерідко належать до світу мистецтва); фемінні жінки (архаїчний тип абсолютно терплячої жінки, що охоче погоджується бути "фоном" у житті близьких людей, характеризуються витримкою, вірністю і відсутністю егоїзму); андрогінні чоловіки (поєднують у собі продуктивність і чутливість, нерідко обираючи гуманні професії лікаря, педагога тощо); андрогінні жінки (здатні розв'язувати цілком чоловічі завдання, використовуючи жіночі засоби (гнучкість, комунікабельність); недиференційовані чоловіки і жінки (часто не вистачає лібідо в широкому значенні слова, вони страждають від нестачі життєвих сил).

Запитання: Чи існує тісний зв'язок між рисами фемінності та маскулінності юнаків з їхніми проявами акцентуації характеру?

Відповідь: Так, спостерігається тісний взаємозв'язок фемінності – маскулінності з проявами акцентуації характеру. Дослідження показують, що у маскулінних юнаків є наявність 100% гіпертимної акцентуації, яка характеризується ініціативністю, енергійністю та оптимістичністю, а також демонстративна 80%, яка виявляються через надмірну схильність до самопрезентації та підвищене бажання привертати до себе увагу, що є виявленням особистісного егоцентризму та тенденції до домінування. Високі маскулінні

показники також супроводжуються мінливістю настрою, який виявляється у циклотомічній акцентуації, яка становить 80%.

Проявом психологічної фемінності юнаків є підвищена емоційність та чутливість – емотивна акцентуація, а орієнтація на фемінні ідеали супроводжується надмірною мінливістю настрою, зокрема, чергуванням афективних та депресивних станів та психічною невірноваженістю – застрягаюча акцентуація.

Серед дівчат наявність маскулінних якостей визначає їх схильність до домінування – гіпертивної акцентуації 100%, що є типовим виявленням внутрішньої мужності, а також демонстративні прояви – демонстративна акцентуація 100%, що відображають бажання привертати до себе увагу та обумовлені більшою впевненістю в собі жінок з вираженими маскулініними характеристиками.

Фемінні риси здійснюють досить подібний вплив на особистісні прояви жінок, а саме: визначають вираженість демонстративної акцентуації, що обумовлено підвищеною експресивністю та емоційністю фемінних дівчат, а також досить сприятливим чином впливають на розвиток в них орієнтації на успіх.

Висновки. Дослідження взаємозв'язку фемінності-маскулінності з акцентуаціями характеру особистості в юнацькому віці, показують значущий вплив маскулінно-фемінних складових психологічної статі на особистісні риси жінок та чоловіків. Риси психологічної статі є взаємозалежні з акцентуаціями характеру особистості.

Джерела:

1. Берн Ш.М. Гендерная психология: Учебник / Ш. М. Берн. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2001. – 320 с.
2. Бутурлим Т.О. До проблеми формування гендерної культури старшокласників / Т. Бутурлим // Рідна школа. – 2009. – №12. – С.22-25.
3. Васютинський В.О. Владно-підвладні аспекти статево-рольової і гендерної взаємодії / В. Васютинський // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – №7. – С. 21-31.
4. Веленко А. Ю. Гендерні стереотипи та їх вплив на формування особистості школяра / А. Веленко // Психолог. – 2008. – №11. – С. 1-23.
5. Городнова Н.М. Гендерний розвиток особистості / Н. М. Городнова. – К.: Шк. Світ, 2008. – 128 с.
6. Грушко В.С. Акцентуації характеру: Хрестоматія / В.С. Грушко. – Тернопіль: Видавництво Астон, 2008. – 352 с.
7. Заброцький М. М. Основи вікової психології: Навчальний посібник / М.М. Заброцький. – Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2003. – 112с.

8. Завгородня О.С. До проблеми психологічного змісту фемінності та маскулінності / О. Завгородня // Освіта і управління. – 2002. – №4. – С.87-96.
9. Корнієнко І.В. Цінності та ціннісні орієнтації старшокласників: гендерний аспект / І. Корнієнко // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2005. – №1. – С. 147-156.
10. Максименко С. Д. Загальна психологія: Навч. посібник / С. Д Максименко, В.О. Соловієнко. – К.: МАУП, 2000. – 256 с.
11. Майерс Д.Д. Социальная психология: Учебник / Д. Д. Майерс. – СПб.: Питер, 2007. – 794 с.

Стаття надійшла 23 травня 2016 р.

Наконежна Лілія. Вплив соціального середовища на емоційний стан студентів

Кожного дня людина отримує безмежну кількість інформації про навколишній світ, для забезпечення нормального функціонування їй необхідно відповідати на зовнішні та внутрішні стимули. Відповідно реакції забезпечуються емоціями та почуттями, які відображають ступінь задоволення чи незадоволення відносно того чи іншого подразника. Зважаючи на той факт, що людина соціальна істота, яка практично увесь свій час проводить в оточенні найрізноманітніших людей, виникає питання чи впливає емоційний стан оточуючих на виникнення власних емоцій?

Висновки дадуть нам змогу чітко розуміти чи можливо навіювати іншим ті емоції, яких насправді вони б не відчували в даний момент, якби не ми, і чи не можна використовувати отримані результати наприклад для підтримування емоційного стану у людей, які перебувають у депресивних, апатійних та пригнічених станах.

Запитання: Чи можна з упевненістю стверджувати, що цементуючим фактором взаємної прихильності матері і дитини є емоції?

Відповідь: Наочним доказом може стати простий експеримент. Залиште на кілька хвилин однорічне немовля без матері в незнайомій кімнаті. Більшість дітей відреагує на розлуку яскравою емоцією [3, с. 19]. Саме емоційний зв'язок між матір'ю та дітям забезпечує виживання у перші дні життя кожної людини.

Запитання: Хто з перших висловився про важливу роль емоцій у поведінці людей?

Відповідь: Одними з перших про важливу роль емоцій у поведінці людей висловилися Ліпер, провідний фахівець з теорії особистості, і Маурер, видатний фахівець з психології навчання. Маурер стверджував, що «емоції є одним з ключових, фактично незамінних факторів у тих змінах поведінки або його результатів, які ми називаємо «научінням». Маурер повинен був визнати порочність загальноприйнятого для західної цивілізації недовірливого і презирливого ставлення до емоцій і їх приниження перед інтелектом (розумом, логікою). «Якщо представлені міркування вірні, то емоції надзвичайно важливі для самого існування живого організму і зовсім не заслуговують такого протиставлення "розуму"».

Затитання: *Характеризуючи емоції в чисто феноменологічному, описовому плані, які можна виділити ознаки?*

Відповідь: 1) представленість емоцій у свідомості у формі безпосередніх переживань; 2) двоїстий, психофізіологічний характер цих явищ; з одного боку - афективний хвилювання, з іншого - його органічні прояви; 3) яскраво виражена суб'єктивна забарвлення емоцій, властиве їм якість особливої "інтимності" [2, С. 147]

Затитання: *Як розглядають емоції вчені?*

Відповідь: Деякі дослідники розглядають емоції як короткочасні, миттєві стани, тоді як інші переконані в тому, що люди постійно перебувають під впливом тієї чи іншої емоції, що поведінка і афект - нерозривні. Деякі вчені вважають, що емоції руйнують і дезорганізують поведінку людини, що вони є основним джерелом психосоматичних захворювань. Інші ж автори, навпаки, вважають, що емоції відіграють позитивну роль в організації, мотивації і підкріпленні. Деякі дослідники зводять емоції до вісцеральним функцій, до проявлення діяльності структур, породжених вегетативною нервовою системою [3, с.16].

Затитання: *Розкажіть про «емоції» у вузькому та широкому значенні?*

Відповідь: У широкому розумінні емоції позначають будь-які можливі душевні переживання. У вузькому розумінні емоції (від. лат. *emoveo* — хвилюю, збуджую) — це відносно прості та короткотривалі душевні переживання, які характеризують ситуативне ставлення людини до навколишнього світу і до самої себе. Прикладом емоцій є задоволення та незадоволення, радість та сум, страх, гнів тощо [1, С. 314].

Затитання: *Опишіть шість властивостей емоцій та наведіть приклади до кожного з них?*

Відповідь: По-перше, емоціям та почуттям властива суб'єктивна забарвленість. Це означає, що вони несуть на собі відбиток індивідуальних особливостей людини, відображаючи своєрідність її життєвого досвіду, інтересів, установок тощо. Це певною мірою спотворює дійсність. Суб'єктивний фактор в емоціях та почуттях відіграє основну роль.

По-друге, емоції та почуття полярні. Якщо якийсь переживання має позитивний полюс, то завжди можна знайти і

негативний, наприклад, задоволення - незадоволення, радість - сум.

По-третє, у складних людських переживаннях спостерігається злиття цих полярних емоцій, в результаті чого з'являється амбівалентність, або подвійність, емоцій та почуттів. Наприклад, у ревнивої людини пристрасне кохання може поєднуватися із жагучою ненавистю. За законом Елькоста, всі людські емоції і почуття в нормі є амбівалентні[6, с. 223].

По-четверте, емоції та почуття людини можуть бути різної інтенсивності. Наприклад, страждання чи здивування можуть бути сильними і слабкими.

По-п'яте, для емоцій та почуттів характерна певна тривалість, яка пов'язана з глибиною переживань: чим почуття глибші, тим вони триваліші.

По-шосте, їм характерна предметність — ступінь усвідомленості і зв'язку з конкретним об'єктом. Наприклад, якщо людина переживає страх, то цей страх спричинений конкретним предметом або явищем[5, с 315].

Запитання: Назвіть основні функції емоцій?

Відповідь: є декілька функцій емоцій, зокрема:

- Сигнальна — емоції сповіщають людину про значущість тих чи інших умов або подій; про суб'єктивне ставлення людини до них; про те, з якими перешкодами вона зустрічається на своєму шляху; на що слід звернути увагу насамперед.
- Регулятивна — залежно від переживань людина скеровує свою діяльність у те чи інше русло, змінює свою поведінку. Емоції та почуття допомагають людині долати труднощі, будучи тією внутрішньою спонукальною силою до діяльності, яка зумовлює динаміку поведінки[4, с. 63].
- Комунікативна — за рахунок свого експресивного компонента, зокрема, експресії обличчя, емоції беруть участь у встановленні контакту з іншими людьми у процесі спілкування, у впливі на них.
- Організаційна — емоції та почуття можуть як організовувати людину, активізуючи внутрішні ресурси та увагу, так і дезорганізувати, порушуючи цілеспрямовану діяльність.
- Синтезуюча — емоційні переживання забезпечують цілісне та структуроване відображення предметів і явищ, допомагаючи побудувати цілісний суб'єктивний образ.

- Експресивна — емоції та почуття виражають переживання людини, що дає змогу краще зрозуміти внутрішній стан один одного.
- Спонукальна — емоції можуть мотивувати ту чи іншу поведінку людини.
- Антиципуюча — емоції та почуття, які виникають, випереджають розвиток реальних подій і попереджають про можливий кінцевий результат.
- Евристична — емоційне передбачення подій суттєво зменшує пошук правильного виходу із ситуації.
- Адаптаційна — завдяки емоціям та почуттям, які вчасно виникають, організм може пристосуватися до середовища ще до осмислення ситуації.
- Оздоровча — позитивні емоції сприятливо впливають на стан людини, активізуючи її функції.

М.Арнольд виокремлює мотиваційну функцію. Мотивація відкривається суб'єкту у вигляді емоційних явищ, які сигналізують йому про значимість об'єктів і спонукають направити на них діяльність[7]. Емоції і мотиваційні процеси при цьому не ототожнюються: будучи суб'єктивною формою існування мотивації, емоційні переживання являють собою лише підсумкову, результативну форму її існування, що не відбиває всіх тих процесів, які готують і визначають поява емоційних оцінок і спонукань.

Затитання: Чи може поведінка та емоції які ми спостерігаємо передаватися і нам?

Відповідь: Оскільки кожна людина практично безперервно перебуває в оточенні інших, то зрозуміло, що середовище певним чином впливає на неї та її емоційні реакції. Розглянемо експеримент Бандури(1961). Місце експерименту – одна з дошкільних установ Стенфорда. Дитина захоплено малює. У іншому кінці кімнати знаходиться доросла жінка, поруч з нею – дерев'яний конструктор, дерев'яний молоток і велика надувна лялька. Жінка впродовж однієї хвилини складає на підлозі конструктор, після цього вона встає і майже 10 хвилин лупцює надувну ляльку. Жінка б'є її молотком, копає ногами, кидає, не припиняючи кричати: «Дай їй в ніс! Вріж їй!» Після цього дитина - хлопчик, що бачив цей спалах люті, переходить в іншу кімнату, в якій багато дуже привабливих іграшок. Проте через кілька хвилин жінка відриває хлопчика від

гри, кажучи, що це – її кращі іграшки, які вона повинна берегти для інших дітей. Зфрустрований хлопчик переходить у третю кімнату, в якій багато іграшок для агресивних і неагресивних ігор, зокрема лялька «Бобо» і дерев'яний молоток. Він бере молоток і починає бити ляльку [1, с. 167].

Даний експеримент показує, що поведінка та емоції, які ми спостерігаємо у інших може передаватись і нам. Відбувається так би мовити зараження емоцій. Середовище сім'ї також відіграє важливу роль у процесі перейманні емоцій, адже діти найчастіше навчаються того, що бачать у поведінці та діях своїх батьків, таким чином копіюючи безліч реакцій.

Запитання: Які чинники впливають на емоційний стан?

Відповідь: На мою думку впливати на емоції можуть, як інші люди, що оточують чи знаходяться на відстані або речі, ситуації і власне безпосередньо сама людина. Взаємодія з іншими призводить до виникнення емоції в залежності від того чи є ця взаємодія приємною чи неприємною, добровільною чи примусовою. Своїми словами, вчинками, діями, розповідями можна викликати конкретні емоції у співрозмовника, налаштувати його на відповідну хвилю почуттів. При обміні інформацією, важливе враження складає і те, з якими емоціями вона була сказана. Люди здатні викликати емоцію хвилювання, захват, радість, задоволення, нудьга, заздрість, презирство.

Речі можуть впливати на наші емоції відповідно від стану, кольору, образу який виникає у спостерігача, від спогадів або асоціацій викликаних ними.

Ситуації, що виникають також викликають відповідні емоційні реакції залежно від людини. Прикладом може слугувати ситуація небезпеки, коли людина найчастіше виражає емоцію страху, розгубленості, паніки, тривоги, переляку. Або ситуація спортивного змагання, що супроводжується емоціями злості(спортивна злість), агресії, суперництва, тріумфа, сумнівами, впевненістю \ невпевненістю.

Важливим є вміння самої людини викликати у себе емоції, керувати ними та правильно їх показувати. Зазвичай кожен прагне викликати позитивні емоції, які супроводжуються покращенням фізіологічного стану організму. Тобто емоції сміху, які покращують дихальну, кровоносну систему. На даний час люди все частіше і частіше викликають у себе емоції за допомогою музики, відповідно до бажання того чи іншого стану ми підбираємо музику, яка і дарує нам ті чи інші емоції, та

настрій. З поширених способів впливати на свій стан є також читання книг, заняття спортом, допомога іншим, проведення часу із рідними та близькими, проведення часу на природі. Для людей творчих професій необхідно вміти оперувати своїми емоціями і впливати на них. Музиканти, художники, режисери, співаки, актори оперують своїми емоційними станами задля того аби добитись бажаного результату, отримати натхнення на створення чогось нового.

Затитання: *Наведіть дослідження впливу емоційно – забарвленого відеоматеріалу на емоційний стан студентів?*

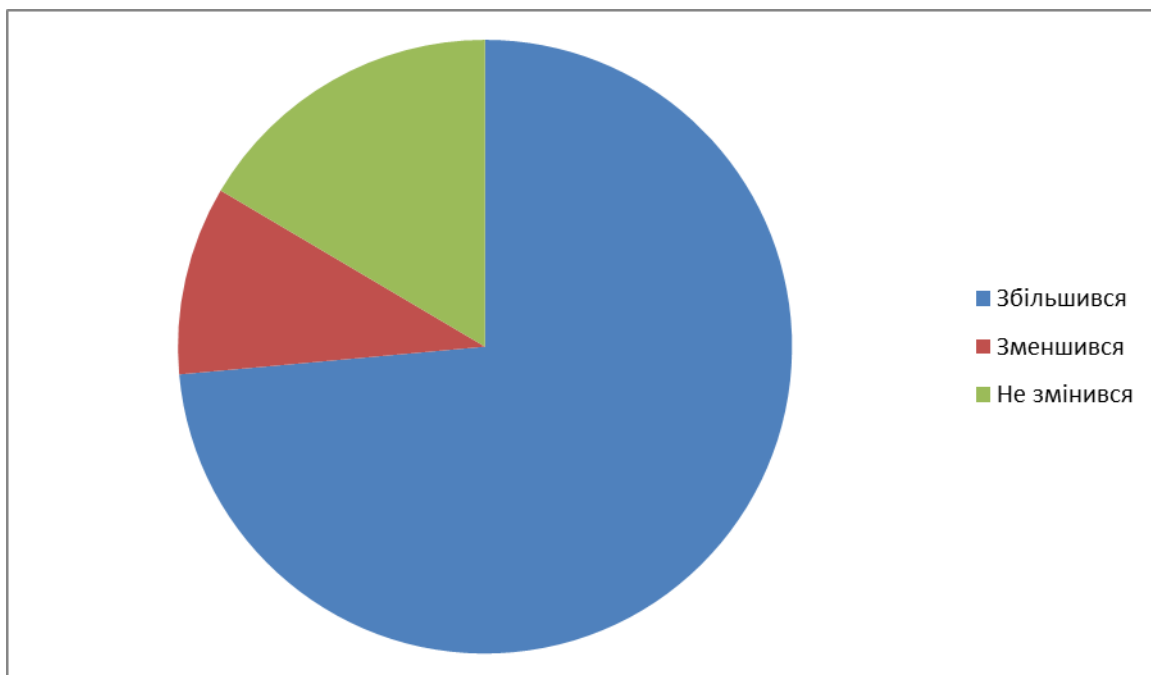
Відповідь: Досліджувані переглядали відео

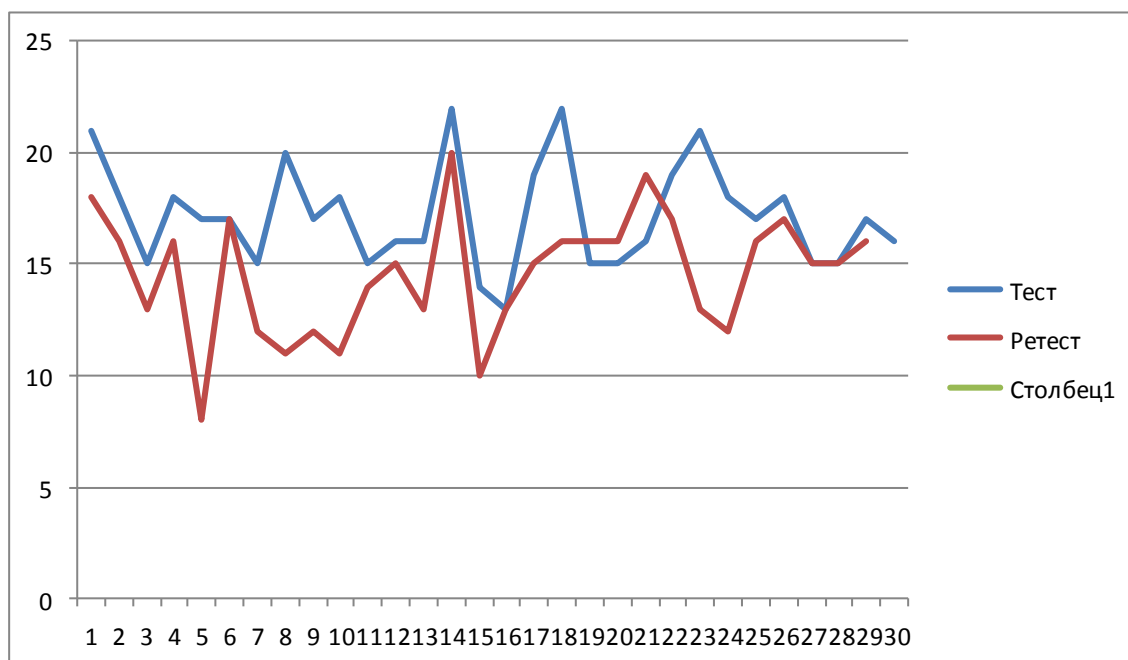
<https://www.youtube.com/watch?v=mT8rdYd4mf0>.

Відео тривалістю три хвилини в якому представлені позитивні емоції дітей, усмішка, здивування, сміх, радість і т.д.

Після перегляду даного відео, досліджувані повторно проходили тест «Самооцінка емоційних станів». В даному тесті максимальний бал 40 він означає повністю пригнічений стан, стан апатії. Мінімальний бал 4, означає піднесений настрій, непохитну впевненість, веселість та віру у власні сили. Після проведення експерименту підраховувались результати.

Вимірявши емоційний стан студентів до перегляду емоційно-забарвленого відеоролику було отримано такі результати (див. рис. 1).

Висновок. Емоції є одним з перших засобів спілкування з іншими, передачі інформації та встановлення контактів. Важливо уміти керувати своїми емоційними станами, могли змінювати їх та враховувати, ті фактори, що так чи інакше впливають на них із зовнішнього середовища.

Результати експерименту засвідчили, що існує певний зв'язок між емоціями, які студенти спостерігають, а які відчувають самі. Такий зв'язок по-різному відобразився у всіх досліджуваних, адже більшість студентів перейняли емоційний стан після перегляду відео, а інші навпаки, відчували погіршення. Існує і третя група у яких не відбулося ніяких змін, можливо це пов'язано із особливостями перебігу емоційний станів у даних людей.

Отже, експериментальним чином встановлено, що існує залежність емоційних станів студентів від середовища, в якому вони перебувають. Ці зміни відрізняються у всіх людей, в одних виникають подібні емоцій, у інших протилежні. Зміна емоційних станів залежить перш за все від індивідуальності досліджуваних, та від налаштованості їх до змін. Саме тому варто керувати своїми власними емоціями намагаючись бути в хорошому гуморі тим самим піднімаючи настрій тим хто довкола нас.

Джерела:

1. Гапон Н. Соціальна психологія. – Львів, 2008. – 169 с.
2. Додонов К.И. Эмоция как ценность. – М., 1978. – 147 с.
3. Изард К.Е. Психология эмоций. Перев. с англ. – СПб: Издательство «Питер», 1999. – 194 с.
4. Максименко С.Д. Експериментальна психологія – Київ, 2002. – 452 с.
5. Максименко С.Д. Загальна психологія: Навчальний посібник. – Київ.: «Центр навчальної літератури», 2004. – С. 125–140.
6. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: Підручник. – К., 2004. – 160 с.
7. Партико Т.Б. Загальна психологія. – Київ, 2008. – 314 с.

Стаття надійшла 23 травня 2016 р.

Пастух Галина. Смисложиттєві орієнтації Інтернет-залежної особистості

«Не в тому суть життя, що в ньому є, але у вірі в те, що в ньому має бути» (Йосип Олександрович Бродський)

«Все життя – це експеримент. Чим більше експериментів ти робиш, тим краще» (Ральф Велдоу Емерсон)

«Одного разу взявши в руки комп'ютерну мишку, опиняєшся у мишоловці...» (Михаїл Мамчич)

У психології підкреслюється величезна значущість для людини психологічного феномена смислу життя. І справді, людина, яка усвідомлює свої цілі, перспективи на майбутнє, може конструювати та порівнювати різні варіанти своєї поведінки здатна зробити вільний вибір, будувати своє життя за власними, а не чужими бажаннями та потребами. Смисложиттєві орієнтації – це результат усвідомлення людиною цілей і сенсу власного життя.

Термін «інтернет-залежність» вперше був запропонований американським лікарем Голдбергом, кілька років тому. Під цим поняттям він розумів непереборний потяг до Інтернету, що характеризується «згубною дією на побутову, навчальну, соціальну, робочу, сімейну, фінансову сфери діяльності» і життєвих орієнтацій, як таких, в цілому.

Інтернет-залежність – психічний розлад, нав'язливе бажання підключитися до Інтернету і хвороблива нездатність вчасно відключитися від Інтернету.

Затитання: *Чи дана тема буде актуальною у теперішній час?*

Відповідь: Людина завжди переймалася питанням пошуку смислу свого буття, свого призначення. Без такого пошуку неможливий розвиток особистості, вирішення конфліктних ситуацій, професійне та особистісне зростання. Відповідно, і розгляд сенсу життя матиме свою актуальність.

Відповідно беручи до уваги, те що «життєві орієнтації» розглядаються у багатьох науках, так і не були дослідженні глибинно, то розглядаючи питання, смисложиттєвих орієнтацій інтернет-залежної особистості, варто зауважити, наскільки дане питання має, свою значущість і актуальність у теперішній час, оскільки саме зараз ми можемо спостерігати,

швидке розповсюдження інтернет-мережі, яка ж неусвідомлено для людини, може стати її проблемою.

Отож, говорячи про актуальність питання «життєві орієнтації» у інтернет-залежних особистостей, то варто також, зауважити, ще те, що багато людей мають доступ до інтернету (Інтернет кафе, та ін.), який стає невід'ємною частиною їхнього життя, і відповідно з часом все більше впливає на них, забираючи у людей більше їхнього часу, і змінює їхні орієнтації, сенси в житті.

Затитання: Розглядаючи дану проблематику, які вчені, і як саме розглядали смисложиттєві орієнтації?

Відповідь: Проблема смислу життя або життєвих орієнтацій розглядалась і досліджувалась практично усіма школами як у зарубіжній літературі (А. Адлер, М. Рокіч, В. Франкл, Дж. Ройс), так і у російській (А.Г. Асмолов, Б.С. Братусь, Ф.Є. Вислюк, Г.О. Вайзер, Д.О. Леонтьєв, Д.О. Чудновський), а також у українській психології (С.Д. Максименко, О.В. Киричук, А.О. Толстоухов та ін.).

Д. О. Леонтьєвим детально розглянута проблема смислу, і на його думку, смисл це" відношення між суб'єктом та об'єктом або явищем дійсності, яке визначається місцем об'єкта (явища) в житті суб'єкта, вирізняє цей об'єкт (явище) в картині світу і відображається в особистісних структурах, які регулюють поведінку суб'єкта стосовно даного об'єкта (явища).

Д.О. Леонтьєв наголошував, що в сферу інтересів психології особистості входить питання про те, який вплив здійснює переживання відсутності або присутності смислу на життя та діяльність людини, зокрема звернення людини, після втрати життєвих орієнтацій, до адиктивної поведінки, а також причини його (сенса життя) втрати і шляхи пошуку.

В.Е. Чудновський визначає життєві орієнтації особистості" як ідею, яка містить в собі ціль життя людини, "присвоєну" нею, що стала для людини цінністю надзвичайно високого порядку, втрата якої може призвести до прийняття рішення завершити своє існування на землі .

Ю.Б. Гіппенрейтер розглядає смисл життя" як процес, спрямований на повну інтеграцію та координацію мотиваційної сфери особистості".

С.Л. Рубінштейн сенс людського життя–бути джерело світла і тепла для інших людей, бути перетворювачем життя,

викорчовувати з неї всяку скверну і безперечно вдосконалювати життя .

Б.С. Братусь розмірковує про смисл життя як про нагальну потребу, яка ґрунтується на фундаментальному протиріччі між обмеженістю (смертністю) індивідуального буття та універсальністю родової сутності людини.

У теорії В. Франкла поняття смислу життя займає центральне місце. Прагнення до пошуків і реалізації людиною смислу життя В.Франкла розглядає як вроджену мотиваційну тенденцію, властиву всім людям яка є основним двигуном поведінки і розвитку особистості. Відсутність смислу виступає причиною багатьох психічних захворювань, в тому числі специфічних "ноогенних неврозів" та різних видів відхилень, зокрема актуально згадати, саме адиктивну поведінку, яка може бути наслідком втрати сенсу життя людиною. Хоча сенс життя кожної людини унікальний, існують і смислові універсалії – цінності, які становлять узагальнені типові смисли.

За В. Франклом, людина не може позбутися смислу життя ні за яких обставин, смисл життя завжди може бути знайдений. Він вважає, що людина може знайти сенс життя трьома шляхами: у справі, спрямованій на досягнення соціально – значущих цілей; у переживанні гуманістичних цінностей.

Безсумнівно, смисли вкорінені в бутті, вони існують в об'єктивній дійсності, але реалізація об'єктивно існуючого онтологічного смислу завжди особистісна. Наявність смисложиттєвих орієнтацій виступає критерієм сформованості особистості, показником того, наскільки людина готова керувати своїм життям і не залежати від зовнішніх обставин.

На думку К.О. Абульханової-Славської, смисложиттєві орієнтації–це цінність і одночасно переживання цієї цінності людиною в процесі її вироблення, присвоєння та здійснення .

Як вказує Д. О. Леонт'єв, те, що надає життю смислу, може лежати і в майбутньому (цілі), і в сьогоденні (почуття повноти і насиченості життя), і в минулому (задоволеність підсумками прожитого життя). Разом з тим це питання не пізнання, а визнання, людина не винаходить або інтелектуально конструює смисл життя, а знаходить його за допомогою конкретних дій. Для характеристики смислової сфери особистості використовується ще поняття загального рівня осмисленості життя. Осмисленість життя можна розглядати як енергетичну

характеристику смислової сфери, спрямованості життєдіяльності суб'єкта на певний смисл.

Наповненість життя стійким смислом проявляється, наприклад, в стійкості, енергії, життєстійкості, а відсутність сенсу виражається в депресії та соматичних захворювань, адиктивній поведінці. І. Ялом розглядаючи смисложиттєві орієнтації пов'язуючи їх із переживанням депресії, виокремив кілька критеріїв, а саме :

- Відсутність сенсу життя має тісний зв'язок з психопатологією.
- Осмисленість життя пов'язана з глибинними релігійними переконаннями.
- Осмисленість життя має зв'язок з трансцендентними цінностями, тобто цінностями, які виходять за межі власного "Я".

Показник осмисленості життя пов'язаний з приналежністю до певної групи, заняттям певною справою.

Смисл життя треба розглядати в перспективі розвитку, оскільки ступінь осмисленості може змінюватись протягом життя.

Таким чином, характеризуючи категорію "смислу", або "сенсу", або "смисложиттєвих орієнтацій", у психології дослідники відзначили позитивний вплив на життя та становлення особистості.

Затитання: Розглядаючи дану проблематику, як саме можна аргументувати проблему інтернет-залежності, посилаючись на дослідників?

Відповідь: Щодо поглядів дослідників, про інтернет-залежність, то варто знову сказати, що інтернет-залежність - це психічний розлад, нав'язливе бажання підключитися до Інтернету і хвороблива нездатність вчасно відключитися від Інтернету.

Поведінково Інтернет-залежність виявляється в тому, що люди настільки віддають перевагу життю в Інтернеті, що фактично починають відмовлятися від свого "реального" життя, проводячи до 18 годин на день у віртуальній реальності та не менше 100 годин в тиждень.

Інше визначення Інтернет-залежності: «нав'язливе бажання ввійти в Інтернет, знаходячись off – line, і нездатність вийти з Інтернету, будучи on – line». Часто використовується ще й таке:

"Інтернет-залежність – це нав'язлива потреба у використанні Інтернету, що супроводжується соціальною дезадаптацією та яскраво вираженими психологічними симптомами» .

Незважаючи на те, що офіційно проблема Інтернет-залежності не визнана, вона приймається до уваги в багатьох країнах, наприклад, у Фінляндії молодим людям з Інтернет – залежністю надається відстрочка від армії.

Вже й юристи визнали правомірність залежності від Інтернету – коли відомого американського хакера Кевіна Мітніка засудили в перший раз, то захист будувався на визнанні його адиктом, і даний «діагноз» був прийнятий і визнаний пом'якшуючою обставиною. Захисники британця Пола Бедуорта змогли переконати суд, що їх підзахисний страждає нав'язливими потягами до комп'ютерів і не підлягає засудженню за свої злочини, всі з яких відбулися в Мережі.

Запитання: Чи інтернет-залежність, має особливості, якщо так то які?

Відповідь: Так, інтернет-залежність має свої особливості, можна відзначити особливості Інтернет-залежності. А саме, це не хімічна залежність, якщо для формування традиційних видів залежності вимагаються роки, то для Інтернет-залежності цей термін значно менший. За даними К. Янг, 25% залежних придбали залежність протягом півроку після початку роботи в Інтернеті, крім того, якщо довготривалі наслідки залежності від алкоголю та наркотиків добре досліджені, то стосовно Інтернет-адикції відсутня можливість довготривалого спостереження.

Особистість, яка залежить від Інтернет мережі, можна побачити одразу. Він звернений усередину себе, не помічає або ігнорує зовнішні події, погано адаптується до реального життя. Навіть краса природи – і та сприймається з меншим захопленням, оскільки можливості комп'ютерної графіки безмежні, і на екрані монітора з'являються чудові, фантастично прекрасні, але неіснуючі насправді, пейзажі. Потяг до комп'ютерних ігор – із подорожами до неймовірних світів усе більше занурює у віртуальність. Цей стан вже й називається Інтернет – залежністю.

Запитання: Які темпи розвитку інтернет-адикції у людини, і чи у кожної вони будуть однакові?

Відповідь: Ні, темпи розвитку інтернет-залежності є індивідуальні і обумовлені особливостями протікання його

психічної діяльності. У кожної людини залежність розвиватиметься по-різному, і в залежності від особливостей кожної людини. З розвитком залежності, особистість людини зазнає глибинну і системну трансформацію.

Відбувається спотворення в системі смисложиттєвих орієнтацій, морально-етичних установок; зниження ділових амбіцій, виникає фінансова неспроможність; втрачається значимість таких цінностей, як любов, дружба, співпереживання, творчість і т. д.

Запитання: Як інтернет-адикція впливатиме на смисложиттєві орієнтації особистості?

Відповідь: У людини розвиватимуться такі якості, як замкнутість, дратівливість, агресивність; поряд з цим переосмислюються власні моральні уявлення, внаслідок чого людина стає брехливою, часто вдається до протиправних дій. У залежної особистості присутнє, постійне відчуття страху, часті депресивні стани, можливе виникнення суїцидальних спонукань та ін.

Слід зазначити, що занижена самооцінка і низька розвиненість вольових якостей не завжди є факторами, що лежать в основі формування залежності, у особистості, і відповідно не тільки вони будуть впливати на смисложиттєві орієнтації людини. Відповідно, ми можемо говорити про те, що переоцінка себе і своїх можливостей, досить розвинені вольові якості, можуть також спричинити схильність до адиктивної поведінки, а саме інтернет-залежності, і вплинути на життєві орієнтації людини.

Запитання: Охарактеризуйте особистість, яка є залежною від Інтернет мережі та опишіть смисложиттєві орієнтації?

Відповідь: Особистість, яка залежить від Інтернет мережі, буде характеризуватися, зверненістю усередину себе, не помічатиме або ігноруватиме зовнішні події, погано адаптуватиметься до реального життя. Навіть краса природи – і та сприймається з меншим захопленням, оскільки можливості комп'ютерної графіки безмежні, і на екрані монітора з'являються чудові, фантастично прекрасні, але неіснуючі насправді, пейзажі. Потяг до комп'ютерних ігор – із подорожами до неймовірних світів усе більше занурює у віртуальність. Згідно із зазначеним, важливо зауважити, що

часто саме підлітки можуть втікати у «віртуальний світ», від своїх проблем, незрозуміння власних батьків.

Таким чином, можна зазначити, що у підлітка відбувається формування смисложиттєвих орієнтацій, смислу, цінностей, і звернення підлітка до адиктивної поведінки, сильно вплине на зміст і саму смисложиттєву орієнтацію, яку в свою чергу можна назвати інтегрованою, оскільки вона «смисложиттєва орієнтація» підлітка впливатиме на майбутню його поведінку, на його цінності і орієнтири у житті.

Отже, потреба у самопізнанні, самоутвердженні особи з адитивними особливостями реалізуються перш за все у своєму контакті з адитивними агентами (Інтернетом), але не в спілкуванні. Поряд із дисфункціональними процесами в спілкуванні, порушуються, перекручуються і втрачають цінність такі значимі механізми міжособистісної перцепції, як ідентифікація, емпатія, рефлексія. Таким чином, втрачається здатність ставити себе на місце партнера, співчувати, уявляти, яким тебе сприймають оточуючі. Інтернет-адикт обмежує в собі основні потенціали, які характеризують особистість: комунікативний, пізнавальний, моральний, творчий і естетичний. Отже, намагання втекти від проблеми і ілюзія комфорту прирікає Інтернет-адикта (залежну людину) на особистісний застій, неспроможність чи повний крах і в першу чергу визначатиме, його смисложиттєві орієнтації, в залежності від наявної адикції, у нашому випадку Інтернету.

Запитання: Отже, який вплив здійснюють ціннісні орієнтації на особистість?

Відповідь: Таким чином, можна сказати, що ціннісні орієнтації – найважливіший компонент свідомості особистості, який суттєво впливає на сприйняття навколишнього середовища, відношення до суспільства, соціальної групи, на уявлення людини про саму себе. Як елемент структури особистості вони відображають її внутрішню готовність до дій щодо задоволення потреб і цілей, дають напрямок її поведінці у всіх сферах діяльності.

Запитання: Чи можете виокремити фактори які впливають на формування інтернет-залежності?

Відповідь: Так, дуже важливо зауважити, що на залежну поведінку особистості, здійснюється вплив факторів, як соціальних, психофізіологічних, так і спадково-біологічних. Які

в свою чергу будуть мати хоч, і не значний вплив, але все ж певним чином будуть впливати на формування у людини смисложиттєвих орієнтацій

Запитання: Розкривши дану тему, підведіть підсумок проблематики смисложиттєвих орієнтацій інтернет-залежної особистості?

Відповідь: Проаналізувавши смисложиттєві орієнтації інтернет-залежної особистості, варто зазначити, що темпи розвитку залежності є індивідуальні і обумовлені особливостями протікання його психічної діяльності, як вже зазначалось. З розвитком залежності, особистість людини зазнає глибинну і системну трансформацію. Відбувається спотворення в системі смисложиттєвих орієнтацій, морально-етичних установок, зниження ділових амбіцій, виникає фінансова неспроможність, втрачається значимість таких цінностей, як любов, дружба, співпереживання, творчість і т. д. У людини розвиваються такі якості, як замкнутість, дратівливість, агресивність, поряд з цим переосмислюються власні моральні уявлення, внаслідок чого людина стає брехливою, часто характеризується, зверненістю усередину себе, не помічає або ігнорує зовнішні події, погано адаптовується до реального життя.

Запитання: За допомогою яких методик можна визначити інтернет-залежність, Які можна надати рекомендації інтернет-залежним особам?

Відповідь: інтернет-залежність можна визначити за допомогою методики Інтернет-залежності Кімберлі Янг, тест Кулакова С.О. на дитячу Інтернет-залежність, та методики "Діагностики девіантної поведінки". Можна надати рекомендації, для Інтернет-залежних людей:

- Встановити межу часу, який можна проводити і Інтернеті;
- Змушувати себе час від часу кілька днів поспіль не працювати в Інтернеті.
- Програмним чином заблокувати доступ до якихось конкретних ресурсів Інтернету.
- Встановити для себе правило: не звертатися до мережі Інтернет протягом робочого дня (якщо тільки це не входить в робочі обов'язки).

- Ввести відчутні для себе (однак без нанесення збитку здоров'ю) санкції за недотримання такого роду правил і обмежень.
- Накладати на себе подібні санкції до тих пір, поки не відновиться здатність виконувати дані самому собі обіцянки.
- Змушувати себе замість роботи в Інтернеті займатися чимось іншим.
- Навчитися отримувати від життя інші насолоди, здатні замінити або перевершити задоволення, яке Ви отримуєте від роботи в Інтернеті.
- Звертатися за допомогою родичів, друзів чи психолога кожного разу, коли власних зусиль виявляється недостатньо.
- Уникати таких зустрічей і перебування в таких місцях, які могли б спонукати Вас повернутися до адиктивної поведінки.

Отже, нами була розкрита і проаналізована тема, смисложиттєвих орієнтацій інтернет-залежної особистості, а також, були висвітлені основні, поняття і терміни даної проблематики.

Джерела:

1. Абульханова-Славская К.А. Рубинштейновская категория субъекта и ее различные методологические значения // Проблема субъекта в психологической науке / Отв. ред. А.В. Брушлинский, М.И. Воловикова, В.Н. Дружинин. – М.: Академический проект, 2000. – 89 с.
2. Бардиер Г. Интолерантность и дивергентное поведения. – СПб., 2000. – 41 с.
3. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки: Курс лекцій. – К.: МФУП, 2006. – 88 с.
4. Бродовська В.Й., Грушевський В.О., Партик І.П. Тлумачний російсько-український словник психологічних термінів: Словник. – К.: ВД «Професіонал», 2007. – 512 с.
5. Бондурка О.М. Тюріна В.О. Федоренко. О.І. Основи психології і педагогіки : Підручник. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. –336 с.
6. Бурова В.В. Социально-психологические аспекты Интернет-зависимости. – М., 2001. – С. 32.
7. Варій М. Й. Психологія особистості: Навч. пос. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 592 с.
8. Варій М. Й. Загальна психологія: Підручник / Для студ. Психол. і педагог. спеціальностей. – 2-ге видпн., випр. і доп. – К.: «Центр учбової літератури». – 2007. – 968 с.
9. Дремов. С.В. Уразаев. А.М. Мамышева. Н.Л. Аддиктивное состояния человека: Учеб. Пособие. – Томск: Изд – во Томского гос. Пед. Ун-та, 2000. – 90 с.
10. Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. Пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издат. Центр «Академия», 2003. – 288 с.

Стаття надійшла 16 травня 2016 р.

Хомік Христина. Страх смерті в осіб похилого віку: проблема чи вимисел?!

Хочеш побачити, чим є життя, запитай, чим є смерть...

*Смерть вказує нам на те, чим ми є.
Гейббель*

Похилий вік в онтогенезі людини виступає як механізм, який пов'язує життя і смерть. Усвідомлення того, що життя не безмежне, особливо чітко й в повному обсязі з'ясовується людиною саме у період похилого віку. Тема смерті займає важливе місце в сучасному філософському і психологічному осмисленні людського буття, адже смерть є джерелом страху. Страх смерті має велике значення у внутрішньому досвіді людини, він переслідує її, як ніхто інший, і завжди нагадує про себе «підводним каменем», і саме в похилому віці цей «камінь» стає найбільш видимим.

Затитання: *Наскільки проблема страху перед смертю є поширеною в сучасних умовах?*

Відповідь: Зауважу, що життя та смерть взаємопов'язані й взаємозалежні один від одного – смерть включена в контекст життя, як невід'ємна його складова частина. Людину завжди цікавить тематика смерті, таку увагу до даного феномену, можна пояснити не лише простою цікавістю, але й тим, що людина несвідомо прагне зменшити свою невротичну реакцію тривоги перед скінченністю власного життя. Подібне ставлення повністю зрозуміле, адже часто уявлення людини про кінець життя пов'язані з термінальними станами, больовими відчуттями, які супроводжують її. Тому, можна зазначити, що проблема страху смерті є завжди актуальною для особистості, як на несвідомому, так і на свідомому рівнях.

Затитання: *Хто із сучасних дослідників займався дослідженням проблеми «страху смерті»?*

Відповідь: Перш ніж перейти до психологів, які приділили значну увагу питанню «страху смерті», зауважимо, що дослідженням проблеми смерті займалися зарубіжні та вітчизняні філософи минулого й сучасності. У психологічному ж плані питанням смерті та пов'язаних з нею страхів займалися як зарубіжні, так і вітчизняні вчені, серед зарубіжних підходів найбільш розробленою ця проблематика в прикладних

аспектах психодинамічного і екзистенційного напрямків психотерапії (З. Фрейд, К. Юнг, Е. Еріксон, Е. Фромм, Р. Мей, І. Ялом та інші). В свою чергу, виявлення образу смерті та особливостей структури страху смерті у людей різних статевих, вікових, соціальних, етнічних груп здійснювалося в працях Дж. Макк-Леннана, Д. Темплера, М. Альберта та інших. У вітчизняній психології значний внесок у розробку проблеми страху смерті зробили такі вчені, як А. Гнезділов, А.О. Романець, Б. Парамонов, М. Єрмолаєва, М. Шахматов, С. Белорусов, Т. Гаврилова.

Запитання: Яке визначення «страху смерті» дають в психології?

Відповідь: Насправді, існує доволі багато думок з приводу того, що собою являє страх смерті. Так, на думку І. Кона [3], страх смерті – це нормативна умова повноцінного особистісного розвитку і процесу дорослішання людини. З. Фрейд, в свою чергу, стверджував, що страх смерті – це похідне від тривожності, вчений пов'язував його з боязню кастрації та розлуки [7].

Запитання: Якими є основні причини виникнення такого феномену, як страх смерті?

Відповідь: В психологічній літературі є багато поглядів на основні причини страху смерті. Так, А. Рязанцев вважає, що основними причинами страху смерті являються: жах перед невідомим та невизначеним; сумніви на рахунок власного безсмертя; небажання розлучатися з тим, що було важливе і з тими, кого по-справжньому любив або ж до кого був відверто прив'язаний; ототожнення себе зі своїм фізичним тілом і жах перед можливістю їх втрати [1].

Е. Фромма вказував на те, що страх смерті виникає, як результат неправильного ставлення людини до життя, а саме переважанню у людини та взагалі у всьому суспільстві орієнтації на володіння чим-небудь, а не на повноцінне буття. Правда, деякі дослідники вважають, що страх смерті не вроджений, а набута в ході життя властивість психіки [3; 7]. Цікавим виявилось те, що психологічне дослідження з приводу страху смерті соціолога з Флоридського університету М. Ардельт виявило, що страх та уникання теми смерті значно більшою мірою притаманні людям, які відчувають своє життя порожнім та безглуздим. Отож, на мою думку, причини страху

смерті є найрізноманітніші, адже окреслюють життєвий шлях людини протягом усього життя.

Затитання: *Щодо страху смерті, чи існують в психології види його переживання?*

Відповідь: Відповідаючи на питання слід зазначити, що існує декілька класифікацій, у яких вчені описували види та типи даного феномену. На мою думку, найбільш вартісною серед них є класифікація Ж. Хорона, що виділяє такі види страху смерті, як страх самої події помирання; страх того, що настане після смерті; страх зупинки буття. Я вважаю, що дана класифікація найбільш повно розкриває особливості даного феномену.

Затитання: *На вашу думку, чи є страх смерті вродженим, чи набувається протягом життя?*

Відповідь: Щодо даного питання, то тут я опираюся на погляди В. Кузнецова, О. Щеколова, які зазначали, що страх смерті обумовлений не лише соціальним фактором, але й вродженим інстинктом страху смерті, який притаманний як людині, так і тварині. Цю думку підтверджують також роботи С. Грофа, Дж. Хеліфакса, які доводять, що ті люди, які пройшли клінічну та психологічну смерть, позбавляються страху смерті, у них зникають психологічні механізми захисту та бар'єри, формуються позитивні образи смерті, оскільки приходить розуміння природності цього явища [2; 4].

Затитання: *Чи існує вікова категорія людей в яких страх смерті проявляється найбільш яскраво?*

Відповідь: Зазначу, що страх смерті зазвичай не проявляє себе, поки людина не досягає пубертатного періоду, адже саме підлітків часто починають хвилювати роздуми про смерть, деякі навіть подумують про самогубство. Але, все доволі індивідуально, оскільки існує багато тверджень, що страх смерті починає розвиватися ще у дитячому віці, а саме з 3 років. Цю думку підтверджує, позиція таких вчених, як К. Юнг, І. Ялом, які визначають циклічність страху смерті впродовж всього періоду онтогенезу. Варто зазначити, що дитину страшить сама думка про смерть; дорослий зневажає смерть і готовий вступити з нею в боротьбу; людина середнього віку більш обережна – її прив'язують до життя професійні вподобання, сім'я, плани на майбутнє. В похилому віці смерть втрачає свій

невизначений, абстрактний характер і стає близьким та глибоко особистісним явищем. Сама ж думка про смерть глибоко індивідуальна, вона викликає різне ставлення в залежності від психологічного настрою та соціального положення людини. Страх смерті ж, як стверджують психіатри, не є звичним віковим явищем, а являє собою різновид неврозу, який формується в дитячому і підлітковому віці та який загострюється у старості. Так, щодо осіб похилого віку, то існують свої протиріччя, адже за даними А.І. Тащевої, явний страх смерті відчуває лише 16 % респондентів похилого віку. На противагу їй, С. Самер, Дж. Крайст та Б. Сігал виявили, що найбільш яскраво страх смерті проявляється саме в осіб похилого віку [1; 6]. Отож, ми можемо стверджувати про те, що страх смерті є характерним для усіх вікових періодів, але найбільш яскраво він проявляється саме в період похилого віку, коли людина безпосередньо зустрічається з фактом скінченності власного буття.

Запитання: Як саме і які причини спонукають осіб похилого віку боятися смерті?

Відповідь: Дане запитання є, справді, актуальним, оскільки люди часто плутають страх перед смертю з фактом тривожності. Усвідомлення наближення смерті спонукає літню людину реконструювати в пам'яті минуле, знову подумки пережити радісні хвилини та втрати. Огляд власного минулого наприкінці життя допомагає вирішити внутрішні конфлікти, переосмислити власний життєвий шлях, оцінити свої можливості, зрозуміти себе та з'ясувати справжні здобутки власного життя. Люди похилого віку більше бояться смерті, якщо вони психологічно незрілі або мало залучені в життєву активність; нарешті, тривога смерті, як свідома, так і несвідома, пов'язана з нейротизмом. Слід зауважити й те, що люди похилого віку, які переживають страх перед смертю, намагаються «вносити» щось в інших людей, вони повчають оточуючих, намагаються передати близьким свій досвід, свої знання. Все це пов'язане з прагненням людини до безсмертя, зі страхом, що після її фізичної смерті в світі нічого не зміниться, ніхто про неї не згадає і все, що було нею зроблене, всі її переживання в кінцевому результаті зникнуть разом з нею. Позбавлення від цього страху смерті можливе лише через віру в те, що душа безсмертна і відродиться, нехай хоча б в іншому

тілі. Таким чином, «внесок в інших», незалежно від кількості цих інших, є важливим фактором, що стабілізує протікання кризи похилого віку і зменшує деструктивний вплив страху смерті на особистість людини похилого віку. Він дає людині впевненість у її значимості для інших, відчуття цілісності та сенсу прожитого життя, знижує страх перед хворобами і смертю.

Отже, страх смерті штовхає людину похилого віку не просто до втечі від реальності, він спонукає її використовувати резерв психічної енергії, що в подальшому може призвести до психосоматичних розладів та дезінтеграції особистості людини. Загальновідомо те, що люди похилого віку частіше говорять про смерть, ніж молоді, оскільки в них з'являється більше часу для роздумів та оцінки власного життя. Роздуми стосуються страху смерті, який, зазвичай, «захоплює» тих людей, які оцінюють власне життя негативно, які вважають власні життєві події неважливими. Це в більшості похмурі, пригнічені люди, які не вміють радіти і радувати інших. Велику роль у витісненні страху смерті відіграє аналіз власного життя, підведення висновків, пошук сенсу життя. Відчуття страху смерті не є причиною деструктивних дій, а входить у загальну симптоматику емоційних порушень у патології і в крайні варіанти норми. Крім того, відчуття страху смерті є обов'язковою складовою зрілої, правильно соціалізованої особистості.

Затитання: Чому саме похилий вік вважається найбільш чутливим щодо виникнення страху смерті?

Відповідь: Цьому сприяють вікові особливості людей похилого віку. Адже, старість – це завершальний період людського життя, який виражається не тільки в поступовому зниженні можливостей людського організму, в ослабленні здоров'я, занепаді фізичних сил, але характеризується і власне психологічними змінами, такими як, наприклад, інтелектуальний та емоційний відхід у внутрішній світ, у переживання, пов'язані з оцінкою і осмисленням прожитого життя. За останні десятиліття створено ряд концепцій старості, зібраний значний емпіричний матеріал на предмет виявлення психологічних характеристик осіб від 60 до 90 і більше років. Зазначу, що існує галузь психології, присвячена вивченню психологічних особливостей даного вікового етапу, – геронтологія [2; 5].

Запитання: *Чи погоджуєтесь Ви з думкою, що страх смерті присутній в усіх людей похилого віку?*

Відповідь: Так, і з приводу даного запитання, можу зазначити, що страх смерті – це невід'ємна частина людського існування, яка існує паралельно з життям людини. Саме страх смерті властивий людині за фактом того, що вона людина. Тому, варто погоджуватися з думкою Е. Фромма, який вважав, що відмовитися від страху смерті – все рівно, що відмовитися від власного розуму [6; 7].

Запитання: *Ви вказували на те, що переживання страху смерті визначається ставленням людини до життя, які особливості даного процесу, на Вашу думку, є найбільш визначальними?*

Відповідь: Тут варто зазначити, що ставлення людини до життя, так, як і ставлення людини до питання смерті є індивідуальним. Індивідуальні відмінності у ставленні до смерті в людей похилого віку обумовлені їхніми життєвими цінностями, адаптованістю до життя, станом здоров'я, якістю прожитого життя та вмінням жити в теперішньому часі, але виникає питання звідки взагалі береться страх смерті людини? Найповнішу характеристику цьому явищу дав Д. Рейнгольд. На його думку, первинним джерелом страху смерті є родова пам'ять та інстинкти, які виступають у ролі деякого програмного забезпечення, що виконує роль індикатора небезпеки. Вчений стверджує, що смерті бояться люди, які не прийняли старість, як вік життя, не адаптувалися до неї, які страждають важкими недугами та які бояться помирання, як періоду посилення страждань та безпомічності [6].

Запитання: *Страх смерті сприймається більшою мірою як явище негативне. Проте чи можна виділити якісь його позитивні сторони?*

Відповідь: Безумовно, адже як вже зазначалось в ході нашої розмови, феномен страху смерті можна використовувати в контексті його ресурсу для життя людини, а саме він сприяє усвідомленню життєвих стратегій та пріоритетів. По-перше, страх смерті вважається невід'ємною частиною людського існування, існуючи паралельно з життям людини. Смерть – це екзистенційний феномен, властивий людині за фактом того, що вона людина.

Запитання: *Як можна виявити наявність у людини страху смерті?*

Відповідь: Насправді, виявити його не так і важко, це можна зробити шляхом спостереження за людиною, оскільки людина, яка боїться смерті буде уникати розмов про неї, для неї вікові зміни, будуть причинами старіння, втрату близьких – людина буде сприймати з жахом й при цьому, ми завжди у поведінці зможемо простежити певні нав'язливі дії, які будуть свого роду «ритуалом» втечі від моменту старіння, та, як наслідку, смерті. Звісно ж, це більш суб'єктивний метод, але в повсякденному житті ми можемо скористатися саме ним, в наукових ж колах, діагностувати страх смерті можна за певними діагностичними методиками, наприклад «Шкала смертельної тривожності Д. Темплера», опитувальник «Страх особистісної смерті», Опитувальник «Ставлення до життя, смерті і кризової ситуації» А. Баканова та методика «Метафори особистісної смерті» Дж. Макк-Ленанна.

Запитання: *І на завершення нашої розмови, хотілося б задати таке питання: «Чи виділяють психологи певні поради, які дозволять людям похилого віку впоратися зі страхом смерті?»*

Відповідь: Як на мене, то універсального методу тут не існує, адже даний феномен переживається людиною похилого віку по-різному. З одного боку, він може завдавати руйнівного впливу, підвищуючи тривожність та депресію, почуття безпорадності та безнадійності, що може призвести до життєвої кризи. А з іншого, – може надати життю сенс, зробити його більш повним і змістовним. У будь-якому випадку «зіткнення зі смертю» яскраво переживається людиною похилого віку і змінює її ставлення до життя та смерті, її особистісні цінності. Зазначу, що адекватне ставлення людини до смерті може запобігати характерним для пізнього віку специфічним змінам в емоційній сфері людини. Коли людина адекватно сприймає природність смерті, й самий страх смерті «відходить на другий план».

Запитання: *Чи можна дати рекомендації щодо попередження виникнення страху перед смертю?*

Відповідь: Думаю, на це запитання, варто процитувати погляд Е. Фромма, який писав: «Є тільки один спосіб – як вчать Будда, Ісус, стоїки і Майстер Екхарт – дійсно подолати страх

смерті – це не чіплятися за життя, не ставитися до життя як до власності» [7].

Висновок. Отже, страх смерті не є хворобливим явищем, а притаманний усім людям, включаючи осіб похилого віку. Це не показник невротичних чи вікових відхилень – він обслуговує потребу у самозбереженні. Переживання страху смерті не є причиною деструктивних дій, а є обов'язковою складовою зрілої, правильно соціалізованої особистості. Отож, не осягнувши смислу і значення смерті, ми не зможемо зрозуміти моральну цінність власного життя.

Джерела:

1. Белорусов С.А. Психология страха смерти / С.А. Белорусов // Альфа и Омега. – 1997. – № 3(14). – С. 308-324.
2. Ермолаева М.В. Практическая психология старости / М.В. Ермолаева. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 320 с.
3. Психология смерти и умирания: Хрестоматия / Сост. К.В. Сельченко. – Минск: Харвест, 1998. – 608 с.
4. Фрейд З. Мы и смерть / З. Фрейд. – М., 1997. – 363 с.
5. Шахматов Н.Ф. Старение: время личного познания вечных вопросов и истинных ценностей / Н.Ф. Шахматов // Психология зрелости и старения. – 1998. – №2. – С. 14-20.
6. Щербатых Ю.В. Психология страха / Ю.В. Щербатых. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – 504 с.
7. Ялом И. Вглядываясь в солнце. Жизнь без страха смерти / И. Ялом. – М.: Эксмо, 2008. – 352 с.

Стаття надійшла 16 травня 2016 р.

Частина 2. ПСИХОЛОГІЧНІ РЕСУРСИ УПРАВЛІННЯ

Дармороз Ірина. Особистість керівника та його мотивація до роботи

Ефективність функціонування будь-якої організації залежить від багатьох соціальних, економічних, політичних та психологічних чинників, серед яких і мотивація, як фактор, що впливає на продуктивність праці посадових осіб. Мотивація дає змогу з'ясувати, чому так, а не інакше чинить керівник, чим зумовлений його вибір тактики поведінки при розв'язанні управлінського завдання, стилю управління, манери ділового спілкування тощо. Від того наскільки керівники зацікавлені у налагодженні і здійсненні високоефективної діяльності очолюваної ними організації і буде залежати ступінь досягнення мети(виконання завдань) організації в цілому.

Мотивація – важлива загальна функція управління, без якої немислима ефективна діяльність будь-якого керівника. Саме тому мотиваційна функція є найважливішою в управлінні та викликає особливий інтерес у дослідженні мотиваційної сфери керівника.

Запитання: Що таке мотивація?

Відповідь: Для розкриття сутності мотивації необхідно розглянути такі питання, як “ мотив”, “потреба”, “стимул”, “винагорода”.

Мотив – спонукальна причина дії і вчинків людей(те що штовхає до дії) [14, с.236]. Можна сказати, що мотиви це установки людей на ті чи інші види діяльності, підстави до якоїсь дії чи вчинку. Від того, як ми мотивами людина керується у своїй трудовій діяльності залежить її ставлення до роботи і кінцевий результат.

Мотив формується «всередині» людини і залежить і залежить від багатьох факторів.

Для кожної людини мотиви є суб'єктивними, вони формуються протягом тривалого часу під впливом виховання.

Мотиви можуть бути різними – належати до сфери матеріальної або моральної, відображати ставлення працівника до змісту трудового процесу тощо. Співвідношення різних

мотивів, що обумовлюють поведінку людини, утворюють її мотиваційну структуру, яка є досить стабільною, хоча і піддається цілеспрямованому формуванню, наприклад, у процесі виховання. У кожної людини мотиваційна структура індивідуальна і обумовлена багатьма факторами: рівнем добробуту, соціальним статусом, кваліфікацією, посадою, ціннісними орієнтирами тощо. За одних обставин домінуючими виявляються одні мотиви, а за інших – часто протилежні.

В основі мотивів можуть лежати потреби людини. Потреба – це фізіологічне чи психологічне відчуття нестачі чогось [17, с.362]. Потреби виникають разом із народженням індивіда, розширюються по мірі його розвитку, відповідно до чого урізноманітнюється і його поведінка. Коли потреба усвідомлюється індивідом, він здійснює цілеспрямовані дії, зорієнтовані на досягнення того результату, який забезпечить задоволення потреби. Потрібного результату можна досягти, якщо відгукнутись на “стимули”, які пропонує організація в якості орієнтирів бажаної поведінки працівників.

Стимули – це спонукання до дії, викликані зовнішніми факторами. У даному контексті вони можуть бути сприйняті як винагороди. Винагорода – це всі те, що людина вважає цінним для себе, чого вона прагне досягти і чим хотіла володіти [15, с.223]. Винагороди поділяються на матеріальні (заробітна плата, преміювання, система пільг тощо) і моральні (визнання заслуг працівника, підвищення по службі).

Поняття “мотивація” у своїй еволюції пройшло певні історичні етапи – від політики “ батога і пряника” (покарання і винагороди) до “ концепції людських ресурсів” (сприйняття працівника як ключової фігури на виробництві).

Довший час поняття “мотивація” асоціювалося з поняттям стимулювання. У наш час термін мотивація трактується по-різному. В одному випадку – як сукупність факторів, які визначають активність особистості [14], в іншому – як процес спонукання членів організації до діяльності для досягнення цілей організації [17], у третьому – це поняття включає в себе всі види спонукань: мотиви, потреби, інтереси, намагання, цілі, мотиваційні установки чи диспозиції, ідеали [13].

Затитання: Які напрямки мотивації?

Відповідь: Таким чином, термін мотивація вживається удвох напрямках. Перший напрямок розглядає мотивацію зі

структурних позицій або як систему чинників, які зумовлюють поведінку (мотиви, цілі, потреби, наміри тощо). Другий напрямок розглядає мотивацію як процес або механізм, який стимулює і підтримує поведінку активність на певному рівні. Мотивація тут є динамічним і циклічним процесом.

Як відображається мотивація трудової діяльності людини? Мотивація трудової діяльності людини може відобразитися наступною схемою [27]: Виникнення потреби -> спонукання до задоволення потреби -> виконання конкретної дії -> винагороди за виконання дії і задоволення потреби

- Перша стадія – виникнення потреби. Потреба виявляється як відчуття людиною нестачі чогось.
- Друга стадія – спонукання до задоволення потреби. Наявність потреби від людини певної реакції, виникає необхідність щось робити, здійснювати, вживати певних заходів. На цій стадії відбуваються погодження чотирьох моментів: а) що я матиму після усунення потреби; б) що я мушу зробити, щоб отримати те, чого бажаю; в) наскільки досягне те, чого я бажаю; г) наскільки те, що я можу реально отримати, задовольнить потребу.
- Третя стадія – виконання конкретних дій. На цій стадії людина докладає зусиль для того, щоб досягти поставлених цілей.
- Четверта стадія – отримання винагороди за виконані дії і задоволення потреби .В залежності від рівня задоволення потреби людина може і далі здійснювати дії, які асоціюються у неї із задоволенням потреби уникатиме дії, які асоціюються з недостатнім задоволенням.

Тому сутність мотивації у організації зводиться до створення умов, що дозволяють працівникам відчувати, що вони можуть задовольнити свої потреби такою поведінкою, яка забезпечує досягнення цілей організації.

Затитання: Які основні завдання мотивації?

Відповідь: До основних завдань мотивації відносяться:

- формування в кожного співробітника розуміння сутності і значення мотивації в процесі праці;
- навчання персоналу і керівного складу психологічним основам внутрішньо колективного спілкування;
- формування кожного керівника демократичних підходів до керування персоналом із використанням сучасних методів мотивації.

Для вирішення зазначених задач застосовуються різні методи мотивації, сутність яких розглядається нижче. Найпершим і найбільш поширеним методом був метод покарання і заохочення, так звана політика «батога і пряника». Цей метод використовувався для досягнення бажаних результатів і проіснував досить довго в умовах адміністративно-командної системи. Поступово він трансформувалася в систему адміністративних і економічних санкцій і стимулів[17;26].

З підвищенням ролі людського чинника з'явилися психологічні методи мотивації. У основі цих методів лежить твердження, що основним чинником, що модифікує, є не тільки матеріальні стимули, але і не матеріальні мотиви, такі, як самоповага, визнання з боку навколишніх членів колективу, моральне задоволення роботою і гордість своєю фірмою.

Вплив мотивації на поведінку людини залежить від багатьох факторів. Мотивація може бути сильною і слабкою, може змінюватися з врахуванням результатів діяльності людини, що і зумовлює зміну її поведінки у процесі виконання роботи. Старанність, наполегливість у досягненні цілей формуються тільки під впливом сильних мотиваційних чинників, а наслідком слабкої мотивації є лише таке виконання роботи, яке не тягне за собою покарання.

Затитання: На які групи поділяють сучасні теорії мотивації?

Відповідь: Існують різні теорії мотивації індивідів в організації. Сучасні теорії мотивації поділяють на дві групи: змістові та процесійні.

а) ***Змістовні теорії мотивації*** являють собою спроби визначити і класифікувати потреби людей, що спонукають їх до дії.

Теорії потреб. Представники їх намагаються ідентифікувати різні чинники мотивації, зокрема людські потреби, які, на їх думку зумовлюють поведінку керівників. Сформульовані вони наприкінці 20-х років ХХ ст. в західній психології. Німецько-американський психолог Курт Левін (1890-1947) вважав мотивами різні райони "життєвого простору", в яких індивід має потребу або квазіпотребу – намір. Об'єкти навколишнього середовища набувають мотиваційної сили і втрачають її, коли треба або квазіпотреба задоволена. Американський дослідник Генрі Маррей (1893 – 1988) нарівні з органічними (первинними) виокремив вторинні (психогенні) потреби, які вбачав

результатом навчання і виховання: потреба у досягненні успіху, агресії, незалежності й протидії, повазі й захисті.

Американський психолог А. Маслоу розглядав проблеми мотивації крізь призму ієрархії потреб людини, виокремлюючи серед них: фізіологічні потреби; потреба в безпеці; потреби в любові й належності; потреби в повазі, визнанні та оцінюванні; потреба в самоактуалізації (потреба реалізації свого потенціалу, здібностей) [20].

Повага інших передбачає усвідомлення своєї необхідності для інших, престиж, статус. Нереалізованість потреб породжує почуття неповноцінності, слабкості, непотрібності).

Класифікація Клейтона Алдерфера виокремлює інші групи потреб: існування (задоволення матеріальних та фізіологічних потреб); взаємозв'язків (взаємини людини з іншими індивідами й групами; росту (спонукають до творчості, реалізації, набуття нових здібностей і навичок).

Двофакторна теорія мотивації була обґрунтована на підставі соціологічних опитувань. На думку її автора Фредеріка Герцберга, існує два чинники мотивації: а) гігієнічні (загальна політика компанії, інспекція і контроль, заробітна плата, міжособистісні стосунки, умови праці); мотиватори (можливість досягнення успіхів на роботі, просування по службі, визнання людини як особистості, зміст трудової діяльності, відповідальність за доручену справу).

Незадоволення роботою респонденти пояснювали несправедливим ставленням до них керівництва, а задоволення – станом психологічного піднесення і самоактуалізації.

Двофакторна теорія спонукала керівництво багатьох компаній переглянути організацію праці, актуалізувати її значення для людини та підвищення продуктивності.

б) *Процесуальні теорії мотивації* базуються на ідеї, що поведінка людини визначається не лише її потребами, а й сприйняттям ситуації, очікуванням пов'язану з нею, оцінкою своїх можливостей та наслідків обраного типу поведінки, внаслідок чого людина приймає рішення про активні дії або бездіяльність. Процесуальні теорії прагнуть показати керівникам, як слід поєднувати результати праці індивідуума й винагороди.

Затитання: *В чому полягає теорія очікування (модель В.Врума)?*

Відповідь: Теорія очікування (модель В. Врума). На цьому твердженні ґрунтується теорія очікування, автором якої є Віктор

Врум. В основі її – такі передбачення поведінки керівника в організації:

- різні потреби керівника зумовлюють різне оцінювання результатів праці;
- вибір керівником конкретної стратегії дій є свідомим актом;
- передумовою вибору стратегії дій є очікування вірогідності перетворення дій на бажаний результат [14].

Згідно теорії очікувань мотивація є взаємодією таких елементів:

- Витрати праці – результати (очікування керівником, що зусилля матеріалізуються у конкретному виконанні завдання. Передумовою такого очікування є усвідомлення керівником своєї ролі в організації, впевненість його у власних здібностях, сподівання на підтримку);
- Результати – винагорода (очікування керівником, що виконання роботи забезпечить певний результат. Підставою для цього є його впевненість, що здобутий результат буде достойно ви нагороджений);
- Винагорода – валентність (валентність – ступінь задоволення результатом виконання виробничого завдання. Індивіди неоднаково оцінюють значущість різних видів винагороди: якщо керівник понад усе ставить гроші та досягнення, то він буде високо валентним до результатів виконання завдання, якщо для нього важливі передусім стійкі стосунки у групі, то його валентність до результатів виконання завдання буде значно нижчою).

Запитання: *Що стверджує теорія справедливості (модель С. Адамса)?*

Відповідь: Теорія справедливості (модель С. Адамса). Більшість робітників зацікавлені не тільки у задоволенні своїх потреб, але і справедливості системи винагород. Дана проблема має відношення до всіх типів заохочень, що суттєво ускладнює завдання керівника із мотивації співробітників. Теорія справедливості Стейсі Адамс стверджує, що працівники схильні оцінювати неупередженість дій менеджменту, порівнюючи результати своєї участі у виконанні робочих завдань з докладеними для їх досягнення зусиль, а також зіставляючи отриману пропорцію (далеко не завжди абсолютний рівень винагород) з аналогічними пропорціями інших людей [23].

Головна проблема моделі справедливості полягає в ідентифікації менеджментом оцінки робітниками їх трудового внеску і результатів, визначенні референтних груп і характеристикі сприйняття співробітником затрачених зусиль і “зібраних плодів”.

Запитання: Що таке атрибуція?

Відповідь: Теорія атрибуції здійснила значний внесок в дослідження мотивації. Під атрибуцією розуміється процес інтерпретації і визначення індивідом спонукальних причин своєї поведінки і дій інших людей. Значний внесок в її розвиток зробили Ф. Хайдер та Г. Келлі. Процес атрибуції тісно пов'язаний з чотирма головними цілями організаційної поведінки. Менеджмент мотивації з точки зору теорії атрибуції полягає в тому, що керівник спостерігає відповідні зразки поведінки робітників і їх наслідки та визнання їх як конструктивні або деструктивні для організації. Досягаючи розуміння та діагностування поведінки співробітника, керівник здійснює причинну атрибуцію (дає пояснення можливих причин) дій підлеглого і на основі отриманої інформації намагається передбачити і контролювати (впливати) його поведінку в майбутньому [27].

Запитання: Які ситуаційні фактори є у комплексній теорії (модель Портера-Лоулера)?

Відповідь: Комплексна теорія модель Портера-Лоулера. Модель Портера-Лоулера – комплексна теорія мотивації, що містить елементи попередніх теорій. На думку авторів, мотивація є одночасно функцією потреб, очікування і сприйняття працівниками справедливої винагороди. В моделі Портера-Лоулера фігурує п'ять основних ситуаційних факторів: витрачені працівником зусилля; сприйняття; отримані результати; винагорода; ступінь задоволення [29].

Відповідно до моделі Портера-Лоулера:

- рівень зусиль, що витрачаються, залежить від цінності винагороди і від впевненості в наявності зв'язку між витратами зусиль і винагорода;
- на результати, досягнуті працівником, впливають три фактори: витрачені зусилля, здібності та характерні особливості людини, а також усвідомлення нею своєї ролі в процесі праці;

- досягнення необхідного рівня результативності може привести до внутрішньої винагороди, тобто відчуття задоволеності роботою, компетентності, самоповаги, і зовнішньої винагороди – похвала керівника, премія, просування за службою тощо;
- люди роблять власну оцінку ступеня справедливості винагороди;
- задоволення є результатом зовнішнього і внутрішнього винагородження з урахуванням їх справедливості [11, с.134].

Значення моделі Портера-Лоулера для теорії та практики мотивації важко переоцінити. Основні положення цієї моделі засвідчують, що мотивація не є простим елементом у ланцюгу причинно-наслідкових зв'язків.

Затитання: Теорія "Х" та "У" Д. Мак-Грегора – про що вона?

Значний вплив на розробку проблеми мотивації здійснили теорію "Х" та "У" Д. Мак-Грегора. На його думку політику і практику управління визначають дві протилежні групи передбачень, які характеризують уявлення менеджерів про ставлення працівників до праці.

Теорія Х. Базується на припущеннях, що працівника, який вороже ставиться до роботи, потрібно всіляко контролювати, спрямовувати, погрожувати йому покаранням.

Теорія У. Люди за своєю природою не відмежовані від завдань організації, їм притаманні внутрішня мотивація, бажання самовдосконалюватися, здатність брати на себе відповідальність. Тому завдання керівника полягає у створенні для них умов, які б забезпечили усвідомлення і реалізацію цих якостей [33].

Затитання: В чому полягає мотиваційна сфера особистості керівника?

Відповідь: Вивчення мотиваційної сфери особистості керівника детерміноване як соціально-економічними умовами, вимогами науково-технічного і загальнокультурного процесу, так і назрілою потребою пошуку досконаліших форм, методів, технологій підготовки, формування та розвитку кадрів управління. Знання мотивації – сукупності причин психологічного характеру, що пояснюють поведінку людини, її початок, спрямованість і активність, - розкриває причини вибору керівником певної тактики поведінки при розв'язанні управлінського завдання, дає змогу зрозуміти, чому один

управлінець діє спираючись на матеріальні стимули, інший – на моральні спонуки [25].

Діяльність керівника, як і будь-який інший прояв активності людини, може бути детермінована як зовнішніми, так і внутрішніми причинами. В першому випадку мовиться про зовнішні умови і обставини управлінської діяльності, в основному, стимули. Стимулюють працю керівника матеріальна винагорода, схвалення діяльності колегами або вищим керівним складом, придбання акцій підприємства, просування по службовій драбині, надання статусу самостійності тощо.

Запитання: Які потреби властиві керівнику?

Відповідь: Потреби є найбільш важливим компонентом в мотиваційній сфері особистості керівника. Аналіз психологічної, соціологічної наукової літератури дає можливість виокремити наступні потреби, що властиві керівникам, які знаходять задоволення в управлінській діяльності: в досягненні успіху, влади; у відчутті соціальної значущості своєї діяльності, участь у вирішенні загальнонаціональних завдань, в доведенні цінностей власної особистості; у самоствердженні через власну справу; бути переможцем; потреба у розвитку.

Остання потреба є однією із найважливіших потреб керівників. Інтерес до управлінської діяльності є вагомим мотивуючим засобом реалізації потреби у розвитку. Задоволення в даному випадку несе зміст роботи, її процес. В той же час, незадоволеність управлінською діяльністю також може бути умовою формування потреби розвитку.

В результаті співставлення провідних мотивів керівників з успішністю управлінської діяльності були отримані різні мотиваційні профілі для різних рівнів сформованості управлінської діяльності: нижчий рівень сформованості діяльності характеризується мотивацією, спрямованою на досягнення життєвого комфорту; середні рівень досягнень в управлінні відзначається перевагою потреби в безпеці, збереженні статусу в управлінській ієрархії; вищому рівню сформованості діяльності відповідає діяльність, що пов'язана з домінуючою потребою в самоактуалізації, найбільш повною реалізацією своїх можливостей, постійним самовдосконаленням, з почуттям обов'язку.

Запитання: Якими чинниками обумовлена криза управлінської мотивації?

Відповідь: Криза управлінської мотивації, про яку йдеться в психологічних дослідженнях, обумовлена рядом чинників:

- підвищення цінності для потенційних і реальних керівників вільного часу, здоров'я, безпеки;
- практика підготовки керівників, яка передбачає постійне співставлення в процесі навчання можливостей потенційного управлінця з абстрактною «ідеальною» моделлю керівника, що приводить до зниження самооцінки, сприяє послабленню незалежності;
- незадоволеність керівників своїм статусом, службовим становищем;
- наявність суперечності між уявленнями про управлінську діяльність, що формується на основі наукової літератури, і практикою;
- відсутність потреби бачити результати своєї праці;
- розбіжність між формальним статусом керівника і його реальною владою;
- економічна, політична криза в країні, відсутність стабільності в суспільстві;
- мотиви уникнення яскраво вираженого успіху або невдач, прагнення до надмірного вдосконалення, постановка недосяжних цілей саморозвитку [24].

Запитання: Що впливає на формування мотивів посадового росту?

На формування мотивів посадового росту значний вплив здійснюють такі чинники, як: 1) наявність чіткої системи просування по ієрархічній драбині; 2) обізнаність про проблеми управління; 3) поширеність в організації довгострокового планування управлінського шляху; 4) поінформованість про наявні перспективи просування; 5) урахування індивідуального вкладу працівника в загальну справу; 6) висока оцінка ініціативи та напруженої роботи керівника, адекватна регулярна оцінка результатів праці, діяльності та її елементів, особистісних характеристик молодого керівника. Суттєвим чинником, що дозволяє мати позитивну мотивацію управлінської діяльності, є потреба в сенсі праці й смислі життя.

Затитання: *Яка роль потреб, мотивів і цілей у мотиваційній сфері особистості керівника?*

Відповідь: Ще одним важливим компонентом мотиваційної сфери особистості керівника є мета. З нею пов'язані розумовий процес і емоційні переживання керівника. Вона є основним об'єктом уваги. Мета - це безпосередньо усвідомлюваний результат, на який в даний момент спрямована дія, що задовольняє актуалізовану потребу керівника. Мотиви досягнення цілей, які ставить перед собою керівник, можуть бути різними: намагання досягти успіху в управлінській діяльності, отримати визнання серед колег, задовольнити свої матеріальні, духовні потреби тощо. Потреби і мотиви є фундаментом життєвої мети особистості керівника, яка визначає накреслений керівником рівень досягнень, що можуть розглядатися в двох аспектах - як просування по рівнях ієрархії системи управління і як особистісний управлінський розвиток.

Потреби, мотиви і цілі є психологічною основою ціннісних орієнтацій особистості керівника. Ціннісні орієнтації виражають стан мотиваційної сфери особистості, забезпечують вибірковість сприймання керівником життя.

Затитання: *Яка специфіка управлінської діяльності?*

Відповідь: Специфіка управлінської діяльності передбачає подвійний процес спонукання до дії: себе та інших для досягнення як особистих так і загальних цілей. Щоб знайти підхід до кожного співробітника, керівник повинен використовувати його індивідуальну мотивацію, повинен нею цікавитися. Отже, досягнення загальної мети не заперечує наявності індивідуальної мотиваційної сфери як на рівні "керівник - керівник", так і на рівні "керівник-підлеглий".

В управлінській діяльності, полімотиваційній за своєю суттю, можна виокремити два види мотивації: 1) індивідуальна мотиваційна сфера та 2) спільна (групова) мотивація.

Висновок. Отже, мотивацію у теорії управління розглядають як процес спонукання, стимулювання себе чи інших (окремої людини або групи людей) до цілеспрямованої поведінки або виконання певних дій, спрямованих на досягнення власної мети або мети організації. Існують різноманітні теорії у вивченні мотивації. Їх можна розділити на дві групи: змістовні теорії мотивації, що засновуються на ідентифікації внутрішніх спонукувань особистості (потреб), що

змушують людей діяти так, а не інакше (теорії А.Маслоу, К.Аддерфера, Ф.Герцберга й ін.) та процесуальні теорії мотивації - це більш сучасні теорії, що базуються в першу чергу на визначенні того, як поведуться люди з урахуванням виховання і пізнання: теорія очікування В. Врума, теорія справедливості С.Адамса, теорія атрибуції Ф. Хайдера та Г. Келлі, модель мотивації Портеру - Лоулера, теорії "Х" та "У" Д. Мак-Грегора.

Діяльність керівника може бути детермінована як зовнішніми (матеріальна винагорода, схвалення діяльності), так і внутрішніми причинами (психологічні властивості суб'єкта поведінки, про мотиви, потреби, цілі, бажання, інтереси). В результаті співставлення провідних мотивів керівників з успішністю управлінської діяльності були отримані різні мотиваційні профілі для різних рівнів сформованості управлінської діяльності: нижчий рівень сформованості діяльності характеризується мотивацією, спрямованою на досягнення життєвого комфорту; середній рівень досягнень в управлінні відзначається перевагою потреби в безпеці, збереженні статусу в управлінській ієрархії; вищому рівню сформованості діяльності відповідає діяльність, що пов'язана з домінуючою потребою в самоактуалізації, найбільш повною реалізацією своїх можливостей, постійним самовдосконаленням, з почуттям обов'язку.

Джерела:

1. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирования личности / Асеев В.Г. – М.: Мысль, 1976. – 158 с.
2. Аширов Д.А. Организационное поведение. – М.: МЭСИ, 2001. – 510 с.
3. Балабанова Л.В., Сардак О.В. Управління персоналом: Навч. посібник. – К.: ВД «Професіонал», 2006. – 512 с.
4. Бандурка А.М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Психология управления. – Х.: Фортуна-Пресс, 2008. – 464 с.
5. Барташев А. В., Алексеева И. Ю., Майорова Е. В. Диагностика профессионально важных качеств. – СПб.: Питер, 2007. – 229 с.
6. Васильев И.А. Мотивация и контроль за действием / И.А. Васильев, М.Ш. Магомед-Эминов. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 144 с.
7. Вилюнас В. К. Психологические механизмы мотивации человека / В.К. Вилюнас. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 288 с.
8. Власова А. М. Організаційна поведінка: навч. посіб. / А. М. Власова, Л. М. Савчук, В. Б. Савінова; Мін-во освіти України, Київ. нац. екон. ун-т. – К. : КНЕУ, 1998. – 96 с.
9. Воєдило А. М. Методика цільового управління особовим складом Державної прикордонної служби України // Науково-дослідна робота. – Хмельницькій: НА ДПСУ, 2004. – 112 с.

10. Волковицкий Г.А. Мотивация военно-профессионального самосовершенствования. – М., 2004. – 74 с.
11. Дмитренко Г. А., Киръян Т. М. Индивидуальный труд: измерение результатов – белое пятно в теории мотивации. – Хмельницкий, 1995. – 196 с.
12. Журавлев А. Л., Рубахин В.Ф. Проблема «человеческого фактора» в управлении // Психологические проблемы социальной регуляции поведения. – М., 1976. – С. 41-63.
13. Занюк С. Психологія мотивації: навчальний посібник / С. Занюк. – К.: Либідь, 2002. – 304 с.

Стаття надійшла 16 травня 2016 р.

Лесів Ольга. Успішність менеджера: ефективні стратегії комунікації з різними типами людей

У статті розкривається суть питання про комунікації в менеджменті. Як вдосконалити процес комунікації в побутовому житті підприємства для зниження рівня помилок. Представлено комунікативні стратегії для покращення комунікації менеджерам з підлеглими, за допомогою комунікативної техніки «Встановлення рапорту» на основі репрезентативних систем – відомою технікою НЛП.

Запитання: Що таке комунікація?

Відповідь: слово «комунікація» походить від лат. Communicatio – «повідомлення». Тобто це процес передачі повідомлення від однієї особи до іншої (або до інших). Цей процес має свої особливості та етапи, якими не можна нехтувати. Основою комунікації є інформація. Кожна людина тим чи іншим способом передає цю інформацію, в свою чергу спосіб передачі інформації називається інформаційним каналом.

Запитання: як проходить процес комунікації в менеджменті?

Відповідь: Спершу слід глянути на сам процес менеджменту. Він полягає у наступних етапах: планування, організування, мотивування, виконання та контроль. Всі ці етапи пронизує комунікація, тому для успішної діяльності підлеглих слід застосовувати правильну комунікацію. У менеджменті комунікація нічим не відрізняється від звичайної повсякденної комунікації. Тобто це процес, у ході якого дві чи більше особи обмінюються й осмислюють отриману інформацію, мета якої полягає в мотивуванні певної поведінки чи впливу на неї.

Елементами комунікаційного процесу є: відправник – особа, яка збирає і передає інформацію, генерує ідеї; повідомлення – осмислена ідея, закодована певним чином для адресата; канал – засіб передавання інформації; отримувач – особа, група осіб, яким призначена інформація; зворотний зв'язок – інформація відправнику про те, наскільки правильно інтерпретовано його вихідне послання.

Запитання: яке значення комунікація має для економічної системи?

Відповідь: Успішний розвиток будь-якої економічної системи визначають інформація і знання. Характерною ознакою сучасного виробництва є те, що інформація і знання втілені в більшості створюваних благ. Таким чином в умовах сучасного виробництва забезпечення його ефективності і нового якісного зростання в нестабільному зовнішньому середовищі комунікація між людьми і організаціями перетворюється на стратегічний ресурс управління. Ці висновки впливають також з віртуального розвитку великих корпорацій, що розмиває контури господарюючих суб'єктів. Корпорації, використовуючи різні форми, канали, інструменти, технології комунікації, разом із споживачами беруть участь в створенні і удосконаленні споживчих цінностей. Комунікація є найважливішим елементом системи управління знаннями, єдиною ланкою в структурі інтелектуального капіталу. Оскільки економічні системи не можуть розвиватися без відтворення всіх видів інтелектуального капіталу, без оновлення освітнього, культурного і наукового потенціалу, комунікативний чинник в розвитку економічних систем стає умовою економічного прогресу і внутрішнім елементом стійкого економічного зростання.

Запитання: від чого залежить успіх комунікації?

Відповідь: Успіх у комунікації напряму залежить від вміння ефективно володіти трьома визначальними категоріями: логікою, психологією та мовою. Остання особливо важлива, оскільки вся інформація доноситься до слухача за допомогою мови (мовлення). Мовна комунікація є упорядкованим явищем, яке ґрунтується на плануванні мовленнєвих дій та виборі оптимального способу досягнення цілей комунікантів.

У кожній комунікативній ситуації використовується своя комунікативна стратегія, яка сприяє досягненню цілей спілкування. В даному випадку стратегію розглядають як усвідомлення ситуації в цілому, визначення напряму розвитку і організації впливу в інтересах досягнення цілей спілкування. Стратегія спілкування реалізується в мовленнєвих тактиках, під якими розуміють мовленнєві прийоми, які дозволяють досягти поставлених цілей в конкретній ситуації.

Запитання: яка з течій психології займається вирішенням проблем комунікації?

Відповідь: Оскільки інтенсивний розвиток інформаційних і комунікаційних технологій привів до необхідності переосмислити проблеми процесу комунікації, один із напрямів психології, який був покликаний вирішити це питання було нейролінгвістичне програмування (НЛП). Ключовим моментом у НЛП є визначення провідної репрезентативної системи (модальності) у спілкуванні.

Затитання: звичайно будь-яка пересічна людина хоча б раз чула про прийоми НЛП і знає, що це таке. Проте ви б могли розповісти детальніше, що ж таке репрезентативна система?

Відповідь: Репрезентативна система – (representational system primacy) – система, яку індивід систематично використовує для обробки і організації свого досвіду, процес кодування інформації з використанням сенсорних систем: візуальної, аудіальної, кінестетичної, нюхової і смакової. На основі цього підходу було створено таку комунікативну стратегію, як «Стратегія встановлення рапорту».

Затитання: тобто щоб покращити комунікацію слід використовувати тільки таку стратегію?

Відповідь: Так, проте існують й інші техніки та стратегії в НЛП, але ця стратегія найпростіша, її легко навчитися і вона дійсно ефективна.

Затитання: в чому полягає стратегія встановлення рапорту?

Відповідь: Свідомий перехід у репрезентативну систему адресата надає адресанту можливість встановити рапорт – стосунки, які відзначаються гармонією, розумінням, взаємною довірою, готовність наслідувати іншу людину, що значно знижує рівень свідомого контролю з боку адресата. Стратегія встановлення рапорту реалізується за допомогою трьох тактик:

- Використання візуальної репрезентативної системи, представлені лексикою зорового ряду, яка описує картину баченого.
- Використання аудіальної репрезентативної системи, представлені лексичними одиницями, які описують світ в слухових образах.
- Тактика використання кінестетичної репрезентативної системи, представлені за допомогою лексики, яка подає світ на основі відчуттів та почуттів.

- Використання дигітальної репрезентативної системи, яка представлена раціоналізованою та логічною лексикою.

Запитання: як звичайній людині, з мінімальним знанням психології зрозуміти яку тактику до якої людини слід застосовувати?

Відповідь: Для швидкої діагностики людини слід застосовувати метод спостереження за патернами очей, які «ключами доступу». Рух очних яблук, тісно пов'язані з домінуючою модальністю. Патерни очей – результат складних анатомо-фізіологічних процесів, які формуються від народження і розвиваються протягом усього життя.

Прослідковуючи рухи очей людини в тих ситуаціях, коли вона має пригадувати, формулювати думку, можна виявити її домінуючу репрезентативну систему, й відповідно, підібрати потрібні комунікативні стратегії для досягнення рапорту. Динаміка руху очей:

- Візуальний тип – рухи очей вгору або прямо.
- Аудіальний тип – рухи очей в сторони, по горизонті.
- Кінестичний тип – рухи очей вниз.

Запитання: тепер з системами все зрозуміло, але в нас з'являється нове слово – «рапорт». Будь ласка, розкажіть що це?

Відповідь: Ефект рапорту в комунікації досягається методом настроювання однієї системи на іншу систему. Рапорт - це однакове звучання двох камертонів, співзвуччя при якому виникає довіра.

Запитання: тобто для кращої комунікації менеджера слід навчитися встановлювати рапорт?

Відповідь: Так. Рапорт дуже важливий. Він спричинює «злиття» з іншою людиною, що призводить до збільшення довіри один до одного. Щоб становити рапорт, слід враховувати тип репрезентативної системи особистості та психологічні особливості, які з цим типом пов'язані, тобто застосовувати у комунікації відповідні стимули на основі їхніх репрезентативних систем (візуальної, аудіальної, кінестетичної, дигітальної).

Запитання: як ви вважаєте, на якому рівні розвинений комунікативний процес управлінських сфер в Україні?

Відповідь: В процесі спеціалізації управлінської праці комунікація виділилася у відносно самостійний вид діяльності, який в Україні поки недооцінюється. Це особливо помітно у тих

організаціях, де психологія стоїть далеко не на першому місці. Тобто менеджери «старого закалу» орієнтовані на результат, при цьому вони не враховують психологічні особливості своїх підлеглих. В таких ситуаціях можуть виникати безліч конфліктів, що погіршують емоційний стан колективу. А це у свою чергу перешкоджає нормальному спілкуванню та ефективності виконання роботи.

Затитання: які рекомендації Ви б могли надати менеджерам для покращення комунікації.

Відповідь: найпростіший спосіб це навчитися використовувати «мову» ведучої репрезентативної системи:

- з візуалом - використовувати слова, що описують колір, розмір, форму, місце розташування; виділяти кольором різні пункти або аспекти змісту; записувати дії, використовуючи схеми, таблиці, наочні посібники та ін.;
- з аудіалом - використовувати варіації голосу (гучність, паузи, висоту), відображати тілом, ритмом мовлення (особливо головою) зі швидкістю, характерною для цього типу сприйняття;
- з кінестетиком - використовувати жести, дотики і типову для них повільну швидкість розумових процесів; пам'ятати, що кінестетики навчаються за допомогою м'язової пам'яті; чим більше рухливості, тим краще для запам'ятовування; дозволяти їм програвати в ролях частини вашої інформації.
- з дигіталом – використовувати логічне пояснення та систематизацію матеріалу, при цьому темп мовлення повинен бути повільним та впевненим. Перепитувати чи запропонований матеріал зрозумілий, пропонувати йому самостійно пояснити сутність сприйнятого.

Також важливо розуміти специфіку зауважень:

- візуалу краще похитати головою, чи надіслати письмову відповідь;
- аудіалу – сказати, проте повідомлення повинно бути сказане на одинці, щоб сторонні звуки не відволікали;
- кінестетику - покласти руку на плече, поплескати по ньому;
- дигіталу – логічно пояснювати причини невдоволення.

Джерела:

1. Гойхман О.Я., Надеина Т.М. Речевая коммуникация: Учебник / Под ред. проф. О.Я. Гойхмана. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 272 с.
2. Ільницька Л.Л. Англомовний сугестивний дискурс: Дис.... канд. філол. Наук: 10.02.04. – К., 2006. – 222 арк.
3. Макаров М.Л. Основы теории дискурса / М.Л. Макаров. – М.: ИТДГК "Гнозис", 2003. – 280 с.

Стаття надійшла 23 травня 2016 р.

Пеленська Ірина. Як досягнути успіху в житті і у бізнесі?

Багато людей не знають як, домогтися успіху і цілі в житті або в спорті, в роботі, хтось взагалі навіть не думав і не ставив для себе конкретну і чітку мету домогтися чогось у житті. Більшість людей сьогодні взагалі не мають своїх цілей і мрій, часто їх змінюють, коли бачать труднощі на шляху і як підсумок нічого не домагаються в житті. У статті ми дізнаємося, як можна, добитися успіху і цілі в житті або в спорті, в роботі, і що для цього потрібно робити, з чого почати діяти.

Чому одні люди в житті досягають великих висот - їх супроводжує успіх, а інші постійно стикаються з невдачами. Багато в чому це залежить від наполегливості людини, від його дій і рішень. Але існують деякі умови, дотримання яких приведе вас до успіху і перемоги.

Запитання: Що таке успіх?

Відповідь: Успіх описують за допомогою таких слів як: свій бізнес, статок, гроші, любов, сім'я, щастя, повага, популярність, вплив, влада, тощо. Що таке успіх, кожен визначає для себе сам. Іншими словами успіх — це результати роботи, які приносять радість і щастя, що поширюються на всі сфери життя, надихають і окрилюють.

Запитання: Хто досліджував питання успіху?

Відповідь: Американський психолог Дж. Макклелланд встановив наявність зв'язку між потребами успіху і економічним зростанням суспільства. Ця потреба спонукає людину шукати нові способи застосування своєї енергії, здібностей та сил, якщо оточуючі заохочують успішність такого пошуку. Макклелланд висунув гіпотезу: за зростанням потреби в успіху в суспільстві можна передбачити тенденцію економічного зльоту. Виходячи з цієї гіпотези, успіх окремої людини залежить від рівня успішності самого суспільства.

Запитання: Як досягти успіху і цілі в житті, чи в спорті?

Відповідь: Поставте конкретну і чітку мету. Щоб досягти успіху і цілі в житті або в спорті, людині потрібно зрозуміти, чого вона хоче насправді. Неможливо одночасно йти до різних цілей, потрібно вибрати тільки одну найбільш важливу і велику мету, яка буде мотивувати. Якщо мета не надихає, значить, людина вибрала не те, що їй потрібно. Потрібно

думати над тим, чого людина хоче від життя добитися і тоді вона зможе поставити для себе чітку і конкретну мету, а не змінювати цілі як рукавички, коли бачить труднощі, які чекають її на шляху до кожної цілі [1].

Підніміть планку вище. Щоб досягти успіху і цілі в житті або в спорті, потрібно підняти планку мети якомога вище, так як до маленьких цілей не особливо хочеться йти і людина про них забуває. А ось велика мета, яку потрібно досягати 30-40 років, буде надихати щоранку і протягом дня. Велика мета, навчатиме людину що потрібно для її виконання. Вона буде говорити, з ким треба спілкуватися, які книги читати, що робити, куди йти і як себе вести, щоб дійти до мети як можна швидше і краще.

Запитання: Тоді виникає питання, як досягти цілі (мети) в житті?

Відповідь: Якщо людина вважає, що все, що з нею відбувається, це всього лише збіг обставин, вона, швидше за все, не перетвориться на успішного бізнесмена або кар'єриста. Всі ситуації, які люди отримують у своєму житті, вони самі собі і запланували. Важливо зрозуміти, що саме ви є автором своєї історії. Як тільки зіткнетесь з черговою перешкодою, задайте собі питання: чим я викликав таку ситуацію? Поступово людина буде ставитися до свого життя з позиції автора, саме це відрізняє успішних людей від неуспішних[2].

Запитання: В яких напрямках людина повинна розвиватися і вдосконалюватися, щоб досягти успіху?

Відповідь: Насамперед це : життєва позиція; управління особистими фінансами; комунікативні навички; самодисципліна; моральні якості; мислення та інтелект.

Тільки сукупність цих людських якостей дозволить людині стати успішним. Якщо ж буде відчувати «брак» у якому-небудь з цих напрямків — це суттєво ускладнить шлях до успіху.

Запитання: Давайте тепер розглянемо кожен напрямок окремо. Що в себе включає «життєва позиція»?

Відповідь: Життєва позиція — це той головний стержень, який є основою на шляху до успіху, від якого вже відбуваються всі інші фактори [3]. Насамперед це:

Віра в себе. Немає сенсу навіть замислюватися про те, як досягти успіху в житті, якщо у людини відсутня віра в себе. Вона

повинна вірити в те, що робить, і в свої можливості прийти до наміченої мети, без цього шлях до успіху буде нездоланий.

Активність. Успішним людям завжди властива активна життєва позиція. Тільки активні дії і активність по життю можуть привести людину до успіху. Якщо лежати на дивані і думати про те, як досягти успіху — нічого не зміниться.

Позитивне мислення. Шлях до успіху неможливий при негативному і песимістичному способі мислення. Напевно ви чули про те, що думки матеріалізуються: це вже неодноразово доведено на практиці. Тому, чим більше людина буде думати про хороше, тим більше цього гарного відбудуватиметься з вами.

Рух вперед. Щоб досягти успіху, необхідно постійно рухатися вперед. Для успішної людини неприпустимо топтання на місці, а тим більше — кроки назад. Вона повинна знаходитися в постійному розвитку — це одна з ключових складових успіху.

Затитання: Що включає в себе фінансова складова?

Відповідь: Сьогодні фінансова складова є однією з ключових умов для досягнення більшості життєвих цілей. Тому шлях до успіху обов'язково передбачає грамотне управління особистими фінансами. Воно, насамперед, включає в себе наступні моменти:

Фінансове планування. Щоб досягти успіху в житті та бізнесі, необхідно вести планування особистих фінансів, яке допоможе оптимізувати грошові потоки і грамотно управляти своїми фінансовими ресурсами. Людина, яка планує особистий бюджет, завжди знає, скільки у неї грошей, звідки вони приходять, куди йдуть, коли очікуються наступні надходження і т.д.

Робота на себе. На жаль, переважна більшість населення, щоб заробляти гроші, звикла працювати на «дядька», а на сьогоднішній день це, як правило, шлях в нікуди і постійне перебування на нижчих рівнях фінансового стану. Щоб рухатися вперед — необхідно переходити до роботи на себе: таким чином людина почне заробляти гроші не для «дяді», а для себе, що набагато перспективніше.

Пасивний дохід. Думаючи про те, як досягти успіху в житті, необхідно прагнути не тільки до активних заробітків, які завжди будуть обмежені часом і фізичними можливостями, але і до формування капіталу і створення джерел пасивного доходу. Найбільш успішні люди світу поповнюють свої бюджети,

використовуючи саме пасивний дохід, частка активного заробітку в їх сукупному доході або невелика, або взагалі відсутня.

Ощадливість. Марнотратство і успіх — поняття несумісні. Якщо людина хоче досягти успіху, необхідно дбайливо ставитися до особистих фінансів, знати їм ціну, не використовувати гроші як засіб для демонстрації власної переваги. До того ж, бережливе ставлення до грошей дозволить швидше акумулювати потрібні кошти для виконання тих чи інших завдань, а значить — швидше пройти шлях до успіху.

Розумний ризик. Якщо людина задумалася над тим, як досягти успіху, їй обов'язково доведеться ризикувати, без цього — ніяк. Але ризик при цьому повинен бути завжди розумним і адекватним, інакше можна швидко розпрощатися з наявними фінансовими ресурсами.

Затитання: Що включає в себе комунікативні навички?

Відповідь: Стати успішним поодиноці неможливо — людині все одно доведеться в процесі спілкуватися з різними людьми: партнерами, співробітниками, чиновниками, конкурентами, клієнтами. Для цього необхідно бути комунікабельним і вміти знайти спільну мову з людьми різного рівня. Насамперед це:

Лідерські якості. Успішна людина — завжди лідер, здатний повести за собою інших людей. Стати лідером не так просто, але історія знає чимало прикладів, коли в лідери вибивалися раніше нічим не примітні люди, тому все у ваших руках.

Ентузіазм. Успішні люди завжди з ентузіазмом ставляться до того, що вони роблять, в тому числі і до процесу ведення переговорів. І цей ентузіазм, передаючись співрозмовникові або аудиторії, завжди сприяє позитивному результату розмови і досягненню поставлених цілей. Якщо співрозмовник побачить, що людина говорить з ним черство — переговори приречені на провал.

Майстерність продаж. Думаючи про те, як досягти успіху в житті, не обов'язково в бізнесі, але і в чомусь іншому, необхідно обов'язково розвивати в собі майстерність продаж, оскільки вам обов'язково доведеться завжди щось продавати: якщо навіть не товар або послугу, то просто себе. Наприклад, як фахівця при працевлаштуванні. І це дуже важливий навик, для його розвитку вироблено чимало різних методик.

Вміння знаходити спільну мову з будь-якими людьми. Успішна людина повинна вміти домовитися з людьми різних

соціальних груп, різного віку, різного рівня достатку. Спілкуватися з керівником підприємства, з державним чиновником і з пенсіонеркою потрібно по-різному, до кожного потрібен свій підхід. І якщо ви задумалися над тим, як досягти успіху, людині обов'язково потрібно вчитися шукати цей підхід до різних людей.

Запитання: Що включає в себе самодисципліна?

Відповідь: Самодисципліна – ще один напрямок, який повинна розвивати в собі людина на шляху до успіху. Це насамперед:

Планування часу. Перший принцип самодисципліни – тайм менеджмент або планування робочого дня. Плануючи свій час, людина підвищує свою ефективність. Час – це непоправний і обмежений ресурс, тому, щоб досягти успіху, його потрібно використовувати з максимальною ефективністю.

Організованість. Якщо людина думає про те, як досягти успіху в житті, необхідно вміти організувати себе, займатися справами згідно з наміченим планом, не відволікаючись на непотрібні заходи.

Послідовність. Успішна людина має бути послідовний у своїх діях. Не хапатися відразу за кілька справ, у результаті не закінчивши жодної з них, а вміти правильно спланувати послідовність своїх дій і дотримуватися її.

Наполегливість. Дуже важлива якість, яку необхідно розвивати в собі, бажаючи стати успішним. Справа в тому, що дуже рідко бажані цілі (особливо – важливі, глобальні) досягаються з першої спроби. Тому, навіть зазнавши невдачі, потрібно проявляти наполегливість і не відступати від намічених цілей.

Запитання: Що включає в себе моральні якості?

Відповідь: Говорячи про те, як досягти успіху в житті, бізнесі й інших сферах, не можна не згадати і обов'язкову наявність певних моральних якостей. Насамперед це:

Чесність, порядність. Хоч і побутує думка, що кращих результатів досягають брехливі і непорядні люди, дозволю собі з цим не погодитися. Їхні досягнення, як мінімум, не можна назвати успіхом, швидше – це певні тимчасові явища. Такі люди часто падають вниз так само швидко, як вони злітали вгору, тому потрібно вести всі справи чесно і порядно: так вас

будуть поважати інші люди, від яких залежить ваш успіх і процвітання, включаючи навіть конкурентів.

Розуміння інших. Рухаючись до успіху, необхідно розуміти і зважати на інтереси інших людей, з якими людина буде перетинатися на цьому шляху. Вони — теж люди і у них теж є цілі, до яких вони йдуть. Якщо ваші цілі розходяться — необхідно шукати точки дотику і варіанти, які влаштували б обидві сторони.

Затитання: *Що включає в себе мислення та інтелект?*

Відповідь: насамперед це:

Розум, ерудованість. Розумній, ерудованій, освіченій людині буде набагато простіше досягти успіху, ніж тому, хто не відповідає цим критеріям. Хоча одного цього чинника, безсумнівно, буде недостатньо, але він буде відмінним доповненням до інших.

Творчий підхід. Як правило, успіху добиваються люди із розвиненим творчим мисленням, які створюють щось нове або знаходять якісь нестандартні шляхи вирішення наявних проблем. Творчі люди мають більше шансів досягти успіху.

Винахідливість. Успішна людина має бути винахідливою, вміти швидко і своєчасно знайти вихід з будь-якої ситуації, що склалася. У цьому їй допоможуть два критерії, зазначених вище.

Логічність. Думаючи про те, як досягти успіху в житті, не можна забувати про банальну логіку. Її закони дозволять вам знайти оптимальне, швидке, легке та вигідне рішення поставленого завдання.

Візуалізація. Наостанок залишив цей фактор, який трохи відрізняється від інших, але, на мій погляд, не менш важливий. Численні дослідження вже довели, що візуалізація успіху сприяє якнайшвидшому його досягненню. Тому, розмірковуючи над тим, як досягти успіху в житті, намагайтеся максимально чітко візуалізувати конкретні цілі, до яких ви йдете. І робіть це якомога частіше.

Затитання: *Довіра до людей приверне успіх у бізнесі?*

Відповідь: Безумовно так. Можна подумати, що успішний бізнесмен тому і успішний, що стежить за кожним кроком своїх співробітників і не дає їм піти в сторону від наміченої мети. Але на довіру варто подивитися з іншого боку. Якщо ви випромінюєте його у Всесвіт, вона сприймає вас як позитивну особистість і створює у вашому житті тільки позитивні ситуації.

Тому довіра до людей є стратегічно вірним ходом для досягнення успіху в бізнесі.

Постійні побоювання, що вас обдурять, в результаті повернуть до вас бажані ситуації. При чому вам будуть брехати не тільки на роботі, але і в інших сферах життя.

Затитання: які існують міфи у досягненні успіху?

Відповідь: існують п'ять міфів у досягненні успіху, і це:

Міф 1. У мене не вистачить сил і вмінь. Ви сильніші, ніж вважаєте. Маленької чи навіть великої невдачі недостатньо, щоб зупинитися на півдорозі до успіху. Не достатньо навіть 10, 100 чи 1000 невдач. Справжня невдача — коли людина впадає у зневіру. Ф. Рузвельт, 32-й президент США зазначав, що єдиною перепорою на шляху до наших завтрашніх досягнень є наші сьогоднішні сумніви.

*«Я не зазнавав поразок. Просто знайшов 10 000 способів, які не працюють». Успішний винахідник
Томас Едісон*

Міф 2. Немає успіху без боротьби. Конкуренція, яка переростає в запеклу боротьбу вже стала звичайним явищем. Проте боротьба настільки руйнівна, що руйнує все довкола і все в середині, до людини бумерангом повертаються обурення, невдоволення та образи. І, як результат, ми самі псуємо своє життя і позбавляємо себе щонайменшого успіху.

Міф 3. Без талантів успіх неможливий. Не потрібно важко зітхати про чужі таланти. Багатьом успіх дався не з першого разу і не за талант. Всесвітньовідомий актор Уїлл Сміт розповів в одному інтерв'ю, що майстерність і навички народжуються в результаті шалено важкої роботи над собою, що людина має просто захотіти і не піддаватися ліні.

Міф 4. Лише самотужки людина може досягти успіху. Звичайно, ніхто не понесе вас на носилках до вашого успіху. І також, беззаперечно, працювати над собою і крокувати до своєї мети потрібно буде саме вам. Проте уявіть у величезному офісі одного себе. Мабуть, така затія (сам усе зроблю) здійсненна лише, якщо людина живе в лісі.

Міф 5. Успіх — це коли ти став мільйонером. Ототожнювати успіх з грошима, мільйоном чи мільйонами стало ніби аксіомою для небагатих людей. Проте гроші — це далеко не успіх, а лише «імпульс в голові», як зазначив відомий

письменник Пауло Коельо. Здається, успіх набагато ширше поняття, ніж просто певна сума грошей.

Затитання: які існують ключі до успіху, які дозволять будь-якій людині зрозуміти, як досягти успіху?

Відповідь: Кількість спроб. Діти дізнаються, як утримати в руках який-небудь предмет, тільки після того як випробують безліч неправильних способів. Кожен раз, як малюк намагається взяти що-небудь у свої пальчики і потім опускає предмет, він дізнається щось нове про правильному способі утримувати його. Після достатньої кількості спроб дитина вчиться, нарешті, брати і утримувати об'єкт правильно. Те ж саме стосується і будь-якого процесу навчання, і дій для досягнення успіху. Якщо ви хочете бути успішною, то повинні зрозуміти, що вам необхідно долати невдачі, поки не виявите, яке саме дія буде працювати так, як вам треба [5].

Будьте гнучкою. Коли людина не зможе діяти як звичайно, застосувати інший підхід і спробувати щось нове. Потрібно постаратися з'ясувати, чому у людини не вийшло, щоб врахувати і виправити свої помилки при наступній спробі. Кожен раз, коли людина відкриє для себе щось нове і навчиться долати ще одну перешкоду, що стоїть на її шляху до успіху, людина зробить великий крок вперед по цьому шляху.

Будьте впевнені у собі на сто відсотків: ви обов'язково досягнете своєї мети, інакше просто бути не може! Коли Едісона запитали, як йому вдалося, не втрачаючи надію, тисячу разів пробувати і пробувати змусити винайдену їм лампочку світитися, хоч вони і вибухали один за одним, він відповів приблизно так: «Кожен раз, коли чергова лампочка вибухала, я говорив собі, що знайшов ще один спосіб, як не треба винаходити її!» Він просто був на сто відсотків упевнений, що збирається зробити це винахід, і тому він знав, що це був лише питання часу і кількості спроб.

Навчитися вчитися. Більшість людей, які не є успішними, дуже часто відчують себе в якихось ситуаціях безпорадними. Вони просто не знають, що їм треба робити, щоб поставити перед собою мету, досягти її і тим самим прийти до успіху. Після перших невдач або навіть після самої першої осічки вони просто засмучуються і опускають руки, і це замість того, щоб вивчити причину фіаско. Всякий раз, коли ви не можете зрозуміти, що пішло не так, звертайтеся до більш досвідченим в

цій галузі людям. Можна почитати необхідну літературу, записатися на навчальні курси цікавить вас профілю - можливостей багато. Головне - навчитися добре розбиратися в своїй темі і дізнатися, як можна подолати ті чи інші труднощі. І тоді ви не будете відчувати себе безпорадною ніколи!

Будьте психологічно готові до будь-яких перешкод. Оточуючі будуть критикувати вас, можливо, будуть навіть сміятися над вами, спробують підірвати вашу віру в себе, а може, навіть почнуть вас відкидати. Але, якщо ви дійсно хочете бути успішною, не дозволяйте впасти своєї мрії і не звертайте з обраного шляху.

Запитання: які існують стратегії досягнення успіху?

Відповідь: існує п'ять стратегій і це:

Стратегія 1. Виберіть успіх у своєму житті. Якщо ви виберете стратегію Генрі Форда «Я цього хочу. Значить, це буде», то ніщо не зможе стати на вашому шляху до успіху. Ні матеріальне становище, ні оцінка оточуючих, ні власні сумніви. Своїми рішеннями ми обираємо напрям життя. Успіх залежить від вибору, а не від умов [6].

Стратегія 2. Розставте пріоритети. Те, що для вас найважливіше, виконуйте першочергово. Однією з основних невдач, як зазначає Стівен Кові (відомий як автор книги «Сім навиків високоефективних людей»), є розсіяний фокус. А потужність лазера, як відомо, полягає в тому, що він сфокусований.

Стратегія 3. Не сходьте з обраного шляху. Якщо ви зважилися досягти успіху, не відступайте. Навіть якщо знаходяться доброзичливці, які немилосердно трощать ваші амбіції. Ось всесвітньовідомий Сільвестер Сталонне 7 років оббивав пороги кінокомпаній, вислуховуючи коментарі про свою нездарність. Проте за 7 років його дух не зломився, він написав «Роккі» і здобув шалену популярність.

«Далеко не заїдете, коли постійно будете дивитися у дзеркало заднього виду». Стівен Кові

Стратегія 4. Тримайтеся «середньої швидкості». Хоча словосполучення «середня швидкість» досить умовне, дійсно, рухаючись до поставленої цілі, не потрібно торпедою летіти вперед, надирватися і згорати. Виберіть «середню швидкість», щоб не зупиняючись і без перевтоми рухатись до свого заповітного.

Стратегія 5. Постійне самовдосконалення. Проводити постійну корекцію старих програм. Вчіться на чужому і власному досвіді. При важких обставинах еволюціонуйте і успіх не зможе обійти вас стороною.

Затитання: які є правила досягнення успіху?

Відповідь: Перше правило успіху. Ваше життя стане краще лише тоді, коли ви самі станете краще. Якщо ви хочете мати кращу дружину, будьте кращим чоловіком. Якщо ви хочете мати кращих дітей, то проявіть себе найкращим батьком, якщо хочете мати кращих співробітників, станьте кращим шефом. Коротше, якщо ви хочете змінити своє життя в будь-якому аспекті, то починайте з самого себе. Ваше життя стане краще лише тоді і лише в тому випадку, якщо ви самі станете кращі [4].

Друге правило успіху. Неважливо, звідки ви стартували. Важливо, куди ви прямуєте. Минуле вже минуло, і безповоротно. Може бути, на вашому «особовому рахунку» накопичилося безліч дурниць, ви втратили багато часу і грошей. Все це слід приймати до уваги лише в тому випадку, якщо ви чогось навчилися на зазначених помилках. І зовсім не важливо, звідки ви почали рух. Важливо, куди ви прямуєте, а вибір мети залежить тільки і виключно від вас.

Третє правило успіху. У будь-якій ситуації вам є сенс відповісти на новий виклик. Такий підхід окупається. Зрозуміло, починати завжди важко. Але чи відомо вам, завдяки чому люди розвиваються? Це залежить від того, наскільки вони відкриті для нових випробувань і готові піти на обміркований і прорахований ризик. Процвітаючі люди вміють розвиватися самі та розвивати інших, вони стають все краще і краще, повністю готові до випробувань, невдач і навчання.

Четверте правило успіху. Ви в змозі навчитися всьому, що необхідно для досягнення ваших цілей. Ви здатні стати кращим керівником, менеджером, інженером, техніком, батьком, чоловіком, дружиною або кухарем. Ви можете освоїти іноземні мови і оволодіти будь-якими іншими вміннями. Просто вчіться всьому, що наблизить вас до бажаної мети.

П'яте правило успіху. Ви самі встановлюєте межі власної свободи. Знаючи про всі можливості, ви приймаєте певні рішення і відкриті альтернативним підходам. А тому важливо, щоб ви розвивали в собі здатність змінювати точку зору і робити вибір серед багатьох можливих варіантів. Ви вільні

лише в тому випадку, якщо маєте в своєму розпорядженні можливість вибору. При відсутності альтернатив ви позбавлені волі. Тоді ваші дії будуть повністю обумовлені зовнішньою ситуацією.

Шосте правило успіху. Всі труднощі несуть в собі рівний їм за розмірами потенціал вирішення виниклих ускладнень. З будь-якої ситуації можна знайти вихід. А вирішення найсерйозніших проблем дає вам безцінний досвід і знання, які допоможуть вам досягти успіху в майбутньому. Всі благополучні та процвітаючі люди переконалися на власній шкурі, що проблеми – це цінний досвід. Якщо ви стикаєтеся з проблемами, то тракуйте їх як важливий урок, що веде до кращого майбутнього.

Сьоме правило успіху. Ви самі встановлюєте справжні межі того, ким ви є або що робите. Це правило – найважливіше з усіх. У той момент, коли ви зрозумієте його, для вас стануть доступними досягнення, що перевершують все, чого ви домагалися раніше у своєму житті. Ототожнюючи себе з індивідуальністю лідера, ви додасте собі додаткову впевненість, знайдете повагу і гордість. Ви можете стати всім, що нині ховається всередині вас.

Висновок: Отже, ще раз підкреслимо, що якщо людина хоче досягти успіху в бізнесі, в житті і будь-якій іншій справі, то їй необхідно наполегливо працювати над собою: над усіма з перерахованих вище якостями і в сукупності це неодмінно дасть хороший результат. Отже, сподіваюся, що ця стаття вийшла мотивуючою і стане для всіх хорошим навчальним посібником на шляху до успіху.

Джерела:

1. Романовський О.Г., Михайличенко В.Є. Філософія досягнення успіху. – Харків: НТУ "ХПІ", 2003. – 696 с.
2. Дамашке С., Неділько Н. Не старанність а мотивація. – К., 2012. – 32 с.
3. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://invest-program.com.ua/yak-dosyagty-uspikhu-v-zhytti/>
4. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://gold-24.jimdo.com/привила-успіху/>
5. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://amlima.com/stil-zhittja/zdorov-ja/2788-jak-dobitisja-uspihu-i-dosjagti-uspihu-v-zhitti.html>
6. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://school.xvatit.com/index.php?title=Тема_11._Як_досягти_успіху._Умови_успіху

Стаття надійшла 17 травня 2016 р.

Сторожинська Зоряна. Моральні цінності у житті сучасної людини

В статті розглядається тема моральних цінностей у житті сучасної людини; яке значення має це для людини, чи впливає це на ділове спілкування і розвиток бізнесу, яку роль посідають цінності у житті людини.

Розглядаючи діяльність людини, її спілкування з іншими крізь призму етичних норм і цінностей, можна зрозуміти природу етики ділового спілкування. До процесу спільної діяльності, до ділового спілкування долучається багато людей. Кожна людина є особистістю з позитивними та негативними рисами.

До того ж кожна сфера життя та діяльності людини має певну специфіку. Тому постає питання про визначення моральних передумов, що впливають на ділові стосунки між людьми. У процесі спільної діяльності та ділового спілкування формується етика ділового спілкування як сукупність цінностей та норм, що орієнтують і регулюють дії людей.

Запитання: Як зараз трактують мораль, і що несе вона в своєму змісті для суспільства на різних етапах його розвитку?

Відповідь: Мораль — це форма громадської свідомості та вид громадських відносин, спрямованих на утвердження самоцінності особистості, рівноправності всіх людей у їхньому прагненні до щасливого та гідного життя. У моралі оцінюються не лише практичні дії людей, а й їхні мотиви, прагнення та наміри. Моральні вимоги до людини відповідають загальним нормам і принципам поведінки.

Мораль належить до основних сфер нормативної регуляції дій людини, таких як право, звичаї, традиції та ін., переплітається з ними і водночас істотно відрізняється від них. Вимоги моральності формуються у практиці масової поведінки, у процесі взаємного спілкування людей, відбивають життєво-практичний та історичний досвід.

Мораль і моральність не існують поза суспільством, без взаємодії людей. Вони значною мірою залежать від особливостей розвитку суспільства, насамперед від соціально-економічного ладу, що панує в ньому.

Ще в давньоруському літописанні "Повість временних літ", складеному монахом Києво-Печерського монастиря Нестором, подано своєрідний образ "колективної моралі" або, точніше,

колективної моральної відповідальності. Логіка цієї відповідальності така, що всі люди, які живуть і страждають разом, мають змогу жити праведно. З часів християнізації Русі церква почала розмежовувати такі поняття, як "злочин" і "гріх". Якщо гріх — це моральна несправедливість або порушення божого закону, то злочин — це порушення закону загальнолюдського. Своєрідним моральним кодексом є "Повчання" князя Володимира Мономаха. До етичних норм належать його вимоги: "Не лінуйтеся", "Стережіться брехні і пияцтва, і блуду", "До старшого ставитися треба як до батька, а до молодих як до братів" та ін.

Тривалий час у Європі, зокрема в епоху Відродження, етичним нормам і правилам належала першість під час розв'язання економічних проблем порівняно, скажімо, з прагненням до вигоди, до наживи. Етичний підхід, зокрема, просліджується у працях французьких моралістів XVI—XVIII ст. М. Монтеня, Ф. Ларошфуко, Б. Паскаля та ін. Поки в Європі було суспільство "механічної солідарності", що ґрунтувалося на колективних уявленнях та міфологічній свідомості (за твердженням відомого соціолога Е. Дюркгейма), суспільне життя в ньому було нічим іншим, як моральною сферою.

Затитання: Чи виникала суперечність за часів раннього капіталізму щодо моральності вчинків та ставленням до справ?

Відповідь: За часів раннього капіталізму виникла суперечність між ставленням до діла та етичними нормами. Встановлюється така особливість мислення, коли характерним є систематичне прагнення отримати законний прибуток у межах своєї професії. У суспільстві формується органічна солідарність людей, що ґрунтується на взаємодоповненості ролей і професій, а також ідея професійної відданості, певного аскетизму в поведінці та спілкуванні людей.

Взаємини між людьми і при вирішенні економічних питань певною мірою регулювалися вищими цінностями, зокрема релігійними (це особливо характерно для протестантської етики). З розвитком ринкових відносин людина дедалі більше стає самотньою, віддаляється від суспільства, від собі подібних, від тих, хто знаходиться поруч. Людина стає прагматичною, а суспільство під впливом грошей стає дедалі раціональнішим. Гроші починають бути засобом будь-якого обміну, зокрема в економіці, мистецтві, науці, практиці, їх вплив поширюється,

звичайно, на ділові стосунки між людьми та на спілкування. У такому суспільстві зростають корумпованість, жорстокість, егоїзм, індивідуалізм та ін.

Запитання: Отже, виходить що, суспільство, яке стоїть на шляху "гроші заради грошей", "виробництво заради виробництва", "дія заради дії", приречене до морального занепаду.

Відповідь: Саме так. Тому щоб цьому запобігти, суспільство має повернутися до обов'язкової первинності етичних норм над прагненням досягти економічних результатів будь-якою ціною. Йдеться про моральну відповідальність кожного за себе та за інших, за життя загалом. І тут люди мають усвідомити, що індивідуальної відповідальності для розв'язання цієї проблеми явно замало. Потрібні спілкування, діалог індивідів, дискусія, хоча лише прагнення до цього не досить. Дискусія про майбутні цінності, їх ієрархію, реальні зміни в суспільстві буде тим досконалішою, чим незалежнішими будуть індивіди, які беруть у ній участь, чим більше вони прагнутимуть використати раціональні аргументи, не надаючи жодному з них абсолютного чи остаточного змісту, чим більше спілкування між людьми буде спрямоване на досягнення вільного консенсусу між ними .

Запитання: Чи виступають моральні цінності основою для гуманістичного спілкування?

Відповідь: Однією з форм прояву моральних відносин у суспільстві є моральні цінності. Цінність — це поняття, що використовується у філософії та соціології для позначення об'єктів, явищ та їх властивостей, а також абстрактних ідей, які втілюють у собі узагальнені ідеали і постають завдяки цьому як еталон належного. У сучасній філософії та етиці — це не лише суб'єктивна значущість певних явищ реальності, пов'язана із задоволенням потреб суб'єкта, у духовному відношенні цінності відроджують його самого з усіма його потребами. Обираючи певні моральні цінності, тим самим людина підтверджує свідоме ставлення до норм і принципів моралі, дієвість своїх мотивів, цілісність моральної свідомості загалом.

Моральні цінності добра, обов'язку, відповідальності, справедливості, честі й гідності людини, совісті тощо, помітно впливають на спільну діяльність людей, на характер і ефективність спілкування. Якщо співрозмовники, наприклад, під час розв'язання конфлікту демонструють свою відповідальність за стан справи, вміння бути справедливими

щодо опонента, бажають не лише собі, а й співрозмовнику добра, то є багато шансів, що вони досягнуть злагоди, а спілкування відбуватиметься на високому моральному рівні.

Як зазначалося, на сучасному етапі розвитку нашого суспільства, коли рівень духовності у країні загалом падає, моральні цінності нерідко знецінюються. Тому наше суспільство має якомога більше уваги приділяти саме моральним цінностям, орієнтуватися на них в усіх сферах життя — економічній, політичній, соціальній, законодавчій та ін. Загроза дегуманізації виникає там, де людина звикає ототожнювати себе зі своєю функцією, своєю соціальною роллю. Образ такої самовідчуженої людини-функціонера, людини-рольовика став так би мовити "кошмаром" технічної цивілізації останніх століть.

Запитання: Хто з американських психологів описав систему моральних цінностей?

Відповідь: Систему моральних цінностей, яку доцільно впроваджувати в суспільстві ринкових відносин, детально описав відомий американський психолог і філософ Е. Фромм. Змальовуючи ринковий соціальний характер у праці "Психоаналіз і етика", він зазначає, що у діловому спілкуванні проявляється ставлення до себе та інших як до товару, який можна якнайвигідніше продати й купити. Отже, на жаль, цінність людини полягає в тому, що вона є товаром.

Запитання: Події та ситуації в країні впливають на систему цінностей людини?

Відповідь: Події, що відбуваються в окремій країні й у всьому світі, змушують людей переглянути систему цінностей як суспільства, так і окремої особистості. Керівники організацій, які успіх економічної діяльності пов'язують безпосередньо з людьми, уважно слідкують за цими процесами і своєчасно реагують на них. Вони враховують будь-які зміни у ставленні людей до звичаїв, традицій, релігії, праці, освіти тощо. Якщо ці зміни орієнтацій на певні цінності своєчасно не помітити, виникнуть додаткові труднощі.

Саме зміна цінностей була однією з причин зниження темпів зростання промислового виробництва у США в 1965 р. Підприємці, які не усвідомили характер подій, що відбулися, почали скорочувати кадри і втрачати клієнтів. Тим з них, хто продовжував поважати особистість, задовольняти потреби

клієнтів та орієнтуватися на високу професійну майстерність працівників, падіння виробництва майже не загрозувало.

Звичайно, люди мають добре заробляти, аби жити в добрих умовах. Однак якщо весь час людина присвячує себе тільки роботі, ігноруючи власні інтереси та інтереси сім'ї, вона врешті-решт рано втрачає здоров'я, не здатна народжувати нові ідеї, перестає бути цікавою у спілкуванні. Щоб цього не сталося, зазначає Е. Фромм, людина повинна орієнтуватися не на принцип "мати", а на принцип "бути". Це означає, що людина може й хоче жити повним життям.

Запитання: Як саме проявляється процес наповнення життя у робочій сфері?

Відповідь: Людина хоче здобувати знання та віддавати їх, обирати заняття до вподоби, поєднувати продуктивну виробничу діяльність із власними інтересами в інших сферах. Вона охоче та цілеспрямовано рухається до своєї мети, помилки сприймає як життєвий досвід та уміло будує нові шляхи вирішення поставлених завдань. Розумні керівники поділяють такі орієнтації своїх підлеглих, не заважають їхнім прагненням до самореалізації, і не тільки при виконанні ними своїх професійних обов'язків. Як свідчить досвід кращих корпорацій світу, від цього виграють всі: кожна окрема людина і організація загалом.

Запитання: Яке значення моральних норм й принципів, для досягнення високого рівня культури спілкування?

Відповідь: Моральні цінності в усіх сферах життя людини регламентуються моральними нормами й принципами. Моральні норми і принципи — це певні вимоги та заборони, що регулюють діяльність, поведінку людей, їхню взаємодію та спілкування. Ті норми та принципи, встановлені людьми в суспільстві на певному етапі його розвитку, є певним взірцем поведінки та обов'язкові для виконання.

Принципи моралі мають загальне соціальне значення і поширюються на всіх людей, уособлюючи те загальне, основне та первинне, що уможливорює ці вимоги та становить ціннісний базис суспільства, взаємовідносин людей. Моральні принципи підтримують і санкціонують в узагальненій формі суспільні підвалини життя, соціальний устрій, спілкування. Вони претендують на абсолютність, не допускають винятків. Будучи

узагальненими, моральні принципи відбивають соціально-історичні умови буття людини, її сутнісні потреби.

Запитання: *Виходить, що моральні принципи та норми впливають на процес спілкування?*

Відповідь: Так. Поряд з іншими сферами життєдіяльності людини моральні принципи та норми регулюють процес спілкування людей, бо саме під час спілкування люди погоджують власні та суспільні інтереси. Більше того, спілкування людей має відбуватися за цими моральними принципами та нормами. Проте для індивідуального життя та поведінки людини вони є лише передумовою формування гуманістичних установок спілкування.

Запитання: *А що таке гуманізація спілкування?*

Відповідь: Гуманізація спілкування — це насамперед розвиток і зростання потреби людини в такому спілкуванні. Воно передбачає здатність людини відчувати та співчувати, переживати і співпереживати, вміння розрізняти добро та зло, справедливість і несправедливість, вияв таких її якостей, як милосердя, порядність, добродійність і совість, а також морально-естетичні потреби, оцінки, смаки, ідеали, мотиви, вчинки. Тому не менше значення у процесі спілкування людей відіграють також моральні знання, здатність до раціонального осмислення моральних ситуацій та дій.

Відомо, що зовні добродійні вчинки можуть спиратися на мотиви, які явно суперечать принципам і нормам моралі: користолюбство, нажива, властолюбство та ін. І, навпаки, вчинок, який зашкодив іншим, може мати в основі добродійні наміри. Наприклад, людина, яка лише прагне до влади, у спілкуванні з іншими демонструє свою "демократичність", гуманність. Досягнувши жаданої влади, вона швидко забуває про свої обіцянки і часто не виявляє доброти, чесності, відповідальності тощо. Таку поведінку в етиці називають легальною, а тип поведінки — легалізмом.

Відомий китайський філософ Конфуцій показав, що різні люди у своїй поведінці та спілкуванні дотримуються різних моральних норм і правил. На його думку, розумна людина: "коли дивиться, то думає, чи добре вона роздивилася, а слухає — думає, чи вірно вона почула; думає, чи ласкавий у неї вираз обличчя, чи шанобливі її манери, чи щире мовлення, чи пристойне ставлення до справи; при сумнівах думає про те, щоб

порадитися; коли ж у гніві, то думає про наслідки; і перед тим як щось придбати, думає про справедливість". Нерозумна людина робить три помилки: говорить, коли не час говорити (це нерозважливість), не говорить, коли настає час говорити (це потайливість), і говорить, не помічаючи міміки (це сліпота).

Запитання: *Які тенденції використання моральності зараз прийнятні у наш час?*

Відповідь: Нині у складних умовах ринкових відносин людям доводиться робити вибір щодо орієнтації на справедливе ставлення до інших і врахування їхніх інтересів чи на егоїзм; на активність чи пасивність; на агресію чи альтруїзм; на любов до людей чи байдужість до них і т. ін. Цей вибір проявляється в поведінці людини та в її спілкуванні з іншими. Під час такого вибору людина звертається або до прийнятих суспільством, або до особистих моральних норм і принципів.

В умовах жорсткої конкуренції та зниження життєвого рівня людей зростає значення таких рис характеру людини, як стійкість, лояльність, вірність, милосердя та ін. Ідеться про мораль співвіднесення, дилема якої ґрунтується на тому, що не варто слухати ані друзів, ані ворогів, коли совість підказує "вчини так".

Під час спілкування — це вміння говорити так, щоб не принижувати гідності людей, вступати з ними в переговори, йти на компроміси, витрачаючи миттєву власну вигоду, але зберігаючи доброзичливі стосунки. Кожен, хто знайомий з історією створення та розвитку відомої американської компанії "ІВМ", погодиться з тим, що своїм успіхом вона значною мірою зобов'язана морально-етичним ідеям її засновника Томаса Дж. Уотсона-старшого (1914 р.), аніж технічним нововведенням або фінансовим ресурсам. Він як честолюбивий підприємець, безумовно, хотів бачити свою компанію такою, що досягла успіху.

Але маючи власні моральні цінності, він не хотів це робити в будь-який спосіб. На шляху до успіху Т. Уотсон хотів об'єднати людей єдиною метою. Тому він розробив кодекс поведінки працівників компанії, принципи якого дуже прості:

- кожна людина заслуговує на повагу;
- кожен клієнт фірми має право на особливу увагу та найкраще обслуговування;
- усе, що робиться у фірмі, має постійно вдосконалюватися.

Затитання: *А на даний момент всі працівники фірми дотримуються цих принципів?*

Відповідь: Так. Цих принципів дотримуються й зараз всі працівники фірми — від адміністраторів найвищого рангу до підсобників. Зазначені принципи становлять стрижень усієї діяльності компанії, до якої всі ставляться з повагою і довірою, що безпосередньо впливає на кожний крок і всю політику "ІВМ". Мабуть, тому за 34 роки нікого не звільнили через скорочення програм, штатів, асортименту продукції чи бюджету. Але незалежно від посади розлучалися з тією людиною, яка порушувала моральні норми компанії або припускалася помилок у роботі і не бажала співпрацювати з іншими.

За правилами ділового спілкування, прийнятими в "ІВМ", усі її працівники у своїх діях мають керуватися високими нормами ділового спілкування. "Кожний, з ким ви маєте справу, повинен розраховувати на справедливе і неупереджене ставлення до себе з вашого боку. Чесність є невід'ємною частиною моральної поведінки, а довіра необхідна для встановлення добрих та міцних стосунків".

Затитання: *Як на рахунок етики спілкування? Чи потрібна вона для того щоб зрозуміти моральність спілкування?*

Відповідь: Щоб зрозуміти моральність спілкування, потрібно знати основні поняття етики, об'єднані в цілісну систему з єдиним принципом її побудови. Конкретний зміст цих понять, їх логічна форма й місце кожного з них у загальній системі змінювались в історії етичної думки залежно від розуміння природи моральності. Однак у всі часи в історії етики основними категоріями вважалися насамперед добро та обов'язок, а також добродійність, совість та ін.

Розглядаючи етику спілкування, крім зазначених понять треба враховувати й поняття етики соціального характеру, підвалини якої були закладені Е. Фроммом. Він детально описав етичні зміни, що відбуваються в соціальному характері людей на різних етапах розвитку капіталізму. Ці зміни яскраво проявляються в поведінці людей, насамперед у їхній моральності.

Людина народжується доброю, як стверджує більшість представників гуманістичної етики. Усе, що в неї є доброго, слугує збереженню й розвитку життя, саморозвитку та

використанню творчого потенціалу, а зло призводить до її руйнації. Отже, якщо людина у спілкуванні відстоює свої позиції, впевнена в собі, виявляє наполегливість у досягненні мети, не принижуючи іншого, визнаючи його право на власну думку, то вона не чинить зла. Для неї добро — це йти шляхом, який вона обрала, але не жертвуючи собою, щоб догодити іншому.

Затитання: *Ви маєте на увазі асертивну поведінку?*

Відповідь: Так. Сьогодні такі вміння, що називаються асертивними, формують у людей за допомогою різних підходів. У людини є лише один спосіб бути в єдності зі світом і водночас у злагоді із собою — реалізувати свої здібності. Це буде добром і для неї, і для суспільства, тобто для інших. У протилежному разі перед людиною постають моральні проблеми, а неможливість їх розв'язання часто призводить до неврозу. Щоб цих проблем не виникало, зокрема під час спілкування, слід дотримуватись основних принципів етики: "не роби іншому того, чого б ти не хотів, щоб він робив тобі"; "що ти робиш іншим, те робиш і собі". Іншими словами, якщо людина в діловому спілкуванні, маніпулюючи іншим, хоче досягти вигоди лише собі, особливо через хитрощі, махінації, нечесну гру, то порушується перший із зазначених принципів етики. Якщо ж під час розв'язання конфлікту перемога досягається за рахунок поразки опонентів, можна придбати ворогів. При цьому порушується другий із названих принципів етики.

Затитання: *Яку роль відіграє совість у житті людини?*

Відповідь: Відбитком нашого "я" є совість. Вона уособлює суть власного морального досвіду. Це наш вплив на себе самого. Гуманістична совість протестує проти утиску, приниження себе, проти загрози стати інструментом у руках тих, хто прагне свідомо чи несвідомо занизити нашу самоцінність і обмежити самостійність. Поряд з гуманістичною співіснує і совість авторитарна. У них однаковий зміст етичних норм, але мотиви їх використання різні. Авторитарна совість вимагає від людини підкорятися авторитетам, які виробили, скажімо, певні етичні норми, догоджати їм. Якщо вона цього не чинить і проявляє самостійність, у неї пробуджується "нечиста" совість, вона відчуватиме безсилля, дискомфорт, провину. Кожна людина, як стверджує Е. Фромм, має ці два різновиди совісті. Проблема в тому, яке співвідношення між ними.

Затитання: *Чи існують етичні критерії цивілізованого спілкування?*

Відповідь: Існує чимало етичних критеріїв цивілізованого спілкування, зокрема чесність, порядність, справедливість. У розвинених країнах, наприклад, без цих критеріїв у діловому спілкуванні між фірмами, банками й окремими людьми сучасне підприємництво було б неможливим. Нафта та нафтопродукти, акції та інші цінні папери на мільйони доларів щодня продаються на основі усних переговорів без свідків. Так само на великі суми щороку продаються товари солідними торговими фірмами без попереднього оформлення контрактів. Така практика сучасного підприємництва є наслідком довготривалого процесу розвитку бізнесу, під час якого сформувалися найоптимальніші моральні принципи та правила, яких ці підприємці дотримуються.

Для досягнення ефективності в діловому спілкуванні необхідно також керуватися такими етичними поняттями, як повага, співчуття, справедливість та ін.

Основою гуманістичних комунікативних установок є повага. Це таке ставлення до людини, коли враховується людська гідність. Повага доповнюється пошаною, тобто визнанням особистих чеснот індивіда та його приналежності до певної спільності. Якщо ми ставимося шанобливо до іншої країни або до якоїсь фірми, то поважатимемо також їхніх представників і виявимо це у своєму ставленні до них, що сприятиме встановленню контакту, взаємодії. Спілкування буде відкритим і націленим на продуктивний діалог, на співробітництво і злагоду, ґрунтуватиметься на врахуванні моральних норм і принципів справедливості, рівноправності, доброзичливості, ввічливості та ін.

Затитання: *Чи відіграє роль самоповага у сприйнятті та комунікації з суспільством?*

Відповідь: Повага до співрозмовників, опонентів по спілкуванню, толерантність тісно пов'язані із самоповагою. Як би не ставилися до нас інші люди під час спілкування, у ділових взаєминах, самоповага буде тим моральним механізмом, який допоможе нам не допустити приниження, глузування тощо. Людина з розвинутою самоповагою чинитиме опір цьому, виявить волю, відстоюючи свою гідність, честь. Християнська мораль вчить бути терплячим, але це не означає, що слід

миритися зі злом, агресією, брутальністю, безчестям. Кожен із нас має робити все, що може, в межах норм моралі, щоб не допускати цього, щоб попереджати такі прояви у процесі спілкування з іншими людьми.

Людям, які чинять зло, ображають інших, можна часом поспівчувати, бо вони не розуміють, що роблять, і як це може негативно вплинути на них. Поспівчувати, а можливо, і допомогти. Замість того, що б "схрещувати мечі", можна спробувати доброзичливо запропонувати інший вихід із ситуації, що склалася.

Затитання: Чи повага та увага до клієнтів є основою до якісних відносин у бізнесі?

Відповідь: Повага та увага до клієнтів є безперечно основою довготривалих відносин. Компанія, яка підходить до ділових відносин лише з позицій власної користі, не може розраховувати на лояльність іншої сторони. А будь-яке зроблене клієнтові добро потім, як правило, повертається назад. Коли виникають нові ринки збуту продукції, до них швидко линуть різні корпорації, компанії, фірми з інших країн. Багато компаній намагаються будь-що збути свою продукцію, навіть низької якості. Відчувається це зараз і в Україні. Але якщо такі компанії зорієнтовані тільки на отримання тимчасової користі, то зв'язки не будуть тривалими. Вони завжди відчуватимуть опір з боку тих, кого принижують. І, навпаки, компанії, які в таких умовах встановлюють ділові контакти, поважаючи слабких сьогодні партнерів, допомагають їм, створюють основу для співробітництва в майбутньому.

Егоїзму, самолюбству протистоїть любов до себе. Вона не ототожнює егоїзм, не виключає любові до інших. Якщо людина піклується про себе, відповідальна, цінує і поважає себе, прагне до розвитку, самореалізації, врешті-решт, до свободи, то вона любить себе. Якщо людина себе любить, то вона спокійна, доброзичлива, впевнена в собі, совісна, а тому іншим людям добре з нею спілкуватися й співпрацювати.

Любов до людей є найкращим порадиником для розв'язання більшості складних проблем, у тому числі проблем спілкування. Вона включає в себе і повагу, і співчуття, і готовність допомогти. Саме вона підкаже у складних ситуаціях, коли і як розпочати спілкування, як вступити в контакт і як з нього вийти, які аргументи навести, яке рішення прийняти та ін.

Коли любиш людей, з якими спілкуєшся, то докладеш зусиль, щоб їх зрозуміти, щоб не зачепити їхню честь, гідність, не примусити їх зайве страждати, допоможеш їм зберегти та поповнити свою самоцінність.

Висновок. Спілкування — це форма творчості, яка допомагає виявити та розкрити найкращі сторони особистості. Водночас це процес виховання і самовиховання, коли люди впливають одне на одного. Тому таким необхідним для досягнення успішної взаємодії у спілкуванні є знання ролі моральних цінностей, розумне використання моральних принципів і норм.

Мораль — це форма громадської свідомості та вид громадських відносин, спрямованих на утвердження самоцінності особистості, рівноправності всіх людей в їхньому прагненні до щасливого та гідного життя. Однією з форм прояву моральних відносин у суспільстві є моральні цінності. Вони становлять основу гуманістичного спілкування.

Моральні норми й принципи — це певні вимоги та заборони, що регулюють діяльність, поведінку людей, їхню взаємодію та спілкування. Ті норми та принципи, що встановлені людьми в суспільстві на якомусь етапі його розвитку, є певним взірцем поведінки та обов'язкові для виконання. Гуманістична етика, якої треба дотримуватися під час спілкування, передбачає добротність, совісність, справедливість, повагу, співчуття, любов до людей та ін.

Джерела:

1. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Избр. произведения. – М., 1990.
2. Конфуций. Лунь-юй. Древнекитайская философия // Собр. текстов: В 2 т. – М., 1972. – Т. 1.
3. Малахов В. Этика: Курс лекцій. – К., 1996.
4. МонтеньМ. Опыты. – М., 1979. – Кн. 3.
5. Московичи С. Машина, творящая богов. – М., 1998.
6. Психология и этика делового общения / Под ред. В. Н. Лавриненко. – М., 1997.
7. Роджерс Фрэнсис Дж. IBM. Взгляд изнутри. Человек, фирма, маркетинг: Пер. с англ. – М., 1990.
8. Фромм Э. Иметь или быть. – М., 1990.
9. Фромм Э. Искусство любить. – М., 1990.
10. Фромм Э. Психоанализ и этика. – М., 1998.
11. Шеломенцев В. Н. Этикет и культура общения. – К., 1995.

Стаття надійшла 20 травня 2016 р.

Частина 3. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Лозинський Олег. Соціально-психологічні умови подолання явищ політичної корупції

Узагальнено основні результати аналізу стосовно умов подолання політичної корупції серед громадян. Проведений аналіз змушує нас зважати на висновки чільних експертів (E. Dimant, R. Trueх та ін.), що працюють з цією проблемою: «Не дивлячись на велику кількість досліджень про причини корупції, ми знаємо напрочуд мало про закономірності подолання корупції через процеси економічного розвитку і модернізації», з огляду на це, на жаль, комплексного плану по боротьбі з корупцією до цього часу знайти не вдається.

Політична корупція є стратегією дій політичних та посадових осіб різних рівнів, що скерована на концентрацію влади, отримання протиправного особистого та корпоративного зиску від ухвалення владних та адміністративних рішень.

Проведені нами емпіричні дослідження дали змогу виявити характеристики психологічних умов подолання політичної корупції серед громадян. Для подолання політичної корупції як складного, багаторівневого деструктивного соціально-психологічного явища (зменшення рівня її розповсюдження) необхідний комплекс різнопланових умов (індивідуально-психологічних, соціально-культурних, економічних, правових, політичних). Зусилля лише в одному з необхідних напрямів не завжди здатні забезпечити позитивних, незворотних антикорупційних змін в суспільстві.

Рівень зменшення поширеності політичної корупції залежить від *свідомих зусиль* громадян і представників влади діяти всупереч поширеним у суспільстві корупційно-деструктивним неписаним «правилам», що притаманні для корпоративної та політичної культури, сформованої історично.

Рис. 1. Умови подолання політичної корупції

У категоріях структурного психоаналізу Ж.Лакана у формуванні інтолерантного ставлення до політичної корупції відіграє інстанція «Великого Іншого». На індивідуально-психологічному рівні інстанція «Великого Іншого» є аналогом фрейдівського Супер-его, що проявляється у формі свідомого самоконтролю особистістю власних реакцій та поведінки у

відповідь на корупційні стимули (бажання, пропозиції або вимоги). Особистість може самостійно чинити свідомий спротив корупційним стимулам (власним намірам або вимогам соціального довкілля).

При несформованості в структурі психіки громадян інстанції свідомого самоконтролю подолання політичної корупції можливе лише засобами *зовнішнього соціального контролю*. На соціально-інституційному рівні має мати місце соціальний аналог «Великого Іншого» – антикорупційні інститути (агенти), які у разі поширення політичної корупції чинитимуть адекватний спротив вказаним деструктивним соціальним практикам, руйнуватимуть приховані корупційні домовленості.

Роль антикорупційних агентів можуть відігравати:

- носії антикорупційної політичної культури: аутсайдери, реформатори, представники громадянського суспільства, міжнародні суб'єкти (кредитори, інвестори);
- антикорупційні державні органи;
- потенційна наявність джерел соціального конфлікту (опозиційні партії, акції масової непокори громадян);
- антикорупційні правила гри (антикорупційне законодавство, антикорупційна корпоративна та політична культура).

Виділений комплекс психологічних (притаманних окремому індивіду та соціуму) та соціальних умов може сприяти формуванню стійкого інтолерантного ставлення до політичної корупції серед громадян.

На основі аналізу соціальних рівнів, засобів та структури корупційної діяльності нами ідентифіковано комплекс умов мінімізації політичної корупції (див. рис. 1).

Згідно розробленої нами моделі прийняття рішення у контексті корумпованих альтернатив, структурними компонентами соціальної поведінки індивіда є: 1. Політична культура суспільства; 2. Індивідуально-психологічні характеристики особистості (а також їх комплекси); 3. Ситуативні чинники.

1. *Політична та корпоративна культура* (носіями є представники певної спільноти) як система поглядів, що домінує в масовій свідомості й впливає на ухвалення індивідом рішень. Політична культура охоплює: міру толерантності громадян до корупції, оцінку стану корупції в суспільстві та

можливостей її приборкання, побутова та службова корупціогенність, демократичність-авторитарність корпоративної культури. Політична та корпоративна культура може бути, зокрема, корупціогенного типу.

2. *Індивідуально-психологічні характеристики особистості*, до яких віднесено: а) когнітивні можливості особи (міра завбачливості, консерватизм-радикалізм, способи ухвалення рішень); б) елементи Я-концепції (патерналістські очікування, мотиваційна спрямованість, самототалітаризм, сприйняття аморальності в діловій сфері, макіавеллізм, соціальний скептицизм-оптимізм, морально-етична відповідальність, самоповага, самовпевненість); в) поведінкові особливості особистості (соціальна активність).

3. *До ситуативних чинників* віднесено реальні обставини, в які потрапляє особа, контактуючи з службовцями та посадовцями різноманітних установ, державних закладів (під час навчання та роботи, кар'єрного розвитку, вирішення проблем матеріального забезпечення, у громадській діяльності, здійсненні комерційної діяльності і т.п.).

Поєднання впливу *політичної та корпоративної культури, індивідуально-психологічних характеристик особистості, ситуативних чинників* створює підґрунтя (корупціогенне або антикорупційне) для ухваленого особою рішення та її вчинку: людина протидіє корупції, сприяє корупції, або перебуває в бездіяльному стані. Індивід у корумпованому контексті, розмірковуючи сприяти корупції, чи протидіяти корупції, приймає рішення з огляду на наявну *політичну і корпоративну культуру* (як здебільшого чинять інші), власні *індивідуально-психологічні характеристики* та можливості, а також *наявну ситуацію*, в якій він перебуває (створену стихійно, або цілеспрямовано).

Кожний з вказаних компонентів справляє певний вплив на кінцевий результат соціальної поведінки людей. Наприклад, людина проживає в суспільстві, де більшість громадян засуджують корупцію, крім того вона особисто не схвалює корупцію, однак обставини, в які вона потрапила змушують її піддатися корупційному тиску і вчинити злочин. Це може статися, наприклад, через необхідність рятувати своє життя, або життя рідної людини, коли єдиним шляхом є корупційний злочин.

Корекція індивідуально-психологічних характеристик особистості. Для подолання політично корупції на психологічному рівні необхідно проаналізувати значення структурних компонентів особистості, таких як: а) когнітивні можливості особи (міра завбачливості, способи ухвалення рішень); б) елементи Я-концепції (патерналістські очікування, мотиваційна спрямованість, самототалітаризм, сприйняття аморальності в діловій сфері, макіавеллізм, соціальний скептицизм-оптимізм, морально-етична відповідальність, самоповага, самовпевненість); в) поведінкові особливості особистості (соціальна активність, консерватизм–радикалізм).

На основі проведеного емпіричного дослідження нами встановлено комплекс взаємопов'язаних психологічних передумов, що здатні вплинути на зменшення корупціогенності у суспільстві.

Когнітивні можливості: збільшення рівня завбачливості (компетентності); вдосконалення способів ухвалення рішень.

Характеристики Я-концепції: зменшення патерналізму; зменшення самототалітаризму; переоцінка мотиваційної спрямованості; зменшення сприйняття аморальності в діловій сфері; зміцнення морально-етичної відповідальності; подолання соціо-психологічної відстороненості особистості.

Поведінкові характеристики особистості: збільшення рівня соціального радикалізму та соціальної активності.

Вказані психологічні передумови на мікрорівні сприяють подоланню політичної корупції. Проаналізуємо психологічні чинники, що впливають на антикорупційну модель поведінки особистості.

Подолання політичної корупції на рівні зміни соціально-психологічного клімату та групової взаємодії. Інформацію про соціально-культурні умови подолання політичної корупції нами отримано за допомогою *методу експертних оцінок*, в рамках якого проаналізовано висновки 30-ти експертів.

З огляду на проаналізовані результати емпіричного дослідження, а також на висновки та рекомендації експертів нижче представлено психологічні умови подолання політичної корупції (див. табл.1, табл.2, табл.3).

Таблиця 1. Індивідуально-психологічні умови подолання політичної корупції (за результатами анкетування)

КОРЕКЦІЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ОСОБИСТОСТІ	
Цілі корекції	Негативні наслідки
Когнітивні можливості особи	
<p>Збільшення рівня завбачливості. Покращення аналітичних та прогностичних здібностей. Вдосконалення можливостей та навиків отримання достовірної інформації. Вдосконалення способів ухвалення рішень.</p>	<p>Незадовільні когнітивні та прогностичні характеристики особистості породжують помилкові рішення, а також корупціогенні установки – низьку самооцінку і самовпевненість, низьку морально-етичну безвідповідальність, високий патерналізм, самототалітаризм, аморальність в діловій сфері, а на соціальному рівні породжують авторитаризм корпоративної культури.</p>
Елементи Я-концепції	
<p>Зменшення патерналізму. Збільшення психологічної налаштованості особистості самотужки (без очікування втручання «згори») вирішувати проблеми власного життя та громади. Підтримка ініціативи та автономності дій особистості.</p>	<p>Пасивність, марні сподівання на вирішення проблем керівництвом (владою), необґрунтовані ілюзії щодо компетентності та бажання керівників змінювати ситуацію</p>
<p>Зменшення самототалітаризму. Розвиток спроможності особистості не підпорядковувати себе стороннім авторитетам, а діяти на власний розсуд. Збільшення готовності особистості йти на ризик у відповідь на корупційні зловживання владних суб'єктів, публічно виявляти власну позицію, проявляти волю у відстоюванні моральних цінностей, ставати на захист людей, які зазнають утисків.</p>	<p>Схильність делегувати іншим (керівникам, владі) право одноосібно ухвалювати рішення. Присутність на підсвідомому рівні «цензора», який блокує впевненість людини, не дає їй вільно висловлюватися та діяти. Втрата волі та сміливості впливати на якість влади, змушувати владних суб'єктів рахуватися з законом, з інтересами громадян.</p>
<p>Раціоналізація мотиваційної спрямованості. Позбуття установки триматися за роботу з стабільною зарплатою. Розвиток прагнення мати високооплачувану роботу, яка вимагає щоденної концентрації розумових сил.</p>	<p>Бажання мати працю з стабільною зарплатою, що створює сприятливі умови для розвитку корумпованої бюрократії.</p>
<p>Зменшення толерантності до аморальності в діловій сфері. Зміна посттоталітарних ціннісних установок. Розвиток готовності чинити спротив наявній владі чи формальному керівництву, якщо вони корумповані. Свідома відмова підтримувати корумповане керівництво в обмін та меркантильні інтереси (кар'єрне зростання чи розвиток бізнесу).</p>	<p>Примус співпрацювати із легально діючими корумпованими посадовцями (злочинцями). Звикання до толерування аморальних вчинків, підтримування аморальних впливових осіб. Втягування особи в аморальні оборудки в якості пособників.</p>
<p>Укріплення морально-етичної</p>	<p>Морально-етичну відповідальність</p>

<p>відповідальності. Морально-етичну відповідальність українських респондентів укріплює вищий рівень освіти, індивідуальні теїстичні уявлення, демократична корпоративна культура.</p>	<p>українських респондентів руйнує побутова та службова корупція, авторитарна корпоративна культура, самототалітаризм, макіавеллізм, висока завбачливість.</p>
<p>Подолання соціо-психологічної відстороненості особистості. Подолання особистістю звички оцінювати себе (формувані самоповаги та самовпевненості) винятково з огляду на рівень своїх доходів та посідання управлінських посад. Психологічна прив'язка самоповаги та самовпевненості особи до якостей корпоративної та політичної культури, з метою демократизувати їх.</p>	<p>Намагання особи психологічно відсторонити себе від корумпованих соціальних реалій. Дозвіл відтворювати «патрон-клієнтистську» («садо-мазохістську») модель соціальних стосунків. Особа займає конформістську, угодовську позицію стосовно суб'єктів управління (керівників, політиків, влади), проявляє самототалітаризм, не висловлює і публічно не відстоює власні інтереси, проявляє більшу психологічну готовність сприяти керівникам у їх посадових зловживаннях, чим їх розбещує, створюючи простір для корупції.</p>

Таблиця 2. Соціально-психологічні умови подолання політичної корупції (за результатами анкетування)

Умови	Засіб реалізації
КОРЕКЦІЯ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ	
Загострення інтолерантності, емоційного дискомфорту в особи щодо з хабарництва (переживання сорому, роздратування, приниження).	Публічність процедур ухвалення рішень.
Збільшення корпоративних свобод працівників: можливість приймати рішення в межах посадових прав та обов'язків	Конкретизація службових прав та обов'язків керівників та персоналу в посадових інструкціях.
Зниження рівня корпоративного бюрократизму: діалогічний стиль службового спілкування, додання субординаційних комунікативних бар'єрів.	Періодичні курси підвищення кваліфікації управлінського персоналу.
Усунення фаворитизму та непотизму.	Публічність процедур прийому на роботу, атестації.
Формування у підлеглих психологічної готовності чинити опір щодо вимог керівництва допомагати в корупційних зловживаннях.	Публічність процедур прийому на роботу. Запровадження арбітражу в установах (профспілки, арбітражні комісії).
Підвищення культурного рівня керівників.	Підвищення рівня освіти та культури керівників.
Обмеження жадібності керівників, їх амбіцій, бажання принижувати.	Підвищення рівня освіти та культури керівників. Запровадження арбітражу в установах (профспілки, арбітражні комісії).
Більш раціональні та прогнозовані правила перебування особи на керівних посадах.	Публічність процедур прийому на роботу та атестації.
Збільшення офіційної зарплати	Введення системи оцінки ефективності роботи управлінців та

	системи бонусів за високі результати діяльності.
Усунення аморального прикладу найвищих державних посадовців	Невідворотність відповідальності управлінців за корупційні дії.
КОРЕКЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ	
Руйнування «патрон-клієнтистського» типу політичної культури.	Публічність конкурсного відбору політиків та посадовців.
Усвідомлення громадянами звички проживати в корумпованих умовах і свідомі зусилля подолати цю звичку.	Просвіта в ЗМІ.
Зменшення «клієнтистської» установки громадян, що відмежовує їх від «носіїв влади» (що схильних до корупції і владних зловживань). Заміна реакцій утечі та уникнення відповідальності на реакції контролю та готовністю брати відповідальність.	Корекція деструктивних установок особистості, розвиток її відповідальності. Економічна та правова захищеність прав людини. Некорумповані профспілки, суди.
Зміна сприйняття соціального часу. Зменшення в уяві громадян часових рамок, необхідних для зниження владними органами рівня політичної корупції. Збільшення рівня нетерпимості щодо зволікань влади у впровадженні антикорупційних реформ.	Зменшення до 3-х років виборів до ВР. Публічна атестація управлінських кадрів кожних 1-2 роки. Наявність програми та звіт про її виконання.
Активізація зусиль особистості у консолідації громадянського суспільства та збільшенні економічних можливостей для протидії корупційним зловживанням владних суб'єктів	Індивідуальна ініціативна суспільна активність особистості.
Збільшення в суспільстві поваги до законів	Контроль за діяльністю посадових та політичних осіб з боку антикорупційних органів. Збільшенню антикорупційних можливостей громадськості.

Таблиця 3. Умови подолання політичної корупції (за результатами експертного дослідження)

РОЛЬ ОСОБИСТОСТІ	
Самообмеження особистістю гедоністичних та егоїстичних установок	Арістотель
Наявність в суспільстві реформаторів, які дотримуються законності, свідомо йдуть на конфлікт з носіями корупційної «моралі»	Марк Філп
АНТИБЮРОКРАТИЧНІ ЗАХОДИ	
Викриття змови між владою й опозицією	Л. Коларська-Бобінська
Періодична заміна політиків та посадовців (вибори, атестація, ротація, під тиском актів громадянської непокори)	Г. Госсен, В. Парето, С. Паркінсон, Дж. Джекобс
Збільшення рівня відкритості та забезпечення прозорості дій посадовців, аудит та контроль їх рішень	Марк Філп, В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна
Унеможливлення конфлікту інтересів у процесі ухвалення рішення	Дж. Джекобс
Зобов'язання декларувати доходи та витрати	В. Матчук
Поліпшення ефективності діяльності установ	В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна
КАДРОВИЙ ВІДБІР	
Конкурсний прийом на посади з числа двох і більше претендентів	С. Паркінсон
Рекрутування на посади нових некорумпованих фахівців	В. Мілер, О. Гределанд,

	Т. Кошечкіна
Заборона керівникам після ротації приймати на керівні посади своїх колишніх заступників	С. Паркінсон
Підбір посадовців за критерієм рівня внутрішньої відповідальності	Марк Філп
Психодіагностичне виявлення на етапі відбору в правоохоронні органи осіб, схильних до корупційного делікту	М.Данчук
ДЕРЕГУЛЯЦІЯ	
Роздержавлення або ж надання державними установами платних послуг	В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна
Усунення монополії дерорганів у наданні послуг, збільшення для громадян кількості варіантів	Марк Філп
АНТИКОРУПЦІЙНІ ОРГАНИ	
Збільшення кількості інспектуючи інстанцій	Дж. Джекобс
Подолання корупції в судах та під час підрахунку результатів виборів	Дж. Джекобс
Запровадження більш суворого контролю за посадовцями	В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна
Захист виказувачів – співробітників та клієнтів корумпованих установ	Дж. Джекобс, Марк Філп
Можливість процедури оскарження для клієнтів посадових рішень (жертв зловживань)	Марк Філп
ГРОМАДСЬКИЙ КОНТРОЛЬ	
Опозиційні партії, реальні профспілкові та громадські організації для виявлення політичної корупції	Л. Коларська-Бобінська
Сприяння посиленню можливостей громадян	В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна
Подолання корупції під час підрахунку результатів виборів	Дж. Джекобс
Збільшення ролі громадянського суспільства в процесі ухвалення рішень	Марк Філп
Делегування державою контрольних повноважень за діями бюрократії та політиків університетам, ЗМІ, громадським організаціям	Марк Філп
ЗАСТОСУВАННЯ НЕГАТИВНИЙ САНКЦІЙ	
Підвищення суворості покарання посадовців та хабародавців за корупційні дії	Марк Філп
ЗАСТОСУВАННЯ ПОЗИТИВНИХ СТИМУЛІВ	
Високі зарплати державним службовцям і посадовцям шляхом скорочення їх чисельності	Л. Коларська-Бобінська, С. Роуз-Екерман
Матеріальне заохочення законслухняних посадовців, введення для чиновників системи бонусів та пільг	В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна, С. Роуз-Екерман
Підвищення рівня кваліфікації та освіта чиновників	В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна, Марк Філп
Покращення умов праці чиновників	С. Роуз-Екерман
Збільшення рівня мотивації та внутрішньої відповідальності посадовців	Марк Філп
ВПЛИВ НА МАСОВУ СВІДОМІСТЬ	
Роль ЗМІ у публічному висвітленні фактів корупції	Дж. Джекобс
Позбавлення легітимності в суспільній (масовій) свідомості корупційних вартостей і «патрон-клієнтистських» зв'язків	М. Вебер, Е. Дюркгейм
Позбавлення співчуття громадян до хабарництва	Л. Коларська-Бобінська

посадовців шляхом високих зарплат чиновникам	
Долати корупційні стереотипи інституційної культури та посадового статусу чиновників	В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна
Запобігання ідентифікації громадянами з образом «жертви» корупційної влади	В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна
Підкріплення віри громадян в можливість подолання корупції завдяки покаранні упійманих корупціонерів	В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна
ПОЛІТИЧНІ РЕФОРМИ	
Державне забезпечення базових громадянських прав та свобод	Дж. Роуз
Поетапність у здійсненні антикорупційних реформ	С. Роуз-Екерман
Антикорупційні реформи щодо верхніх ешелонів влади та великого бізнесу	
Реформування виборчого законодавства: а) зниження прохідного бар'єру; б) зменшення застосування адміністративного ресурсу; в) жорсткий контроль передвиборчих фондів партій	
Незалежна і некорумпована прокуратура та судова система	
Спеціалізовані антикорупційні органи	
Забезпечення для громадськості можливостей контролювати владу	
ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ	
Запровадження ринкової економіки (вільна конкуренція, усунення монополій)	В. Петті, Ф. Кене, А. Сміт, Д. Рікардо
Дерегуляція	С. Роуз-Екерман
Підтримка розвитку приватного сектора	
Втримання на нульовому (або на мінімальному) рівні відсоткової ставки у сфері кредитування	Арістотель
Справедливий розподіл прибутків у суспільстві	Дж. Роуз
Урядова політика, скерована на зменшення соціальної несправедливості у розподілі економічних прибутків	
Усунення несправедливої економічної та податкової політики уряду	Г. Беккер
Скорочення обсягу «тіньової економіки»	
Виведення з «тіні» тіньовиків-господарників (полегшити штрафні санкції за несуттєві правопорушення; усунути дискримінацію малого та середнього підприємництва; підвищити державний захист прав власності підприємців; спростити процедуру реєстрації та податкової звітності підприємців; в нормувати податкові та митні процедури; скоротити кількість перевірок та контролюючих інстанцій)	З. де Сото, З.С. Варналій, В.Г. Ткаченко
Прориви в науці та технологіях для збільшення ефективності економіки, збільшення ресурсів, зменшення витрат	О. Конт

Висновки. Психологічними умовами зменшення політичної корупції є корекція індивідуально-психологічних характеристик особистості, корекція корпоративної та політичної культури.

Для подолання політичної корупції необхідна корекція індивідуально-психологічних характеристик громадян:

- *когнітивний компонент особистості:* збільшення рівня завбачливості, компетентності; вдосконалення способів ухвалення рішень;

- *характерологічний компонент особистості*: укріплення соціальної зрілості особистості; зменшення патерналізму та самототалітаризму; раціоналізація мотиваційної спрямованості; зменшення толерантності до аморальності в діловій сфері, укріплення морально-етичної відповідальності;
- *поведінковий компонент особистості*: соціальний радикалізм (в контексті дотримання моральних норм); соціальна активність; налагодження діалогічності у стосунках “по-вертикалі”, усунення бюрократичних комунікативних бар’єрів.

Для подолання політичної корупції необхідна корекція корпоративної та політичної культури: самообмеження особистістю гедоністичних та егоїстичних установок; підвищення культурного та освітнього рівня, психологічної зрілості політичних та посадових осіб; підвищення в суспільстві поваги до законів; заміна “патрон-клієнтистської” моделі відносин людей в суспільстві (та виробничих стосунках) на демократичні моделі взаємодії; зменшення бюрократизму в роботі установ; захист трудових прав підлеглих для зменшення втягування їх в оборудки корумпованого керівництва; підвищення соціальних стандартів та рівня оплати праці.

Подолання політичної корупції неможливе без здійснення мікросоціальних та макросоціальних перетворень:

- наявність реформаторів;
- антибюрократичні заходи, якісний кадровий відбір управлінців, дерегуляція;
- антикорупційні органи, громадський контроль за діями влади;
- застосування негативних санкцій щодо корупціонерів, застосування позитивних стимулів для законослухняних політиків та посадовців; позитивні прецеденти у подоланні політичної корупції;
- пропаганда у ЗМІ антикорупційних успіхів для формування громадської думки; вплив на масову свідомість; позбавлення легітимності в суспільній свідомості корупційних вартостей і «патрон-клієнтистських» зв’язків;
- політичні реформи та реформи державного управління;
- економічні реформи, що скерована на збільшення ефективності та конкурентоздатності економіки

(деолігархізація, захист ринкової економіки та вільної конкуренції, усунення монополій).

При неможливості подолання політичної корупції мирними стратегіями (згідно з Т. Аквінським) суспільство може і має бути готовим вдаватись до силових стратегій – мирних акцій протесту, а у випадку необхідності – актів масової громадянської непокори, бунтів, заколотів з метою усунення корумпованої політичної кліки.

Оптимізм щодо можливості подолання політичної корупції в суспільстві опирається на позитивні приклади низки цивілізованих держав, в яких завдяки здійсненню політичним та економічним реформам (що тривали впродовж десятиріч або й сторіч), економічному та технологічному розвитку, підвищенню рівня освіти та культури, зростанню соціальних стандартів витворено мерітократичні політичні устрої, що суттєво зменшили поширення політичної корупції.

Джерела:

1. Політична корупція перехідної доби / Пер. з англ. Т. Гарастович, С. Гарастович. / За ред. С. Коткіна, А. Шайо. – К.: «К.І.С.», 2004. – 440 с.
2. Порта Д. Брудні оборудки: учасники, ресурси та механізми політичної корупції / Д. Порта, А. Ванучі [пер. з англ. С.Кокізюка]. – К.: «К.І.С.», 2006. – 302 с.
3. Роуз-Екерман С. Корупція та урядування. Причини, наслідки та зміни / С. Роуз-Екерман [пер. з англ. С. Кокізюка, Р. Ткачука]. – К.: «К.І.С.», 2004. – 296 с.
4. Шайн Э.Х. Организационная культура и лидерство / Э.Х. Шайн [под ред. В.А. Спивака], [пер. с англ.]. – СПб: Питер, 2002. – 336 с.
5. Ali A. Determinants of economic corruption: A cross-country comparison. Cato Journal, Volume 22, pp. 449-463. [Електронний ресурс] / [A. Ali, S. Hodan]. – Режим доступу: http://faculty.nps.edu/relooney/cato_03_23.pdf
6. Chugh D. Psychology of Corruption. July 25, 2012 [Електронний ресурс] / [Divyanshi Chugh]. – Режим доступу: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2117247
7. Dimant E. The Nature of Corruption: An Interdisciplinary Perspective. Discussion Paper No. 2013-59. November 07, 2013 [Електронний ресурс] / [Eugen Dimant]. – Режим доступу: <http://www.economics-ejournal.org/economics/discussionpapers/2013-59/file>
8. Hyslop J. Political Corruption: Before and After Apartheid Journal of Southern African Studies. Volume 31, Issue 4, 2005. Published online: 06 Aug 2006. – Pages 773-789 [Електронний ресурс] / [Jonathan Hyslop]. – Режим доступу: <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/03057070500370555>
9. Kirchner L. The Psychology of Bribery and Corruption. Oct 23, 2014. [Електронний ресурс] / [Lauren Kirchner]. – Режим доступу: <http://www.psmag.com/politics-and-law/psychology-bribery-corruption-fbi-confidential-information-cops-crime-92955>
10. Pamula A. The Social Psychology of Corruption. August 28, 2015 [Електронний ресурс] / [Anusha Pamula]. – Режим доступу: <http://globalanticorruptionblog.com/2015/08/28/the-social-psychology-of-corruption-lack-thereof/>
11. Pillay K. The psychology of corruption. 25 Jun 2013, 9:08 [Електронний ресурс] / [Kavisha Pillay]. – Режим доступу: <http://www.corruptionwatch.org.za/the-psychology-of-corruption/>

12. Rose-Ackerman S. Corruption: a study in political economy / S. Rose-Ackerman. N.Y.: Academic Press, 1978. – 8-10 p.
13. Rothstein B. Political Corruption and Social Trust. An Experimental Approach. [Електронний ресурс] / [Во Rothstein, Daniel Еек]. – Режим доступу: <http://rss.sagepub.com/content/21/1/81.short>

Стаття надійшла 21 травня 2016 р.

Сватюк Оксана, Пальна Анна. Основні пріоритети зміцнення фінансової безпеки

Одним із основоположних чинників незалежності України за сучасних умов господарювання є стан її фінансової безпеки. Без забезпечення фінансової безпеки держави на всіх рівнях управління неможливо вирішити економічні проблеми, що стоять перед країною, регіоном та підприємством. Це завдання набуває особливої пріоритетності в умовах нестабільності та фінансової кризи, а також складної воєнно-політичної ситуації України. Метою є обґрунтування напрямів зміцнення фінансової безпеки України, ідентифікація її внутрішніх та зовнішніх загроз.

Проблема забезпечення фінансової складової економічної безпеки суб'єктів підприємництва набуває виняткового значення для національної економіки в умовах кризи і глобалізації. Як показує світова практика, високий рівень економічної безпеки є гарантією незалежності країни, визначальною передумовою стабільного розвитку економіки й суспільства. З погляду системного підходу безпека національної економіки є складною багаторівневою системою, яка об'єктивно потребує захищеності життєво важливих інтересів усіх її елементів на різних рівнях ієрархії управління: держави, регіону, галузі, сектору економіки, підприємства, домашнього господарства, особи.

Теоретичне обґрунтування сутності фінансової безпеки знаходимо у працях О. Барановського, який вважає, що фінансова безпека - це важлива складова частина економічної безпеки держави, що базується на незалежності, ефективності і конкурентоспроможності фінансово-кредитної сфери України, яка відображається через систему критеріїв і показників її стану, що характеризують збалансованість фінансів, достатню ліквідність активів і наявність необхідних грошових і золотовалютних резервів, ступінь захищеності фінансових інтересів на усіх рівнях фінансових відносин, стан фінансових потоків в економіці, що характеризується збалансованістю і наявністю апробованих механізмів регулювання і саморегулювання [1]. На наш погляд, Барановський О. І, ототожнює фінансову безпеку із станом фінансово-кредитного сектору та залишає поза увагою інші складові фінансової безпеки, такі як бюджетна, боргова безпека, безпека страхового ринку тощо. Пріоритетні напрямки зміцнення фінансової

безпеки України визначаються, насамперед, на основі оцінки рівня показників фінансової безпеки держави. Індикатори фінансової безпеки відображають специфіку певного рівня управління (громадян, домашніх господарств, підприємств, організацій і установ, галузей господарського комплексу, регіонів, банківської системи, фондового ринку, держави) або таких її складових, як безпека грошового обігу, інфляційна, валютна, бюджетна, боргова й інвестиційна безпека.

Усе різноманіття загроз, що впливають на фінансову безпеку держави можна поділити на внутрішні і зовнішні. Внутрішні загрози включають загрози на мікро- і мезо-економічному рівні, а зовнішні - на макроекономічному.

До внутрішніх загроз відносять ризики, які знаходяться під контролем держави та на які вона має значний вплив. До цих загроз відносяться політичні, економічні, демографічні, соціально-культурні фактори, що впливають на стан фінансової безпеки. Зовнішні загрози - це загрози, на які держава не має прямого впливу, тому вона повинна враховувати їх вплив при здійсненні своєї політики. До таких ризиків відносяться зовнішньоекономічні чинники та глобальні політичні, економічні та екологічні процеси, що впливають на національну конкурентоспроможність та безпеку.

Значна увага сучасних дослідників приділена аналізу як внутрішніх так і зовнішніх загроз, які здійснюють вплив на фінансову безпеку України. Серед головних причин виникнення внутрішніх загроз фінансової безпеки України, виділяє наступні:

- неадекватна фінансово-економічна політика держави;
- помилки, зловживання та інші відхилення (безгосподарність, різноманітні економічні злочини, тощо) в управлінні фінансової системи держави;
- скорочення використовуваної ресурсної основи у фінансово-кредитній сфері діяльності для виходу з економічної кризи та успішного проведення подальших реформ;
- розвал фінансово-кредитної системи і послаблення її стабілізуючих функцій у сфері виконання та формування бюджету; низький рівень соціальної орієнтованості економіки;
- падіння платоспроможності населення; скорочення ролі внутрішніх соціально-економічних стимуляторів

економічного зростання; зростання економічної злочинності, корупції;

- зростання фінансових втрат в результаті збільшення масштабів і поглиблення соціальної напруженості в сфері економічних відносин;
- недосконалість механізмів формування економічної політики держави тощо.

До зовнішніх загроз фінансовій безпеці України відноситься: інтернаціоналізація та глобалізація світового господарства; порушення національних пріоритетів України в області фінансів через просування іноземними партнерами вигідних їм економічних проектів і фінансових програм; формування іноземними партнерами такої структури зовнішньоекономічних зв'язків з Україною, в результаті якої остання поступово перетворюється на їх сировинний придаток; зростання зовнішньої фінансової заборгованості України, посилення її залежності від іноземних кредитів; нерозвиненість ринків капіталу та їх інфраструктури; криза грошової і фінансово – кредитної систем; нестабільність економіки.

Узагальнюючи проведені дослідження, на наш погляд, найбільш пріоритетними заходами щодо зміцнення фінансової безпеки України повинні бути:

- комплексний підхід до реформування бюджетного процесу на державному, місцевому рівнях та рівні міжбюджетних відносин, в аспекті удосконалення результативності бюджетних витрат за рахунок застосування програмно-цільових засад діяльності, орієнтації бюджетної системи на досягнення конкретних результатів (за відповідними програмами розвитку);
- розробка поетапної стратегії скорочення бюджетного дефіциту за рахунок нарощення власного доходного потенціалу;
- зменшення зовнішнього боргу України шляхом прямого зменшення чистих зовнішніх запозичень уряду та погашення довгострокових запозичень реального сектору економіки;
- забезпечення потреб економічного зростання країни шляхом розробки та впровадження виваженої грошово-кредитної політики, стабілізації рівня національної грошової одиниці, зниження рівня інфляції;

- припинення відтоку капіталу за кордон за допомогою створення сприятливих умов для репатріації вивезеного капіталу;
- оптимізація структури золотовалютних резервів шляхом нарощення в них частки золота;
- створення сприятливих умов та правил функціонування та розвитку ринку цінних паперів в Україні;
- чітке визначення прав і обов'язків емітентів та інвесторів шляхом розробки ефективної системи державного регулювання ринків капіталу, посилення контролю за дотриманням вимог законодавства, запобігання шахрайству.

Реалізація запропонованого комплексу заходів, що охоплює більшість складових фінансової безпеки, актуальних для України, потребує збалансування і комплексної взаємодії всіх гілок влади та суб'єктів господарювання. Саме забезпечення підтримки на законодавчому, виконавчому, владному рівнях дозволить значно підвищити рівень фінансової безпеки та досягти економічного зростання країни.

Висновки. Отже, поглиблення кризових явищ в економіці України потребує об'єктивної і неупередженої оцінки з точки зору фінансової безпеки. фінансова безпека держави є комплексним поняттям, яке включає в себе бюджетну, боргову, фондову, страхову, кредитну, податкову, валютну, банківську, інвестиційну, монетарну та корпоративну складові.

Проведений аналіз внутрішніх і зовнішніх загроз фінансово-економічної безпеки показав, що в інтересах реального соціально-економічного розвитку, Україні необхідно переглянути урядовий курс і провести реформи в бюджетній, борговій, валютній, грошово-кредитній, зовнішньоекономічній сферах.

Найбільші загрози фінансової безпеки України криються у сфері зовнішньої заборгованості, високої вартості банківських кредитів, значного рівня доларизації економіки, зростання тіньового її сектору, від'ємного платіжного балансу. Уряд повинен зупинити глобальні відтоки капіталу, функціонування тіньового сектора та ліквідувати державний борг та дефіцит, вживши кардинальні заходи щодо стабілізації фінансової системи і зміцнення фінансової безпеки. Реалізація цих заходів, що охоплюють більшість складових фінансової безпеки, актуальних для України, підвищить рівень економіки за умови

повної підтримки на законодавчому, виконавчому і владному рівнях.

Необхідно переглянути та удосконалити діючу нормативно-правову базу в галузі фінансової безпеки України. На її основі розробити концепцію фінансової безпеки держави, яка б враховувала специфіку кожного регіону, тим самим посилюючи економічну безпеку країни в цілому.

Джерела:

1. Барановський О.І. Фінансова безпека в Україні - методологія оцінки та механізми забезпечення. – К.: Ельга – Ніка, 2012. – 780 с.
2. Фінансова безпека [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Finansova_bezpeka
3. Закон України Про економічну безпеку [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://zakon.rada.gov.ua>

Стаття надійшла 20 травня 2016 р.

Яворська Жанна. Гроші та мораль. Уроки історії та сучасна фінансова грамотність

Що таке гроші ? Гроші – одне з найдавніших явищ у житті суспільства, які привертають до себе особливу увагу вчених. Люди з давніх-давен проявляли неабиякий інтерес до грошей, навколо яких існує багато таємниць і парадоксів. Незважаючи на багатомісячні дослідження і велику кількість визначень грошей, сьогодні також існує багато думок щодо їх сутності та виконання ними функцій, а також їх ролі в житті кожного з нас і суспільстві в цілому. Очевидно, усе це можна пояснити тим, що суть грошей змінюється адекватно змінам характеру суспільних відносин, в яких вони функціонують. Тому для визначення суті грошей потрібно з'ясувати питання про їх походження, про причини, що зумовлюють виникнення та існування грошей в економічному житті суспільства та їх еволюцію.

Сьогодні грошима називають усе, що є носієм купівельної спроможності і приймається як плата за товари й послуги. Ось чому до грошей відносять банкноти, монети, банківські активи, боргові зобов'язання, а також товарні гроші, тобто споживчі товари, що можуть використовуватися як засіб обміну та платежу. Які вихідні ознаки та концепції походження грошей ? Ще на первісних сходинках історії людства виникла потреба у грошах як засобі обміну. Для цього використовували найрізноманітніші предмети в усіх куточках світу. Пір'я, мушлі, боби, какао, срібло, золото, паперові знаки – лише деякі з цих предметів.

Вихідні ознаки грошей є: суспільне визнання; забезпечення збереження вартості; можливість використання як посередника при обміні.

Гроші не здатні прямо задовольнити будь-які фізичні чи духовні потреби людини, а тільки опосередковано – гроші потрібно обміняти на товари або послуги, які потрібні людині для задоволення потреб. Маючи здатність обмінюватись на будь-які цінності, гроші перетворюються в абстрактного носія вартості, в абсолютну ліквідність як абстрактну цінність чи багатство. У цій якості гроші здатні переносити вартість не тільки у просторі, а й у часі.

Сьомого квітня 1630 року майже чотири сотні людей на чотирьох кораблях вирушили з Англії до Америки. Серед пасажирів було чимало освічених людей, успішних комерсантів, були навіть члени парламенту. Їхня країна

переживала економічну кризу, яку поглиблювала тридцятилітня війна (1618–1648рр.). Отож вони зважились полишити свої домівки і родину, згорнути підприємницьку діяльність і податись на пошуки кращого життя [1].

То не були просто шукачі легкого хліба. Усі вони – рівні пуритани – втікали від релігійного переслідування. Вони прагнули заснувати в Америці громаду, яка жила б за Божими принципами. Усі люди мріяли почати нове життя : щоб і вони і їхні діти мали матеріальні статки та при цьому не поступалися б принципами. Невдовзі після прибуття до Сейлема (штат Массачусетс), вони отримали право поселитися на невеличкому клаптику океанського узбережжя. Свій новий дім вони назвали Бостоном. Назва пуритани була дана у XVI ст. одній протестантській групі, яка належить до англіканської церкви. Пуритани хотіли повністю очистити свою церкву від римо – католицького впливу.

Джон Вінтроп, провідник і губернатор нової колонії, з усіх сил сприяв тому, щоб і громада, і кожен її член збільшували свої статки. Він хотів, аби люди мали як гроші, так і високу моральність. Але багатьом важко було втримувати рівновагу між матеріальним і духовним. Розуміючи це, Вінтроп став пояснювати, яку роль у житті побожних людей має відіграти матеріальне багатство. Вінтроп, як і інші лідери пуритан, вірив, що немає нічого поганого у прагненні стати заможним. На його думку, головна мета багатства – можливість допомагати іншим. Тому чим заможніша людина, тим більше вона зможе робити добра. Історик Патриція О'Тул пише: «Чи не найбільше пуритани турбувалися своїм збагаченням. Матеріальний достаток свідчив про Боже благословення, але разом з тим підштовхувався до гріхів плоті ... і до гордості, яка вважалась гріхом».

Щоб уникнути гріхів, до яких може довести багатство і розкоші, Вінтроп заохочував вести помірковане та скромне життя. Проте дуже швидко підприємницький дух спонукав поселенців противитись намаганням Вінтропа змусити їх жити побожно і в любові до ближнього. З'явилися розкольники, котрі обурювались, що Вінтроп втручався в їхнє особисте життя. Дехто почав агітувати за те, щоб створити виборчий орган, який вирішував би справи громади. А деякі навіть переселились у сусідній Коннектикут, щоб там спокійно займатися своїми справами.

О'Тул пише : «Сприятлива нагода, процвітання, демократія - то були рушійні сили у житті пуритан Массачусетса. Тому у них розвивалися самолюбні прагнення, які абсолютно суперечили ідеям Вінтропа про взаємодопомогу і добродійність». Вінтроп помер 1649 року. Він прожив 61 рік і під кінець життя зубожів. Поселення, попри багато випробувань, зуміло вціліти. На жаль, Вінтроп так і не побачив сповнення своїх мрій. Утопічні ідеї Джона Вінтропа побудувати краще суспільство не померли разом з ним. Щороку сотні тисяч людей емігрують з Африки, Південно-Східної Азії, Східної Європи та Латинської Америки до інших країн, з надією на краще життя. Деякі з них піддаються на агітацію сотень нових і нових книжок, веб-сайтів, лекцій, котрі обіцяють розкрити секрет того, як стати багатим. Нині, як і за часів пуритан, чимало людей мріє мати гроші і водночас не втрачати своїх моральних цінностей [2].

Дуже часто намагання сумістити одне і друге приносить гіркі розчарування. Хто прагне розбагатіти, нерідко поступається заради цього своїми моральними принципами, а навіть втрачає віру в Бога. Тому варто запитати у себе : «Чи можна бути заможним і разом з тим залишатися щирим християнином? Чи колись існуватиме таке суспільство, у якому всі люди служитимуть Богові й будуть багатими матеріально і духовно?

Щороку багато людей емігрує з бідніших країн, сподіваючись поліпшити своє матеріальне становище. Але часто це доводить їх до духовного краху. Дехто з християн запитує себе : «Чи можна прагнути збагачення і разом з тим залишатися багатим у Божих очах? Впливові автори і релігійні провідники кажуть, що це можливо. Але дуже важко здобувати багатство, не втрачаючи при цьому духовності.

Гроші – це, звичайно, людський винахід. Самі по собі вони не є чимось поганим чи злим. Так, насправді, гроші – це засіб обміну. Тому, коли ними користуватись з цією метою, вони виконують для нас добру службу. Приміром, Біблія каже, що гроші для людини можуть бути захистом, особливо від проблем, пов'язаних з бідністю. Проте, багато хто вважає, що «за гроші все можна мати».

Святе Письмо засуджує неробство і радить наполегливо працювати. Ми маємо обов'язок забезпечувати необхідним своїх рідних. А коли з'являються додаткові гроші, то можемо

ними «поділитися з нужденними». Біблія не каже, що треба вести аскетичне життя. Вона заохочує нас тішитися тим, що маємо, та «брати свою частку» і споживати плоди своєї праці. У Біблії міститься декілька прикладів вірних чоловіків та жінок, які були заможними. Авраам, вірний слугитель Бога, володів величезними стадами худоби, мав багато золота, срібла, а також сотні слуг. Заможним був теж праведний Йов. У нього було чимало худоби, слуг, золота і срібла. І Авраам, і Йов навіть за сучасними мірками були дуже багатими людьми, однак це не заважало їм залишатись вірними Богові.

Апостол Павло назвав Авраама «батьком для всіх, хто ... мав віру». Авраам не був скупим чи надто прив'язаним до своїх маєтків. Те саме можна сказати і про Йова. Бог назвав Йова невинним та праведним. Йов завжди охоче допомагав бідним та пригнобленим. Як Авраам, так і Йов поклались передусім на Бога, а не на свої статки.

А ось зовсім інший приклад – цар Соломон. Він, будучи спадкоємцем царського трону в Єрусалимі, мав від Бога не лише мудрість, але й величезне багатство та славу. Більшу частину свого життя Соломон залишався вірним Богові, але під старість «серце його не було все з Господом». Історія його життя показує, що матеріальний добробут приховує в собі багато пасток [1].

Найбільша небезпека криється в тому, що багатство нерідко породжує любов до грошей і до всього того, що за них можна купити. Багатство розпалює апетити, які ніколи не вдається заспокоїти. Соломон, коли ще був бідний, написав так: «Хто срібло кохає, той не насититься сріблом, хто ж кохає багатство з прибутком, це марнота також.» Пізніше Ісус і Павло навчали, щоб християни остерігались цієї підступної пастки – любові до грошей.

Коли гроші стають об'єктом пожадання, а не просто засобом для купівлі речей чи послуг, тоді зростає ризик піддатися різним спокусам, - говорити неправду, красти чи зраджувати. Юда Іскаріот, один з Ісусових апостолів, зрадив свого вчителя всього лиш за 30 срібляків.

Гонитва за багатством несе зі собою ще й інші, більш приховані, небезпеки. По-перше, заможність сприяє розвитку надмірної самовпевненості. Про таку пастку попереджав Ісус, сказавши, що багатство «може ввести в оману». Учень Яків теж застерігав, щоб християни, коли планують «вести справи й

отримувати прибуток», не забували про Бога. Звичайно, гроші створюють почуття безпеки та впевненості у завтрашньому дні. Але вони таять у собі небезпеку – замість більшої довіри до Бога у нас може розвинутиись довіра до грошей. По-друге, гонитва за достатком забирає багато часу і сил. Через це людина може занехаяти духовні справи. Крім того, багаті мають постійну спокусу користуватися своїми статками лише для приємного проведення часу та власного задоволення. Духовний крах Соломона був певною мірою наслідком того, що життя в розкошах притупило його здоровий глузд. Він знав, що Бог заборонив одружуватися з представниками інших народів. Усе ж Соломон завів собі гарем з тисячі жінок. На догоду своїм чужинним жінкам він дозволив їм поклонятися ідолам. Ці приклади засвідчують правдивість Ісусових слів : «Не можете бути рабами Бога і Багатства». Але як людині долати фінансові проблеми? І, найважливіше, чи можна сподіватися кращого майбутнього?

Моральна незаплямованість набагато цінніша від великого багатства. Досі люди так і не спромоглися побудувати суспільство, у якому всі були б заможні та водночас високоморальні. Але таке суспільство – це не лише мрія. Бог обіцяє, що його царство принесе людству як матеріальне, так і духовне процвітання. Ісус навчав, що без високої духовності не може бути справжнього добробуту. Отже, чи ми матеріально багаті, чи бідні, стараємося найперше дбати про свою духовність. Перед нами – справді повноцінне життя серед людей, які будуть і матеріально, і духовно багатими.

Сучасний світ неможливо уявити без грошей. Вони забезпечують функціонування усіх сфер людського суспільства. Використання фінансової інформації, застосування фінансових знань є необхідними елементами будь - якого напряму діяльності людини. Фінансова грамотність допомагає зрозуміти ключові фінансові поняття і використовувати їх для прийняття рішень про доходи, витрати і заощадження, для вибору відповідних фінансових інструментів, планування бюджету, нагромадження коштів на майбутні цілі тощо. Фінансово грамотні люди більшою мірою захищені від фінансових ризиків і непередбачуваних ситуацій. Вони відповідальніше ставляться до управління особистими фінансами, здатні підвищувати добробут за рахунок розподілу наявних грошових ресурсів і планування майбутніх витрат.

Висновок. Гроші – багатогранне унікальне явище. Еволюція грошей пов'язана з розвитком людства та зростаючими вимогами до якості, кількості та ролі грошей. На кожному етапі розвитку суспільства виникали нові форми грошей, проте попередні не зникали і на сьогодні всі вони існують і можуть за певних обставин виконувати функції грошей. Суспільна та економічна корисність грошей полягає в тому, що гроші дозволяють здійснювати обмін товарами та послугами, а також є вимірником корисності інших товарів і послуг. Функції грошей можна ототожнювати з роботою, яку вони виконують для суспільства. З часом функції грошей змінювалися відповідно до їхньої суспільної корисності. У результаті грошової реформи в Україні створено один із невід'ємних атрибутів державності – національні гроші. Введення української валюти – гривні – стало запорукою стабілізації української економіки.

Джерела :

1. Всесвітня історія. Історія цивілізацій : Навч. посіб. \ Т.В. Орлова. – К., 2012. – 446 с.
2. Святе Письмо.
3. Фінансова грамотність: Навч. посіб. \ Авт. кол.; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т.С. Смовженко. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – К., 2013. – 311 с.

Стаття надійшла 16 травня 2016 р.

Довідка про авторів

1. **Бльок Анна-Марія Михайлівна** – магістрант кафедри теоретичної та практичної психології Інституту права та психології НУ «Львівська політехніка».
Психологічні детермінанти особистісної зрілості студентів-психологів
2. **Боса Надія** – магістрант кафедри теоретичної та практичної психології Інституту права та психології НУ «Львівська політехніка».
Що на вашу думку є творчість?
3. **Гончаренко Єлизавета Миколаївна** – магістрант кафедри теоретичної та практичної психології Інституту права та психології НУ «Львівська політехніка».
Еволюція механізмів психологічного захисту у студентів-психологів протягом навчання
4. **Гриник Ірина Ігорівна** – магістрант кафедри теоретичної та практичної психології Інституту права та психології НУ «Львівська політехніка».
Психологічні особливості формування пізнавальної мотивації творчої особистості
5. **Вільчинська Зоряна Андріївна** – магістрант кафедри теоретичної та практичної психології Інституту права та психології НУ «Львівська політехніка».
Покоління незахищених жінок
6. **Дармороз Ірина Василівна** – магістрант кафедри теоретичної та практичної психології Інституту права та психології НУ «Львівська політехніка».
Особистість керівника та його мотивація до роботи
7. **Кучкуда Софія Леонідівна** – магістрант кафедри теоретичної та практичної психології Інституту права та психології НУ «Львівська політехніка».
Психологічні особливості прийняття студентами рішення щодо професійного майбутнього
8. **Лесів Ольга Дмитрівна** – магістрант кафедри теоретичної та практичної психології Інституту права та психології НУ «Львівська політехніка».
Успішність менеджера: ефективні стратегії комунікації з різними типами людей
9. **Ліпковська Юлія Василівна** – магістрант кафедри теоретичної та практичної психології Інституту права та психології НУ «Львівська політехніка».
Формування адекватної самооцінки у школярів
10. **Лозинський Олег** – ст. викладач кафедри теоретичної та практичної психології НУ «Львівської політехніки».
Соціально-психологічні умови подолання явищ політичної корупції
11. **Любочкіна Ганна Олексіївна** – магістрант кафедри теоретичної та практичної психології Інституту права та психології НУ «Львівська політехніка».
Психокорекція емоційних станів ігрозалежних юнаків

12. **Мірило Юлія Іванівна** – магістрант кафедри теоретичної та практичної психології Інституту права та психології НУ «Львівська політехніка».
Гендерні особливості особистості у юнацькому віці
13. **Наконечна Лілія Олександрівна** – магістрант кафедри теоретичної та практичної психології Інституту права та психології НУ «Львівська політехніка».
Вплив соціального середовища на емоційний стан студентів
14. **Пальна Анна Анатоліївна** – студентка спеціальності «Менеджмент організацій» ЛДУВС.
Основні пріоритети зміцнення фінансової безпеки
15. **Пастух Галина Ярославівна** – магістрант кафедри теоретичної та практичної психології Інституту права та психології НУ «Львівська політехніка».
Смисложиттєві орієнтації Інтернет-залежної особистості
16. **Пеленська Ірина Ігорівна** – магістрант кафедри теоретичної та практичної психології Інституту права та психології НУ «Львівська політехніка».
Як досягнути успіху в житті і у бізнесі?
17. **Сватюк Оксана Робертівна** – к.е.н. доцент кафедри менеджменту ЛДУВС.
Основні пріоритети зміцнення фінансової безпеки
18. **Сторожинська Зоряна Любомирівна** – магістрант кафедри теоретичної та практичної психології Інституту права та психології НУ «Львівська політехніка».
Моральні цінності у житті сучасної людини
19. **Хомік Христина Русланівна** – магістрант кафедри теоретичної та практичної психології Інституту права та психології НУ «Львівська політехніка».
Страх смерті в осіб похилого віку: проблема чи вимисел?!
20. **Яворська Жанна Богданівна** – к.е.н., доц., ст.лаб. кафедри педагогіки та соціального управління Інституту права та психології НУ «Львівська політехніка».
Гроші та мораль. Уроки історії та сучасна фінансова грамотність

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Психологічні виміри
культури, економіки, управління:
науковий журнал

Psychological Dimensions
of Culture, Economics, Management:
Science Journal

Випуск ІХ

Ідея проекту, макет, комп'ютерна верстка, дизайн обкладинки
ГО «Львівський аналітичний дім».

Скринька для комунікації: lviv-forum@ukr.net

Підписано до друку 24.05.2016 р. Формат 60x84/16.
Папір друк. Друк на ксероксі. Гарнітура Palatino Linotype.
Ум. друк. арк. 9,5. Тираж 100.

Видавництво:
ТзОВ «Ліга-Прес»
79006, м. Львів, а/с 11018.

Віддруковано ПП «Марусич М. М.»
Свідоцтво про державну реєстрацію №1252 від 30. 12. 1996 р.
Львівська обл., Пустомитівський р-н, с. Зубра,
вул. Сагайдачного, 17
(м. Львів, пл. Я. Осмомисла, 5, тел. : (032) 261-51-31).
E-mail: interprint-m@rambler.ru